

POLAR BOKEN

2017 – 2018

POLARBOKEN

2017 – 2018

Utgitt av
NØRSK POLARKLUBB

OSLO 2018

Redaksjonskomité:

SUSAN BARR

IAN GJERTZ

FRIDTJOF MEHLUM

Omslagsbildet:

Storkobbe. Foto: Burny Iversen.

ISSN 0332-7620 Polarboken

Trykk: Livonia Print, Latvia

Innhold

Quo vadis, Longyearbyen? <i>Av Knut Fossum</i>	5
Longyearbyen – formet av kull og på tross av naturkrefter. <i>Av Monica Sund</i>	10
Inuittkunst fra Nord-Amerika. <i>Av Fridtjof Mehlum</i>	30
Hopp for livet. <i>Av Burny Iversen</i>	39
Alkungenes glideflukt fra Ingeborgs Fjell. <i>Av Adolf Hoel</i>	56
Vinteren ved King Point: <i>Gjøas</i> siste vinter i Nordvestpassasjen. <i>Av Susan Barr</i>	59
Litt om Frammuseets samlinger. <i>Av Geir O. Kløver</i>	81
Arktisk Forening – Tromsø 70 år. <i>Av Arnoldus Schytte Blix</i>	93
Arktisk fiasko – Evelyn Waugh på ville veier. <i>Av Gustav Rossnes</i>	99
Svalbard og transportene til Kola under Den andre verdenskrig. <i>Av Gustav Rossnes</i>	112
”Tøffe tak” på Nordens tak – noen opplevelser med fly i Arktis. <i>Av Ole Jacob Raad</i>	122
Hitlers elskerinne, Eva Braun, på Svalbard-cruise. <i>Av Fridtjof Mehlum</i>	131
Jerngruven som forsvant. <i>Av Ian Gjertz</i>	138
I Roald Amundsens fotspor til Sydpolen med besøk på Bettytoppen. <i>Av Astrid Furholt</i>	144
Påsken i Bellsund 1969. <i>Av Svein Magne Olsen</i>	149
Otto Salvigsen (13.4.1940 – 1.7.2018). <i>Av Susan Barr</i>	152
Polarboken korrigerer	153
Polarårboken Glacier. <i>Av Redaksjonen</i>	154
Norsk Polarklubb 85 år. <i>Av Susan Barr</i>	155
Norsk Polarklubb	157

Quo vadis, Longyearbyen?

Av Knut Fossum

Knut Fossum er naturforvalter fra Norges Landbrukshøgskole og har lang erfaring fra statlig miljøforvaltning. Han har vært både naturvern-rådgiver og miljøvernsjef hos Sysselmannen på Svalbard. I dag jobber han med verneområder i Miljødirektoratet.

Et snøskred varer ikke lenge. Noen titalls sekunder, så er spenningene i snøen utløst og tyngdekraften har gjort sitt. Neste vår har smeltevannet funnet veien til havet, og skredet som snø er historie.

Et snøskred kan vare lenge. For noen skal det prege resten av livet. For andre blir det et minne som falmer med tiden, for mange blir det en refeanse – hendte det eller det før eller etter skredet? For et sted og et lokalsamfunn som rammes av snøskred, kan følgene være store og vare lenge.

Longyearbyen er et slikt sted og et slikt lokalsamfunn. Preget ikke bare av ett skred, men av to.

Jeg bodde i Longyearbyen da de to skredene gikk. Skredet lørdag 19. desember 2015 gikk tidlig på formiddagen, etter et kraftig uvær. Elleve av spisshusene i Vei 230 ble helt eller delvis knust, og flere andre hus øverst i Vei 228 fikk store skader. To innbyggere i Longyearbyen omkom. Jeg tror ingen som var i Longyearbyen den dagen vil glemme hvor de var og hva de gjorde.

En sterk følelse av uvirkelighet – “dette har ikke skjedd” – er noe av det jeg husker

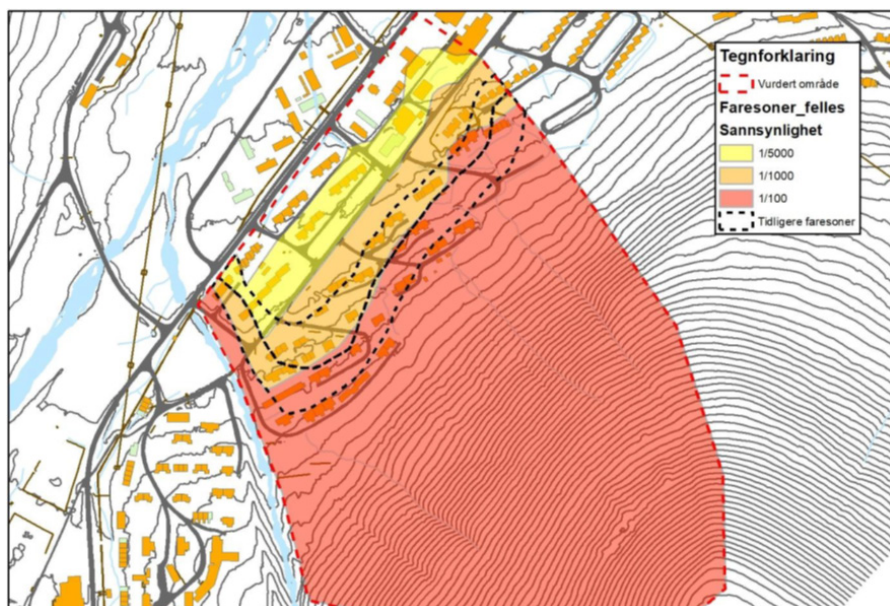
best, sammen med såre og rare detaljer fra rasstedet. En enslig barneskisko som ble gravd fram fra snøen. Dagligdagse gjenstander fra bebodde hus spredd utover. En bil på høykant mot veggen i Vei 228.

Det siste skredet gikk ved lunsjtider 21. februar 2017. Det var gammeldags vintervær i Longyearbyen, med østavind og snøfokk. Jeg hadde akkurat kommet tilbake til Sysselmannskontoret etter å ha vært på et møte sammen med Norges vassdrags- og energidirektorat (NVE) og Longyearbyen lokalstyre i Næringsbygget. Tema: Kartlegging av skredfare i Longyeardalen, skredsikringstiltak og arealplanlegging. Så kommer en kollega inn i gjennom dørene og roper ut: “Herregud, det har gått et ras til – jeg så det komme”. Heldigvis ble ingen alvorlig skadet, men ett hus med seks boligenheter ble totalt ødelagt.

Om ikke før, så ble det i hvert fall da klart at Longyearbyen ville bli varig endret – men til hva?

Faresoner og sikringstiltak

Etter skredet i 2015 har Longyearbyen lokalstyre i samarbeid med NVE, Sysselmannen og en rekke andre aktører arbeidet med oppfølging av skredhendelsene. Status høsten 2018 er at mye er uavklart. Det gjelder både hvilke sikringstiltak som skal gjennomføres og når og ikke minst hvor nye boliger skal bygges. Det som er klart, er hvor folk ikke kan

Figur 1. Faresoner under Sukkertoppen fra mars 2018. De stiplede linjene viser faresonene fra 2016. Rød farge angir at sannsynlighet er 1/100 eller tilsvarende ett tilfelle pr. hundre år, oransje farge en sannsynlighet på 1/1000 og gul farge en sannsynlighet på 1/5000. (Kilde: NVEs rapport "Konseptstudie - Sikringstiltak Sukkertoppen og Vannledningsdalen", mars 2018).

bo permanent.

Faresoner for snøskred i Longyear-dalen og en del andre områder i nærheten av Longyearbyen ble vurdert av NVE i 2016. Etter skredet i 2017 ble faresonene i Lia og nedre del av Vannledningsdalen vurdert på nytt. Faresonene i dette området ble etter dette utvidet sammenlignet med resultatene fra 2016 (Figur 1).

Resultatet: Nesten alle hus på oversiden av Hilmar Rekstens vei mellom Vannledningsdalen og vei 230 ligger innenfor sonen for 100-årsskred og 1000-årsskred. Det er anslått at det ikke er mulig å sikre om lag 140 boenheter mot skred.

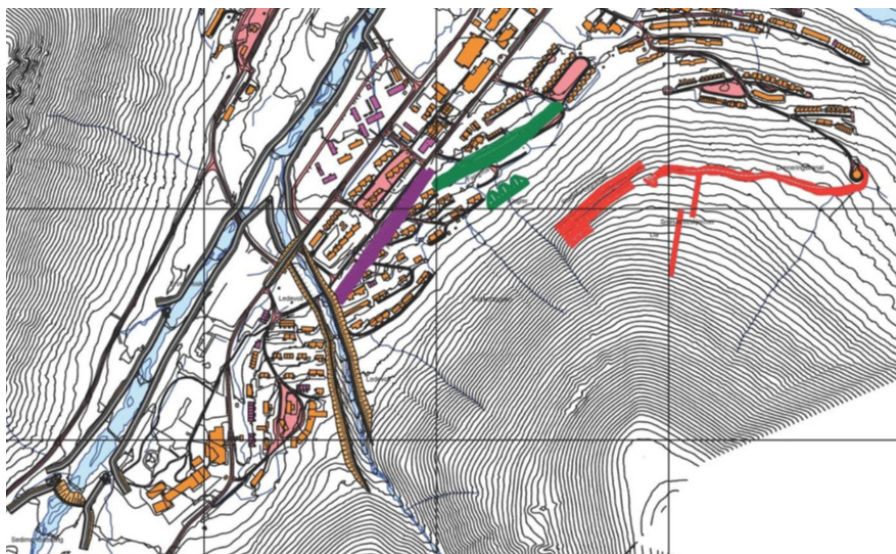
Det må i tillegg gjennomføres store sikringstiltak av hensyn til bebyggelsen på nedsiden av Hilmar Rekstens vei

(Figur 2). NVEs anbefaling er bygging av to ledevoller med opptil 11 m høyde, og i tillegg bygging av kjepler på inntil 8 m høyde i fjellfoten. Sikringstiltakene anbefales bygd der det i dag er boligbebyggelse.

Konsekvensene er at Lia som vi kjenner den i dag vil bli forandret til noe ganske ugjenkjennelig dersom og når disse tiltakene gjennomføres. Det er vanskelig å se for seg at områdene i Lia kan brukes til andre formål enn skredsikringstiltak.

Longyearbyen – et sted på stadig flyttefot

All historie handler om endring, ikke minst gjelder det for Longyearbyen. Hvor folk har bodd og hvor de sentrale

Figur 2. Kart som viser NVEs anbefalte sikringstiltak under Sukkertoppen og langs Vannledningsdalen. Rød markering viser tiltak under utførelse eller som er gjennomført ovenfor spisshusene. Grønne og lilla markeringer er skredsikring under Sukkertoppen, og ledevoller langs Vannledningsdalen er inntegnet som parallelle linjer diagonalt i bildet med gulbrun farge. (Kilde: NVEs rapport "Konseptstudie - Sikringstiltak Sukkertoppen og Vannledningsdalen", mars 2018).

funksjonene i lokalsamfunnet har vært plassert, har endret seg mange ganger på de drøyt 100 årene byen har eksistert. Lenge var det en tett kobling mellom livsgrunnlaget – kulldriften – og det meste av bosettingen. Da driften startet i Gruve 1a i de første årene etter 1900, var det meste av bosettingen plassert i kort, men bratt gangavstand til gruva. I dag kjenner vi dette som gamle Longyear-byen, i området rundt der Svalbard kirke ligger. De aller fleste bygningene i dette området ble bombet og ødelagt under det tyske angrepet i 1943. Like før krigen ble Sverdrupbyen bygd opp, og like etter krigen fulgte etableringen av Nybyen og Haugen. Med dette endret tyngdepunktet seg, og mye av bosetting og aktivitet ble flyttet sørover i dalen. Etter at Gruve 1b og 4 innerst i dalen ble utdrevet og driften

flyttet til gruvene inne i Adventdalen og til Gruve 3, skjedde det en gradvis forflytning til dagens sentrumsområde. Fra 1970-tallet og framover er et stort antall boliger bygd i Lia og senere i Gruvedalen.

De siste tiårene har det ikke vært nærhet til kullressursen som har vært det viktigste for hvor folk skulle bo og sentrale funksjoner skulle plasseres. Denne koblingen forsvant med vei til gruvene i Adventdalen og til Gruve 3 og dermed andre muligheter for transport enn før. For de nye næringene som forskning og reiseliv, er det ingen tilsvarende koblinger. Selv om en skal være forsiktig med å spå, er det vel også lite som tyder på at nærhet til en naturressurs igjen skal bli førende for hvor folk skal bo og hvor sentrum skal ligge.

Den historiske koblingen mellom kull

og bosetting i Longyearbyen har forsvunnet. På samme måte har koblingen mellom hvordan bygninger og anlegg ser ut og hvilken funksjon de har, blitt visket ut. Hvor taubanesentralen skulle stå og hva den skulle brukes til, avgjorde hvordan den ble seende ut. Derfor finnes det bare en slik bygning. Det samme gjelder også i stor grad for taubanetraseene, vinkelstasjonene, den gamle kraftstasjonen og mange av de andre anleggene fra gruve-driften i Longyeardalen.

Så er det kanskje lett å tenke at det er det opprinnelige og det gamle som er bra og bærer Longyearbyens sjel. Det er ikke slik at alt nytt er dårlig, men det er annerledes. Forskningsparken er et bygg som utvilsomt har kvaliteter, men her har en gått til den motsatte ytterlighet sammenlignet med taubanesentralen: Det er ingen sammenheng mellom hvordan huset ser ut og hva det brukes til.

Tabloid sagt og med et lite ordspill: Framveksten av forskning, undervisning og turisme har endret Longyearbyen fra company town til a town of companies – med en god dose offentlig virksomhet i tillegg.

Hva nå?

Mange som kommer til Longyearbyen første gang, stusser over hvilket sted dette egentlig er. Adkomsten fra flyplassen forbi kraftverket og sjøområdet gir fortsatt et inntrykk av anleggsområde, på tross av gjentatte ryddeaksjoner. Mange førstegangsbesøkende jeg har snakket med, trekker fram at det virker som en plass som ikke er falt til ro, og at mye har et preg av midlertidighet. Gitt det korte historiske risset over, er jo dette

også riktig. Gjennom vel 100 år har Longyearbyen vært noe som stadig har flyttet på seg.

Snøskredene gir nye forutsetninger. Kanskje må det – eller vil det – etableres atter et nytt tyngdepunkt for bosetting og servicetilbud i Longyeardalen. Til forskjell fra tidligere er det ikke nye muligheter for verdiskaping eller ønsker om samfunnsutvikling som ligger bak, men noe så grunnleggende som trygghet.

NVEs kartlegging av skredfare og flomfare i Longyeardalen viser at et comeback for gamle Longyearbyen, Sverdrupbyen og Nybyen er lite aktuelt. Dagens infrastruktur for strøm, vann og avløp gir også mange praktiske og økonomiske begrensninger. I tillegg ville konfliktene med kulturminneverdiene være omfattende.

De to snøskredene, de nye faresonevurderingene fra 2018 og de planlagte sikringstiltakene har i praksis snudd mange av forutsetningene for arealplanlegging i Longyearbyen på hodet. Det er klart at det må bygges nye boliger. Hvor mange og hvilke typer boliger må selvsagt analyseres nærmere, inkludert hvordan eksisterende boligmasse utnyttes i dag – men det må bygges nytt. Hvor og hvordan er i stor grad åpne spørsmål. I en slik situasjon har byplanleggere fire muligheter: Bygge tettere, bygge høyere, bygge på ubebygde arealer eller frigjøre bebygde arealer og bruke dem til et annet formål enn i dag.

Snøskredene i Longyearbyen var tragiske hendelser. Mange har i ettertid sagt at noe av tryggheten ved å bo i Longyearbyen forsvant med skredene. Utfordringen nå er å finne de gode løsningene som sikrer trygge boliger, men også de løsningene som bruker den omskiftelige

historien og spor fra over 100 års virksomhet som et gode for de som skal bo i Longyearbyen i framtida. Bygger en høyt, tett og på alt tilgjengelig ubebygd areal – hva blir resultatet da?

Longyearbyen vil nok også i framtida være et samfunn der folk kommer og går i en evig runddans. Den felles historien om hva Longyearbyen har vært blir viktig dersom et slik samfunn skal ha en identitet som varer. Hvis ikke, blir Longyearbyens image “bare” en reiselivsdestinasjon, et sted for et kort forskningsopphold eller en partyby i nord.

En ny arealplan for Longyearbyen planområde ble vedtatt vinteren 2017. Et

ønsket grep var å omdanne dagens Sjøområde ved å flytte mange av bedriftene og aktiviteten i dette området til Hotellneset og områdene ved flyplassen. De frigjorte arealene skulle så kunne brukes til boliger og næringsformål. Dette var tanker som det også var arbeidet med før skredet i 2015. Kanskje ligger løsningen her, selv om det er mange økonomiske og praktiske skjær i sjøen.

Longyearbyen lokalstyre har valgt “Unikt, trygt og skapende” som motto for byen. Det er en stor utfordring å realisere dette mottoet med snøskredene som bakteppe. Bare framtida vil vise om det lykkes.

Figur 3. Utsikt over nedre del av Longyeardalen i juli 1974. Hotellneset stikker fram i bakgrunnen. Det meste av arealene vi ser i Longyeardalen er i dag vurdert som fareområder for skred og flom. Blir det flytting av aktivitet til Hotellneset og omforming av sjøområdet som løser arealutfordringene i Longyearbyen? (Foto: Pål Skaare/Gunnar Halden, Svalbard Museum).

Longyearbyen – formet av kull og på tross av naturkrefter

Av Monica Sund

Monica Sund er utdannet glasiolog og har arbeidet og vært i felt innen ulike fagfelt på Svalbard siden 1994. I 10 av årene har hun bodd på øygruppen.

”Hvorfor i all verden bygde de der?” var det en som spurte, og lurte på hvorfor det var satt opp hus midt i den største skredbanen i Longyearbyen.

Ved å se Longyearbyens historie og naturprosessen i området i sammenheng, kan vi få et innblikk i bakgrunnen for utviklingen av byen og naturfareutfordringene i de ulike bydelene. Et typisk trekk ved svalbardsamfunnet er at det er stor utskifting. Både i ledelse og blant arbeiderne. ”Manns minne” blir derfor kortere enn ellers. Kanskje har det derfor vært en tendens til at fokuset på farene til enhver tid er preget av den siste ulykken, det være seg brann eller skred.

Longyearbyen ble grunnlagt ene og alene på grunn av kullforekomstene. Da kulldrifta starta for over hundre år siden, var det om å gjøre å ha så god logistikk som mulig, selv om det sett med dagens øyne var tungvint. Premissene for bygging i Longyearbyen var gruvedrifta og i mindre grad naturforholdene. Det var viktig å ha kortest mulig vei mellom forlegningene og gruva. Gruvedrifta i Longyearbyen har hatt et preg av midlertidighet der man flyttet videre etter hvert som gruvene ble utdrevet. Byens tyngdepunkt flyttet seg derfor rundt i Longyeardalen. Ved å følge byen historiske utvikling, får vi også et innblikk i

Fig. 1: Longyeardalen (basert på TopoSvalbard.no).

ulike naturfenomener og bakgrunnen for de naturfarene som i dag gjør seg gjeldende. Men aller først skal vi ta en kikk på det kanskje viktigste fenomenet som skiller byggevirksomhet i Arktis fra den på fastlandet, permafrosten.

Longyearbyen grunnlegges på permafrost

På Svalbard er det permafrost (Se Faktaboks bakerst). Som vi skal se, har permafrosten stor betydning og går som en rød tråd gjennom mange av naturprosessen i polarområdene. Ikke minst bidrar permafrosten til at selv relativt beskjedne

nedbørmengder, sammenliknet med fastlandet, setter i gang ulike naturprosesser. På denne permafrosten grunnla John Munroe Longyear i 1906, Arctic Coal Company (ACC) og det som da ble kalt Leiren, selv om grunnleggeren foretrakk Longyear City. Utgangspunktet var kullforekomstene som lå i dagen i det som ble Gruve 1a oppunder Sverdruphamaren. Hus, brakker og det som skulle til for å drifte gruva, ble lagt oppunder fjellsiden av Platåberget, så nær som mulig Gruve 1a som senere ble kalt "Amerikanergruva". Det eneste som fantes av lov og rett på Svalbard på Longyears tid, var kontraktene mellom kullkompaniene og den enkelte arbeider – med garanti om stedlig legehjelp. Julie Kinck ble ansatt som byens første lege. De aller første husene ble satt opp rett på bakken, men det tok ikke lang tid før husene ble satt på peler gravd ned i det aktive laget. For å frakte kullet ned til kaia, måtte det settes opp taubaner. En trallebane ble også bygget for å frakte utstyr opp fra havna.

For at trallebanen skulle få rettst mulig linje ned til kaia, måtte kanten av brinken modifiseres, og det ble sprengt og gravet ei skjæring – omtrent der hvor selsmannens administrasjonsbygg ligger i dag. Dermed ble byen på folkemunne kalt Skjæringa. Veiene ble etter hvert også bygget litt opp fra terrenget. Dermed blåste de rene for snø om vinteren og kulda kom til fra alle kanter og veiene beholdt dermed en frossen kjerne om sommeren. Da tålte veiene mer belastning, men gjørmete var de uansett.

I 1916 fires Stars and Stripes. Norske interesser har kjøpt anlegget til ACC, og Store Norske Spitsbergen Kulkompani Aktieselskap (SNSK) ble stiftet i Oslo 30. november samme år. 1920 ble et uværsår av de sjeldne. Lufttrykket var ekstremt lavt 3. januar, og en kullstøveksplisjon i Gruve 1a – Amerikanergruva, tok livet av 26 mann og gruvas fire hester. Bare åtte mann ble reddet, og to av disse var skadet. Det har senere vist seg at gassutslippet fra kullet i gruvene er mye større

Fig. 2. Longyearbyen og Gruve 1a under Sverdruphamaren og Platåberget rundt 1915. Flomskredrennen sees også nedover fjellsiden. Hotellneset midt i bildet i bakgrunnen. Figuren er satt sammen av to fotografier. (Foto: A. Hoel, Norsk Polarinstitutt).

enn vanlig ved kraftige lavtrykk, noe som gjør eksplosjonsfaren høyere. Dette var den første av flere store ulykker på Svalbard samme år. Den 15. oktober blåste vinden ned ni av bukkene til bremserennen i Gruve 1a. Den 20. oktober ble ytterligere tre tårn og fem bukker blåst over ende og ført avgårde.

Etter kullstøvekspløsjonen vendte SNSK blikket mot Gruve 2a, på østsiden av dalen – på Sukkertoppen (se Fig. 7). Her var kullfløtsen mektigere og kvaliteten fullt på høyde med Amerikanergruva. ACC hadde begynt oppfaring her i 1913, etter å ha støtt på en komplisert forkastning i Amerikanergruva. I 1918 ble arbeidene videreført av SNSK. Etter ulykka ble arbeidet fremskyndet, og produksjonen tok til i 1921. Ikke lenge etter ble drifta likevel flyttet til nye gruve 1 – Gruve 1b (se Fig. 4), videre inn langs vestsida av dalen.

Etter at Norge fikk suvereniteten over Svalbard i 1925, skiftet Longyear City navn til Longyearbyen. Gamle Longyearbyen ble skutt i brann i 1943, under andre verdenskrig. I dag er pelene husene var fundamentert på, nesten det eneste som står igjen. Pelene heller nå ganske kraftig nedover mot elva. Dette er et resultat av prosesser i det aktive laget. Den gangen pelene ble satt opp, var det begrenset hvor dypt ned det var mulig å grave dem. På grunn av jordsig, også kalt solifluksjon (Se Faktaboks bakerst), begynte pelene etter hvert å helle. Senere boret man pelene mange meter godt ned i den frosne bakken under det aktive laget.

På vei innover Longyeardalen, ligger Platåberget langs hele vestsiden fra Gruve 1a og forbi det som ble Gruve 1b. Det består av ulike bergarter, da spesielt

skifer og sandstein med lag av kull, såkalt fløts, imellom. Longyearfløtsen som ligger mellom skifer- og sandsteinlagene, har en mektighet på 1–2 meter. Permafrosten fører også til at vannet, som trenger nedover i små sprekker, fryser og fungerer som lim som holder det hele sammen.

Myke bergarter som skifer brytes opp raskere, mens den hardere sandsteinen blir liggende som et beskyttende lag over. Sammen danner de den karakteristiske profilen til den vestre fjellsiden innover Longyeardalen. I fjellhamrene er det mye løs stein. Nå og da går det steinsprang, både sommer og vinter. Man skal likevel være veldig uheldig for å bli truffet.

Flomskred

På begge sider av Longyeardalen er det mange markerte renner, som er pløyd opp i løsmassene nedover fjellsidene. Dette er spor etter flomskred (Se Faktaboks bakerst), og mange av de samme flomskredrennene er også synlige på de første flybildene som ble tatt over området i 1936. Natt mellom 10. og 11. juli 1972 kom det 31 mm regn på 12 timer, noe som var 50% mer enn normalen for Longyearbyen for hele måneden. Det gikk over 80 jord- og flomskred i fjellsidene fra Platåberget og Sukkertoppen i løpet av seks nattetimer. Permafrosten bidrar til at regnvannet ikke kan sige dypt ned i grunnen, og at det øverste laget i bakken derfor raskt blir vannmettet. I tillegg er det aktive laget ofte allerede ganske vått av samme grunn.

Utover 70- og 80-tallet gikk det flere skred, og minst ett krysset også veien på vestsiden av dalen. Sommeren 1980 gikk det et skred rett etter at ei drosje hadde

Fig. 3. Flomskredrenner på Gruvefjellet. Gruve 2b i midten av bildet. (Foto: M. Sund).

passert. Mellom 4. og 5. august 1981 førte igjen intenst regn til mange skred på begge sider av dalen. Ved Svalbard Lufthavn ble det målt 55 mm regn i løpet av 30 timer.

De siste årene har skredaktiviteten også vært merkbar. Høsten 2012 kom det mye regn, og det gikk jord- og flomskred både rundt Longyearbyen og i hytteområdene mot Bjørndalen og på Vindodden – om enn ikke like mange som på 70-tallet. Sensommeren 2013 var også våt og noen mindre flomskred fulgte. 15. oktober 2016 gikk det igjen flere jord- og flomskred i områdene rundt byen. I Longyeardalen gikk det ett stort, som startet som jordskred høyt oppe i fjellsiden på Platåberget, men som gikk over til flomskred da massene rant nedover, rett nord for gravplassen, før de krysset veien. Med 18,3 mm regn på et døgn, ble det satt ny rekord for ett oktoberdøgn. I no-

vember kom det langt mer regn, men det ble fulgt av lite skredaktivitet. Antakelig skyldes det at det var kuldegrader i forkant og at øverste del av bakken var frosset og holdt jorda sammen. I dagens multi-mediaverden kan skredene raskt dokumenteres og kringkastes verden rundt, kort tid etter at de har skjedd. Fram til 1981 gikk telefonsamtalene fremdeles via Svalbard radio, og fram til 1984 ble opptak av NRKs TV-programmer sendt minimum ei uke i etterkant. Dette kan ha innvirkning på både ”manns minne” og hvordan omfanget av hendelser, oppfattes.

Steinbreer, Svalbardkollen og Sverdrupbyen

Innover dalen, etter gravplassen, ligger et annet permafrostfenomen, en tungeformet steinur – en steinbre (Se Fakta-

Fig. 4. Nybyen i forgrunnen, Sverdrupbyen på steinbreen bak til høyre, utslaget til Gruve 1b i fjellsiden over dette, Løwøbrua og Longyearbreen i bakgrunnen til venstre. Bildet tatt i 1964. (Foto: L. Langnes, Svalbard Museum).

boks bakerst). Steinbreer kan brukes til mangt, akkurat på denne ble det anlagt hoppbakke. Allerede på 30-tallet ble det arrangert hopprenn her i Svalbardkollen. Senere ble hoppbakken liggende brakk, fram til det ble gjort nye forsøk på renn i 1994. Bakkerekorden er på 69 meter.

I Gruve 2a ble de geologiske forholdene etter hvert stadig vanskeligere, og driften ble innstilt. I 1938 vedtok generalforsamlinga i SNSK å gjenoppta driften i Gruve 1. Innslagspunktet ble flyttet lenger inn i dalen, hvor fløtsen skar helt nede ved dalbunnen. Gruva ble kalt 1b. Driften kom i gang midt i oktober 1939.

En ny brakkeby ble etablert, og kalt Sverdrupbyen etter at en av arbeiderne foreslo den oppkalt etter SNSK-direktør Einar Sverdrup. Brakkebyen lå utenfor de tyske slagskipenes rekkevidde, og berget seg under krigen. Sverdrupbyen ble bygget på nok en steinbre, noe som hadde sine fordeler. Bebyggelsen ble liggende godt opp fra elva. Den langsomme bevegelsen til steinbreen utgjør liten risiko, og er ikke mye verre enn andre permafrostrelaterte hiv som skjer i bakken. Den gangen var man også mer vant med skeive gulv og glisne hus. Rett under innslaget til Gruve 1b ble først tre

brakker satt opp, hver med plass til 56 mann. I 1962 dukker Longyearbyens første restaurant, Shang-Po-Lar, opp i Nysalen, og det blir arrangert Shang-Po-Lar aftener med lokalt orkester. I dag er det nesten umulig å holde telling med alle restaurantene som blir etablert i byen. Én av disse, Gruvelageret, har imidlertid fått sin plass i det lille som er igjen etter Sverdrupbyen, etter at det meste ble brent ned i en brannnøvelse.

Vannforsyning

I permafrostområder finnes det ikke grunnvann i vanlig forstand, ettersom den frosne bakken danner et tett lag som hindrer vannet i å sirkulere. Vann kan derfor være vanskelig tilgjengelig, og vannforsyning var et problem. Allerede i 1916 ble det lagt vannrør fra Longyearbreen og ned til bebyggelsen på Skjæringa, til bruk om sommeren. Brevann er ofte brunt på grunn av mye slam. Helt fram til høydebassenget kom, i 1998, var det ikke uvanlig å få noe som minnet mer om utvannet kaffe enn vann i springen om våren og dels sommeren, når vannføringen var høy og finkornede sedimenter virvlet rundt.

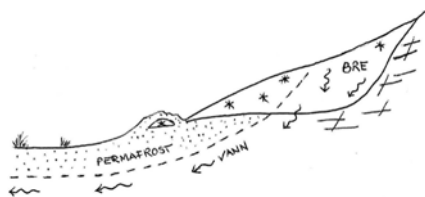

Fig. 5. Grunnvannstrøm. Der breen er tykkest finner vannet vei ned i grunnen under permafrosten (etter O. Liestøl, 1976).

For i det minste å ha noe rent vann, ble det en evaporator som gjorde om sjøvann til drikkevann, brukt tidlig i byens historie. Først etter 1945 ble det vanlig å sage isblokker i Isdammene (se Fig. 9) vinterstid. Da Gruve 1b ble etablert, ble det gjort en del diamantboringer og her fikk man et vannsig inn i gruva. Tilsiget var sterkt, og vannet så rent at det kunne brukes til vask og bad i Sverdrupbyen og Nybyen. Dette vannet kommer fra Platåbreen på nordsiden av Nordenskiöldfjellet. Under isen, der breene er tykkest, er det ofte så stort trykk at isen er på trykksmeltepunktet. Dette betyr at den smelter litt på undersiden. Her vil det derfor heller ikke være permafrost, og smeltevann fra breen renner ned i grunnen og videre langs sprekker i fjellet. Tyngdekraften fører vannet ned mot sjøen under permafrostlaget (Se Fig. 5). Ved Sverdrupbyen ble i tillegg ei grop demmet opp, slik at man fikk en kunstig dam med vann. Senere er smeltevann fra flere steder tatt i bruk, og Isdammene ble demmet opp.

Longyearbreen, Larsbreen og iskjernemorener

Rett nord for Longyearbreen innerst i dalen, ligger en gjennomskåret rygg som kan minne om rester av en endemorene (Fig. 4). Det er det ikke. Derimot er det rester etter Løwøbrua, som ble satt opp i 1954 i forbindelse med oppfaring av Gruve 4 som har innslaget ved foten av Sarkofagen. Dette var ei bru som ingeniør Fridtjof Løwø fikk opp, og som tidligere hadde stått langs NSBs sørlandsbane. Brua dannet forbindelse mellom Gruve 1b og Gruve 4, og ble brukt til transport av stein og kull. Gruve 4 fikk

etter hvert forbindelse med Gruve 1b via gruveganger under Longyearbreen, og forbindelse til Gruve 2b under Larsbreen. Den hadde lav produksjon og driften ble innstilt i 1970. Selve Løwøbrua ble revet i 1981.

Longyearbreen er en liten dalbre, som for det meste er frosset fast i underlaget og som er ca. 80 meter på det tykkeste. Den beveger seg med en hastighet på noen få meter i året. På Svalbard er det svært vanlig at breene surger fra tid til annen. Da øker hastigheten mangfoldige ganger i løpet av få år og breen får en større masseforflytning fra høyere til lavereliggende deler og kan også få et framrykk (se mer om surge i Polarboken 2015–16). Longyearbreen utgjør ingen risiko for Longyearbyen i så måte, der den for tiden blir tynnere over det hele og ikke bygger seg opp mot noen surge.

Om sommeren danner smeltevann kanaler på breoverflaten. Etter hvert som disse smelter seg ned i isen, lukkes de i overflaten og danner spennende “grotter” man kan gå i vinterstid. Siden 30-tallet har Longyearbreen foreløpig ikke krympet så mye i areal, men istykkelsen har minnet. Endemorenen, som er en iskjernemorene (Se Faktaboks bakerst), ligger nå høyere enn brefronten.

Larsbreen, øst for Longyearbreen, var fram til utpå 1990-tallet et yndet sted for å oppøve snøskuterferdighetene for byens ungdom. I 2002 ble området skuterfritt, og aktivitetene flyttet seg til den mer snøskredutsatte Fardalen. Larsbreen blir nå brukt til både ski- og gåturer.

Sommeren 2016 åpnet mulighetene seg for å studere iskjernemorenenes livsløp. Mye regn førte til at morenemassene, som dekket iskjernen i morena foran

Larsbreen, gled ut og blottla isen under. Det vil nå bli vekslende tining og utglidning en tid, før naturen igjen har utjevnet forholdene. Dette er prosesser som skjer i iskjernemorener også i et stabilt klima, men som går raskere i et varmere og ikke minst våtere klima.

Nybyen og skredfare

Etter krigen måtte gruveselskapet ta en grundig statusgjennomgang. De tenkte framover. Nybyen ble etablert som nok en selvstendig bydel, tvers over dalen for Sverdrupbyen i 1946 (se Fig. 4), da driften i Gruve 2b ble gjenopptatt etter krigen (se Fig. 3). Bydelen hadde brakker som huset opptil 74 mann hver. Standarden var høynet ved at det var tomannsrom, sentralvarme og vaskerom med varmt og kaldt vann. Ny formannsmesse og arbeidermesse ble også reist.

Sverdrupbyen og Nybyen ble forbundet med ei berykta gangbru over elva og ei trapp. Ofte en kald affære å krysse. I en storm i mars 1972 ble rørkassa slitt av, og Sverdrupbyen var da uten varmtvann og varme. Meningen da var at folk i Sverdrupbyen skulle evakueres til kino-salen på Huset, men vinden var så sterk at evakueringen ble kansellert. Huset, som rommet forsamlingshuset, sykehuset og skolehuset, ble for øvrig satt opp i en som majestet nedenfor Sverdrupbyen i 1951, på ”nøytral grunn” mellom de ulike bydelene. I årenes løp gjorde Huset nytte innenfor de fleste områder, blant annet sykehus. Skolen holdt til i to rom der en periode, fram til ny skole sto ferdig nedenfor Haugen i 1971.

Enkelte har latt seg lure av de relativt lave nedbørmengdene og undervurdert

Fig. 6. Vinden fordeler snøen ujevnt i terrenget. (Foto: M. Sund).

snøskredfare på Svalbard. Gamle fangstberetninger nevner imidlertid snøskred. Snøskred har også longyearfolket fått merke opp gjennom årene, spesielt etter at snøskuteren kom, og det var lettere å komme seg litt ut av de nærmeste dalene. Selv om det er relativt lite nedbør på Svalbard, gjør mangelen på trær og annet som bremser vinden samt store sletter og jevne fjellsider, at snø kan fraktes over store avstander. Vinden tar godt i fjellsidene. Om vinteren kan det derfor være store partier med lite snø, mens fokksnøen samler seg i renner og lesider (Se Fig. 6). Den ujevne snøfordelinga, er også årsaken til at en god del snøskutere tilsynelatende står strødd rundt om i byen. Skuterne er fortrinnsvis plassert der det ikke legger seg opp snø om vinteren. I løpet av et døgn med sterkt østavind, kan opp mot 80 000 tonn snø blåse ut av Adventdalen og til havs. Snøen som blir liggende, får ofte en panserhard overflate.

En annen faktor er igjen permafrosten. Den gjør at omdanningen av snøkrystallene kan gå langsommere og at det kan dannes såkalt svake lag i form av begerkrystaller eller "sukkersnø" under andre forhold enn man er vant til på fastlandet

(Se Faktaboks bakerst).

De siste par-tre tiårene har Nybyen huset studenter og turister. Dominerende vindretning fra sørøst gjør Nybyen mer utsatt for snøskred enn det Sverdrupbyen var, ved at det bygges opp store skavler oppe i fjellsiden. Gruvesamfunnet var praktisk anlagt og hadde kompetanse av mange slag. Det var vanlig å sprengte vekk snøskavlene i fjellsidene gjennom vinteren, før snømengdene ble for store, for å unngå ukontrollerte skred som kunne gjøre skade. Utfordringen med sprengning er det må gjøres når snøforholdene er riktige. Gjøres det f.eks. på feil tidspunkt, kan nedfall av skavler løse ut svake lag i snøen som ligger lenger ned i fjellsiden og utløse skred der. I Nybyen var det likevel vinden som først tok for seg. En orkan vinteren 1965 blåste, blant annet, taket av ei brakke. I 2015 ble taket feid av nok ei brakke.

Over Nybyen ligger Gruve 2b (se Fig 3), som var i drift i perioden 1937–1968. Alle byens barn vet at det er her julenissen bor, og at han har en postkasse for juleønsker stående nede ved veien. For noen år siden ble det oppdaget en sprekk i fjellet over Gruve 2b. Det ble da spekulert i om Longyearbyen ville få sin versjon av det rasfarlige fjellet "Mannen" i Rauma, Møre og Romsdal. Undersøkelser viste at sprekkene hadde oppstått som følge av at fjellet hadde satt seg etter at kullet er utdrevet. Kullsiloen i Gruve 2b ble skutt i brann under tysk angrep i 1943 og brant fram til 1962, noe som også kan ha bidratt til å gjøre fjellet porøst.

Longyearrelva temmes

Elveløpet, som stadig måtte krysses for

å komme fram til Gruve 2b, gjorde det nødvendig med ei bru. Fram til da var Longyearelva relativt utemmet, og løp fra side til side nedover Longyeardalen i stadig skiftende forgreininger, en sandur (Se Faktaboks bakerst). Det ble etter hvert satt opp fire bruer mellom sjøen og Huset. Den tiden av året elva var aktiv, var derfor bulldoseren stadig i sving med dosing for å holde elveleiet under bruene åpent slik at det ikke oppsto skader og undergraving. Det har likevel skjedd fra tid til annen.

For å hindre at elva stadig spiste seg sideveis mot bebyggelsen, ble elveløpet

etter hvert kontinuerlig doset om sommeren. Hvis ikke dette ble gjort, tok naturen raskt tilbake det som var dens. Dette kunne man også se mindre enn ti år etter at den russiske gruvebyen, Pyramiden, ble fraflyttet i 1998. Manglende dosing av elveløpet førte til at elva begynte å arbeide seg inn under bygningene.

Vannledningsdalen, Haugen og sørpeskred

Da en ny bydel skulle etableres for funksjonærene, bidro nok elvas krefter nede

Fig. 7. Bebyggelsen på Haugen rundt 1950. Skredvifta den ligger på ved utløpet av Vannledningsdalen er lagt opp av gjentatte sørpeskred. Fjellet rett bak er Sukkertoppen med rester av Gruve 2a midt i. (Foto: L. Pedersen, Norsk Polarinstitutt).

på sletta til at den lille haugen litt opp for elva ble valgt, tross advarsler. Haugen er i realiteten ei vifte dannet av løsmaterialer som skred fra Vannledningsdalen har avsatt. Sommeren 1946 ble tre 4-mannsboliger satt opp på forhøyningen. Fundamenteringsarbeidene for et nytt kontor, ny Funksjonærmesse – Funken, samt nytt sykehus, kom også i gang. Sykehuset ble tatt i bruk i april 1947 og kontoret og funksjonærnessa i mai samme år.

Vannledningsdalen har sitt navn fordi man hentet vann her, når vannet i Longyearelva ble for grumsete på våren. Den har også en optimal utforming for dannelse av sørpeskred (Se Faktaboks bakerst). Snø fokker ned i elveløpet og smeltevann eller regn fra fjellsidene rundt renner ned til den slake elvesletta litt opp i dalen.

Allerede da byen lå ved Skjæringa, ble det observert at skred gikk ned Vannledningsdalen. Mellom 1906 og 1941 gikk det minst fem sørpeskred. Ett var så stort, at det gikk tvers over dalen og lufttrykket blåste ut vinduene på bakeriet på vestsiden. På begynnelsen av 1900-tallet rapporterte også noen overvintrende meteorologer episoder med styrtregn om vinteren.

Da planleggingen av bebyggelse på Haugen startet etter krigen, var det flere som pekte på skredfaren. Men dette ble ikke tatt til følge. Ulykkesskredet 11. juli 1953 ble en tragisk konsekvens. Ikke desto mindre, var dette skredet på langt nær så stort som enkelte av de som tidligere var observert. Tre personer omkom og 30 ble skadet. Det nyoppsatte sykehuset, en familiebolig og store deler av Funken ble ødelagt. Fem av de skadete, deriblant to barn, ble hentet etter ca.

to døgn av et Catalina sjøfly. Etter store strabaser med å skaffe til veie et fly og kompetent mannskap samt en god porasjon flaks med været, kom sjøflyet seg så vidt ned mellom tung regnskodde utenfor Bjørndalen. De skadde måtte derfor først fraktes dit med båt.

For å lede fremtidige skred unna bebyggelsen på Haugen, ble en ledevoll lagt opp. I 1958 frådte et nytt sørpeskred opp mot kanten av vollen, men gikk ikke over. Enda et skred gikk i mai 1960, og en gutt ble tatt, men overlevde. Rutiner for å dose opp Vannledningsdalen hver vår ble etablert, slik at vannet ble ledet ned dalen og forhindret fra å samle seg opp i snøen. Snøskavlene på toppen ble sprengt bort. Dette fungerte bra i mange år, helt til i 1989 da prosessen med overgang fra ”company town” til ”normalisering” av samfunnet og det som senere ble Longyearbyen lokalstyre, hadde startet. Hvem som hadde ansvar for hva, var ikke avklart – og det ble ikke doset. Et nytt skred gikk 13. juni, og dette gikk over vollen. Ingen mennesker ble truffet, men et hus fikk skader og en del skutere ble revet med. Dosinga ble raskt gjenopptatt. Vollen ble reparert og høyden økt til 17 meter. I disse dager jobbes det med å sikre området ytterligere.

På Svalbard er det ikke uvanlig med markante, brå værskifter, som følge av hyppige lavtrykkspassasjer. Lavtrykkene har også brakt med seg relativt store mengder regn midtvinters, på en tid det ikke er doset i Vannledningsdalen. Under et mildvær i januar 2012 kom det nesten dobbelt så mye regn på ett døgn, som nedbørsnormalen for hele januar. Et sørpeskred ble da stort nok til at det tok gangbrua Perleporten.

Fig. 8. Den 11. juli 1953 traff et sørpeskred fra Vannledningsdalen flere boliger, Funksjonærmessa og sykehuset. (Fotograf Leif Archie Grøndal © Grøndal Foto).

Fundamentering av bygg

Før vi beveger oss videre ned mot dagens sentrum, kan vi kaste et siste blick mot sykehusbygget som ble oppført i 1954 litt sør for Funken. Bygget har betongfundament, som står på bakken. Etter hvert fikk bygget setningsskader, fordi deler av bakken under hadde tint. Et fryseaggregat ble installert for å holde bakken frosset også sommerstid. Dette er en løsning som senere også er brukt på Lompen, men var da planlagt fra starten. Noen tiår senere ble imidlertid fryseanlegget i Gamle sykehuset stoppet. Setningsskadene akselererte og bygningen, som nå var bygd om til leiligheter, måtte fraflyttes.

Flere bygg i Longyearbyen har betongfundament støpt på bakken. En del bygg hadde en løsning med luker som ble holdt åpne om vinteren, for å slippe kulda inn under huset. Om sommeren ble lukene stengt for å holde kulda inne

og unngå at varmere luft tinte bakken og gjorde den ustabil. Noe setning ble det likevel.

Lia og snøskredene

Det ble arbeidet hardt og gruvene i Longyeardalen blir gradvis tømt for kull. Fra slutten av 1950-årene starter drifta i nye gruver: Gruve 5 i 1959, Gruve 6 i 1969, Gruve 3 i 1971 og Gruve 7 i 1972. Disse gruvene ligger alle såpass langt utenfor byen at gruvebusen nå måtte busses på jobb.

Prøvetaking for Gruve 3 var startet allerede i 1928–29. Dette var for øvrig den siste gruva som ble drevet på gammel måten, fram til 1996. Høyden var på 70–80 centimeter, noen steder enda mindre, der kullet ble brutt. Arbeidstokken i Store Norske vokste, og det trengtes flere boliger med bedre standard.

Men hvor skulle man bygge? Midt i

dalen går elva, som stadig skifter løp. Det var derfor naturlig å fortsette ned forbi Haugen, under Sukkertoppen på østsiden av Longyeardalen. På brinken ovenfor elva, i det som ble Lia, ble det i 1967–68 satt opp fire eneboliger. Disse fikk fort kallenavnet “Millionbyen”, fordi den totale byggesummen for alle fire var over en millioner kroner. Navnet var nok også et lite stikk til sjefene og de med høyere stillinger som flyttet inn i disse boligene.

Spisshusene, eller Indianerbyen som de også ble kalt, sto innflyttingsklare i 1976. De ble også satt opp på peler, noe som skulle vise seg å få betydning noen tiår senere. Bebyggelsen i Lia ble også satt opp på skredavsetninger, hovedsakelig fra flomskred. Spor etter tidligere skred sees som renner i sidene på Sukkertoppen, og det har også vært steinras. Under den tidligere omtalte flomskred-episoden i 1972, gikk det ene flomskredet lenger ut enn der Hilmar Rekstens vei nå ligger. Det var få hus i området, og kun et pumpehus ble derfor skadet. Etter dette har flere mindre skred vært observert opp gjennom årene, men disse har stort sett ikke nådd bebyggelsen. Noen hendelser har det likevel vært. Blant annet fikk boligen Vei 226-12 et flomskred inn i gangen sommeren 1981, mens et par skred gikk mellom flere av husene.

Lia ligger i le for dominerende vindretning fra sørøst, og snø samles derfor stedvis opp i fjellsiden. Dette skjer spesielt i rennene etter flomskredene, langs nordryggen og i lehenget på nordøstsiden av fjellet. Andre deler av fjellet er barblåst. I lehenget samles det såpass mye fokksnø at snøfonna blir liggende langt utover sommeren, noe som også vises i historiske bilder. Så å si årlig har det gått

mindre skred, og det er vinden som er det viktige.

Tidlig på 1990-tallet ble det gjort undersøkelser og beregninger som bl.a. viste at Spisshusene lå utsatt til for snøskred. Husene lå også for nær fjellfoten etter sikkerhetsreglene som da var blitt gjeldende. Svalbard Samfunnsdrift (SSD) ble anbefalt å videreføre overvåkningsrutinene av fjellsida, og det ble gjort flere forebyggende tiltak. Rundt år 2000 ble det også sagt nei til byggeprosjekter i Lia, i påvente av at Gruvedalen ble utredet som nytt utbyggingsområde.

Den 19. desember 2015 gikk det et fatalt snøskred. To mennesker omkom, ei lita jente og en mann. Ni personer ble skadet, fire barn og fem voksne. Elleve spiss-hus i Vei 230 ble tatt av skredet, fire hus nærmest fjellet og sju hus i andre rekke. I tillegg ble hele den øverste husrekka i Vei 228 totalskadet og kondemnert (se K. Fossums artikkel på side 5-9).

Det er en mager trøst at det kunne gått enda verre. Ettersom husene sto på peler, kom snøskredet innunder, og noen av husene ble skjøvet løs av fundamentet og bortover på snømassene. Ett av husene ble flyttet 80 meter. Hadde bygningene hatt grunnmur, ville de ha blitt knust og det ville blitt større skader på både mennesker og hus. Snømengdene som falt var ikke enorme, 18 mm på ett døgn. Det meste kom imidlertid i løpet av 12 timer, og snøen kom sammen med mye vind.

Den 21. februar 2017 gikk det et nytt snøskred. Denne gangen nesten fra toppen av Sukkertoppen, og deretter videre ned langs ei flomskredrenne hvor det hadde samlet seg opp snø. Ingen mennesker ble fysisk skadet, men skredet flyttet en bygning med elleve personer.

Fig. 9. juli 1993. Snøen ligger fortsatt igjen i lehengene på Sukkertoppen, der snøskredene som gikk ned til bebyggelsen i Lia i 2015 og 2017 ble utløst. I bakgrunnen bak den nedre snøflekken ses Isdammen. De delene av bebyggelsen som er bakerst lengst til venstre er Gruvedalen. Spisshusene ligger midt i bildet nedenfor snøfonna. Sentrumsfeltet er de nederste byggene. Longyearelva ses helt i forgrunnen. (Foto: Svein Sørensen).

Det meste av skredmassene gikk mellom husene. I Lia ble 92 husstander evakuert: alle boligene i Vei 222 til 228, samt den øverste husrekka i Vei 230. Mildvær i forkant formet et glatt skarelag, som i slutten av mildværsperioden ble dekket med våt nysnø. Så ble det kaldt. Kantkornet snø ble dannet over skarelaget og fungerte som et kulelager for fokksnøen som til slutt la seg på toppen. Det spesielle ved dette skredet var at den lokale snøskredfaren ble vurdert i forkant av Snøskredvarslingen, men vurderingen var at skred ikke kom til å nå bebyggelse. Det ble derfor ikke evakuert. Disse to snøskredulykkene førte til at det ble fortgang i sikringstiltakene, og at det ble bevilget midler. Sommeren 2018 ble det montert snøskjermer for å hindre at mye snø legger seg i lehenget. Støtteforbygninger langs fjellsiden på Sukkertoppen

som skal hindre at snøskred løses ut, ble montert i løpet av høsten.

Vind og brannfare

Brann har vært en gjenganger gjennom hele byens historie. På slutten av 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet var det flere branner, blant annet brant 3 eneboliger ned til grunnen. Dette preget risikovurderingene en god stund etterpå. Slukningsarbeidet var vanskelig, selv under gode forhold. Natt til 12. juli 1981 tok det fyr i et hybelhus. Huset var nesten tomt, det var midnattssol, vann i elva og ikke minst vindstille. Til tross for dette, måtte mellombygget doses vekk som branngate for å hindre brannen i å spre seg. Et tankekors, når man tar i betraktning hvilke forhold som vanligvis rå. Det var derfor stort fokus på brannfare, og

på å redusere muligheter for at en brann sprer seg i en by der husene står på peler, treverket er knusktørt og det ofte blåser. Ny teknologi avløste senere brannvesenets oppsynsrunder, og har hindret mang en brenn pizza i å utvikle seg til noe mer, mye også takket være brannvesenets argusøyne. Men, dagens bebyggelse er fortsatt i tre. Den har god luftsirkulasjon under, der den står på peler. Og husene står tettere enn noensinne.

Sentrumsfeltet bygges

Etterhvert nådde også standardhevingen gruvebusen. De skulle nå få flytte, fra det som var bygget om til enkeltrom i Nybyen, til hybelleiligheter med både kjøkkenkrok, bad og adskilt soverom. Hybelhusene på Blåmyra ble satt opp rundt 1985, og et nytt sentrum vokste fram nedover mot elva. Stormessa flyttet til Lompensenteret samme år og ble Kafé Busen (se Fig. 9). Altmuligbutikken Sundt i Nybyen, som også gikk under navnet "Usundt" fordi noen syntes prisene var i overkant, ble lagt ned. Dagligvaresalget fra Provianten, som var satt opp i 1950, flyttet til den nye Svalbardbutikken i 1992.

Samfunnsendringen fra "company town" er nå i full gang. I 1989 ble den første næringsstrategien for Svalbard utarbeidet. Virksomheten på Svalbard skulle nå baseres på tre grunnpilarer: kull, forskning/utdanning og reiseliv. Universitetsstudiene på Svalbard (UNIS) ble opprettet i rekordfart i 1993. De første 23 studentene undervises i Næringsbygget, før UNIS flytter inn i eget bygg i munningen av Longyeardalen sommeren 1995. I 2006 blir bygget utvidet

for å romme Forskningsparken med mange institusjoner, bl.a. Norsk Polarinstitutt's svalbardkontor som i starten holdt hus i brakker ved flyplassen.

Gruvedalen – det nye boligfeltet

I reiselivet er det "Klondykestemning" i overgangen til 1990. Boligmoduler fra Lillehammer-OL ble flyttet nordover og Polarhotellet åpnet i 1995. Funken, som fra midt på 80-tallet ble brukt til overnatting for tilreisende, fikk en konkurrent. Mange flere skulle siden følge.

Flere folk, både i forskning og reiseliv, økte også behovet for boliger. Utbyggingen av byen brer seg nå ut som ei vifte, rundt Sukkertoppen og innover Adventdalen i øst og ned mot elva i vest. Området på nordøstsiden av Sukkertoppen har naturlige terrasser, noe som gjør det lettere å bygge med færre inngrep. Det er likevel flere utfordringer. Selv om laget med løsmasser er tynnere her enn nede på elvesletta, er fjellet under i stor grad løst på grunn av permafrostprosessene. Dels har fjellgrunnen også isfylte sprekker. Til tross for terrassene, er fjellsiden like fullt en skråning med både løsmasser og gelifluksjon. I tillegg vil permafrostmassene si de der de er isrike. I blant kan jorda også gli på islag i overgang mellom det aktive laget og permafrosten.

Bebyggelsen som ble satt opp her på 2000-tallet, ble kalt Gruvedalen. Her har ulik deformasjon under pelene til noen bygg, ført til skader i fundamentene. I øst ligger selve Gruvedalen også kalt Steintippdalen. Den er også eksponert for sørpeskred, men her har heldigvis naturen selv sørget for sikring ved at skredene går i et dypt elvegjel.

Det bygges også nedover mot sjøen og elva og Sentrumsfeltet fortettes. Etter som bakken er bunnfrosset om vinteren, renner regnvannet under mildvær av på overflata. Vannet legger seg i forsenkninger og fryser der. Da kan forsenkningen endre seg til en kul med is. I neste mildvær kan vannet finne helt nye veier, og det renner ikke bestandig der man hadde tenkt. Fortetting gjør det også vanskeligere for vannet å renne unna, i hvert fall der det er ønskelig. Vannet kan fort grave seg ned under pelene.

Byggevirksomhet kan på ulike måter også varme opp permafrosten. I tillegg kan graving for tett opp til eksisterende bygg, endre permafrostforholdene til eksisterende fundamenter. Derfor kan det være vanskelig å skjelne mellom hvilke forandringer som er forårsaket av klimændringer og hvilke som er resultat av andre forhold.

Bygging på Elvesletta

Etter siste istid har landet gradvis hevet seg, som følge av at istyngden forsvant. Tidligere sjøbunn ligger i dag opp til 60–70 meters høyde over havet. Det er

derfor også salt i bakken, og saltholdigheten øker utover mot fjorden. Saltet påvirker de byggetekniske egenskapene og gjør at det må være kaldere før bakken er frossen. I dalbunnen er det store variasjoner i grunnforholdene, med sand, grus og finere leire og stedvis islinser og lommer med høyt saltinnhold. Dette gjør det vanskelig å beregne forholdene, hvis de ikke kartlegges i forkant. Det er lenger ned til fjellgrunn her enn i dalsidene. Bygg som er satt opp relativt nylig har peler tolv meter ned i bakken, uten at pelene har nådd fjell. I elveleiet dekker sand og grus gammel leirholdig sjøbunn. Denne typen jord er utsatt for setninger når den belastes. Is i porene gjør at jorda deformeres over tid, og at den oppfører seg som en seigtflytende væske, litt på samme måte som i isen i bunnen av isbre.

Underveis i Longyearbyens rundgang i dalen, har også Longyearelva blir temmet (Fig. 10). Målbevisst dosing har tvunget den inn ett enkelt løp nedover dalen. Det har likevel ikke gått så mange årene fra man ved dosing tørkla det som i dag heter Elvesletta og til første bygg var satt opp her. I tillegg til vanskelige grunnforhold er området utfordrende å bygge

Fig. 10. Longyearbyen i 1936 (til venstre) (Flyfoto: Norsk Polarinstitutt) og i 2010 (Foto: M. Sund). Legg bl.a. merke til hvordan elva er samlet i ett løp etter dosing.

i fordi vannet renner her på sin ferd fra fjellsidene. Problemet med elva forsøkes nå løst ved flomforbygning langs hele elveløpet.

Vi har nå tatt runden fra Gamle Longyearbyen og kommet fram til det som vel må kalles Nye Longyearbyen. I praksis ganske ugjenkjennelig, selv for de som dro ned for ikke så altfor lenge siden. Men som vi har sett, har byen alltid vært på vandring – og i endring. Vi kan derfor avslutningsvis ta en liten sving til elvesletta i Adventdalen og se starten på en konstruksjon som skapte nok en stor omveltning i samfunnet – flystripa.

Flystripene

Da en mann ble alvorlig syk i 1958, ble flystripa tyskerne hadde etablert i Adventdalen under krigen, høvlet ned slik at underlaget ble noenlunde jevnt. 9. februar 1958 landet det første flyet etter krigen. Allerede samme år landet Braathens SAFE på samme stripa. Problemet var at underlaget bare var stabilt vinterstid, når det var frosset. Følger vi østavinden vestover lander vi på dagens flystripe.

Behovet for en helårsflyplass økte, og byggingen av rullebanen ved Svalbard Lufthavn startet i 1973. På ei bølgende strandslette gjennomskåret av to elveleier. Terrenget ble kuttet ned der strandvollene stakk for mye opp, mens elveleiene ble fylt opp for å planere ut terrenget. Blant annet ble marine sedimenter brukt. Disse er salte – noe som ikke var heldig. Selv om vannet ble ledet bort, fikk underlaget langs rullebanen svært ulike egenskaper. Permafrosten har derfor mye å leke seg med, noen deler av rullebanen hever seg, mens andre senker seg. I 1989

ble de delene av rullebanen med mest aktivitet, gjenoppbygget og noe masse ble blant annet skiftet ut. Hvit maling har vært forsøkt for å redusere effekten av sola om sommeren, uten hell. Permafrosten skaper derfor utfordringer den dag i dag. Piloter og passasjerer må nok fortsatt takle hiv her og der, en god stund til.

Med Svalbard Lufthavn kom en stor endring for longyearbysamfunnet. Fra å i stor grad være isolert i vinterhalvåret, var det nå blant annet mulig å få brakt forkjølelse og influensa oppover også om vinteren. Men ennå tok det rundt to tiår før jernkua ble slaktet. Da var det slutt på melk som var laget av pulver, og melkekartongene ble flybåret opp fra fastlandet.

Burmaveien og Strandveien

Få år etter tusenårsskiftet økte fortsatt antall innbyggere, mens bilparken i Longyearbyen nærmest eksploderte. Fram til slutten av 90-tallet var det få privatbiler. De som var, hadde gjerne sett sine bedre dager. Stor gjennomtrekk av folk bidrar også til raske endringer i vaner. Ikke minst når mange tar med seg sine kjørevaner fra fastlandet. Det meste er nå samlet i sentrumsområdet, med kulturhus og butikker – og det kjøres som aldri før.

Rundt 1920, da byen lå rett opp for Skjæringa, var det ikke mange kilometrene med vei. Men veien ut til Hotellneset ble påbegynt allerede i 1921. Hit var det kibben, vognene med kullet som gikk på taubane, gikk fra de ulike gruvene. Ved Hotellneset ble det etter hvert også etablert renseverk og kaianlegg for utskipping av kullet. Det tok likevel rundt 30 år før veien på brinken var lagt helt ut

i 1950. Veien ble kalt Burmaveien fordi den var gjørmete og elendig, men like fullt dannet den forbindelse mellom byen og samfunnet på Hotellneset. I 1963 ble en ny Burmavei anlagt delvis nedenfor den gamle, fremdeles oppe på brinken. Før dette foregikk transporten til Hotellneset med lastebil i fjæra under brinken, når dette gikk, og ellers med båt.

Strandveien mellom flyplassen og byen ble til ved en tilfeldighet da det tok fyr i skeidesteinhausene ved Hotellneset i 1984. I regi av direktøren i SNSK Ingvald Ohm fant man ut at eneste løsning for å slukke brannen var å dose massene ut i sjøen langs brinken mot byen. Da var det egentlig bare å fortsette. Veien rett under brinken var utsatt for snøfonner og fokk, og i 1994 begynte arbeidet med å legge veien lenger ut fra brinken. Siden har man fortsatt å fylle masser i området. Det har blitt plass til både kai, havn og containerlager. Burmaveien krysser flere renner ned fra fjellsiden. I disse rennene samles det også snø om vinteren, og det har skjedd mer enn en gang, at sorpeskred har gått ned over Strandveien.

Klimaendringer – hva så?

Klimaframskrivninger for Longyearbyen, indikerer en økning i årlig middeltemperatur på mellom 3,6 og 9,2 °C, sett fra temperaturene i perioden 1971–2000 til 2071–2100. Den høyeste temperaturendringen forventes å bli på vinteren, med en økning på 5,7 til 13,4 °C, mens det i sommersesongen ventes en økning mellom 1,1 og 4 °C. For de høyeste utslipps-scenariene er det beregnet at årlig nedbør i Longyearbyen kan øke med ca. 40% ved slutten av århundret. Frekvensen og

intensiteten i nedbørepisodene er også forventet å øke. Om vinteren er det ventet at antall dager nedbøren faller som regn kan bli tredoblet. Snøsesongen blir kortere og de maksimale snømengdene ventes å bli mindre. Vindstyrken, er også forventet å bli litt lavere.

Beregninger tyder på at det aktive laget kan forventes å øke i tykkelse fra rundt 1,5 meter til nærmere 2,5 meter frem mot 2100. Høyt saltinnhold kan senke frysepunktet i massene til under 0 °C, og kan også føre til at det aktive laget i fremtiden blir tykkere enn de beregnede 2,5 meter. Permafrost forventes å fortsatt være i Longyearbyen til lenge etter 2100, men økt temperatur kan medføre dårligere bæreevne og økt setning i bakken.

Frossen jord har generelt god bæreevne – så lenge den forblir frosset. Hvis det er mange islinser som påvirkes av tilstrekkelig temperaturøkning, kan bæreevnen reduseres dramatisk i løpet av kort tid. På en annen side gjør høyt isinnhold i bakken at temperaturøkningene nedover i bakken går langsommere, enn der det er lite is. Mange faktorer spiller inn. Ironisk nok kan også all bebyggelse bidra til å øke tempoet i oppvarmingen av permafrosten. Store snøansamlinger rundt husene f.eks. på Elvesletta, vil bidra til å stenge ute vinterkulda som trengs for å opprettholde permafrosten. Dette i tillegg til at vintertemperaturen ventes å bli mindre streng. Store snømengder belastar også bakken og konstruksjonene. Ulike tiltak, som dypere peling, større pelediameter, annet pelemateriale, kunstig kjøling eller peling til fjell, kan til en viss grad avhjelpe dette. Trepeler er mer utsatt for råte ved høyere temperatur og større vanntilførsel. Ved utskifting av

trepeler i Nybyen, ble det tatt i bruk en rammekonstruksjon som bl.a. er brukt i permafrostområder i Canada. En ramme gjør det lettere å håndtere ujevn setning under huset.

Flommer har vært vanligst i snøsmelt- inga om våren. Da er også bakken for det meste frosset og vannet eroderer derfor mindre. Med mer høstregn kan dette endre seg. Om høsten er det aktive, tinte laget på sitt tykkeste, og jorda blir derfor et lett bytte for elvas krefter.

Vinden er på mange måter den store jokeren her. Det er den som river tau- banebukker over ende og tak av byg- ninger og legger nyoppførte hus i grus. Den feier over rullebanen slik at den

blir blankpolert og knapt et sandkorn får feste, hvis de ikke brennes fast. Vinden flytter det som i utgangspunktet ikke er så store snømengder, over lange avstander, slik at det til slutt er akkumulert mye snø. Når luftfuktigheten er høy gir vinden et stort bidrag til å smelte snø, og kan der- for være utslagsgivende ved utløsning av sørpeskred.

Konklusjonen er at det rundt Long- yearbyen ikke er så enkelt å finne om- råder som fra naturens side er lite utsatt for naturfarer. Det er likevel ingen tvil om at man må beregne økte kostnader for det som startet som en midlertidig ”com- pany town”, men som nå er permanent bosetning med økte krav om sikkerhet.

Faktaboks

Flomskred dannes når ”jord- laget” (leire, sand og grus) blir mettet med vann fra smeltevann og eller regn, i den tiden av året det er plussgrader. Forvitningsmaterialet, som er stein som er sprengt løs og ligger nedover fjellsidene, blir frak- tet videre nedover som skred når det er mye vann. Flomskred går ofte mer eller mindre i de samme løpene, og ofte i løp der det periodevis renner vann.

Iskjernemorener: (Se Fig. 11)

Morenene foran breene på Svalbard består i stor grad av breis som er dekket med noen desimeter grus. De kalles derfor iskjernemorener, og ser mye større ut enn morenene man ser på fastlandet. Når gruslaget blir flere desimeter tykt, virker det isole- rende på isen under, på tross av den mørke fargen. Breisen som ligger bar, vil da smelte raskere ned enn morenen med iskerne. Når iskjernen blir blottlagt, av et ras, eller av at elva skjærer seg gjennom, vil den smelte tilbake. Helningen i området blir da brattere og morenegrusen vil rase ned over isen. Når morenelaget

Fig. 11. Dannelse av iskjernemorener. Når brefronten trekker seg tilbake, dekkes isen som står igjen av sedimenter. (Tegning: M. Sund).

er tykkere enn 20 cm, vil det igjen isolere isen under.

Permafrost betyr at bakken er permanent frosset, bortsett fra det øverste laget, som kalles det aktive laget. Hver sommer tiner det aktive laget. På slutten av sommeren er det typisk 1–2 meter tykt i området rundt Longyearbyen, under dette er bakken fortsatt frosset. Permafrosten er både et resultat av kulda som trenger ned i bakken gjennom vinteren og manglende innstråling fra sola i mørketida, og at dette ikke kompenseres tilstrekkelig om sommeren.

Permafrosten er tykkest i høyden der det er kaldere. I tillegg er snølaget ofte tynnere her fordi det blåser mer. I fjellet kan permafrosten være flere hundre meter dyp. I dalbunnen og i leområder vil det legges seg mer snø. Snøen inneholder mye luft, og fungerer som et isolerende lag som begrenser hvor mye av vinterkulda som trenger ned i bakken under. Sammen med noe høyere temperatur i lavlandet, gjør det at permafrostlaget er tynnere her.

Permafrost og snøkrystaller: Permafrosten bidrar til at omdanningen av snøkrystallene går langsommere enn det som er vanlig på fastlandet. Derfor kan det ta lengre tid før snøen stabiliserer seg etter et snøfall. I tillegg kan permafrosten påvirke dannelsesforholdene for begerkrystaller og "sukkersnø", som er svake lag i snøen som kan kollapse ved belastning. Snøkrystallene omdannes til begerkrystaller når det er

store temperaturforskjeller mellom snøoverflata og bakken. På fastlandet skjer dette vanligvis under lange, kalde perioder. Naturen prøver å utjevne forskjeller, og vanddampen beveger seg fra varmere til kaldere deler av snølaget. På Svalbard, der bakken er kald på grunn av permafrosten, kan prosessen derfor skje under motsatte værforhold f.eks. etter at det har snødd under mildvær.

Sandur: Breevlsletter med stein og grus og gamle elveløp kalles ofte for sandur, som kommer fra islandsk, der dette også er vanlig. Et slik foreinet elvemønster dannes når elva er flomstor under smelting om våren og sommeren. Elva drar med seg stein, grus og sand. Etter hvert som vannhastigheten avtar, legges løsmaterialet igjen nedover elveleiet, det tyngste først. Elva må derfor stadig finne nytt løp.

Solifluksjon og gelifluksjon: Når løsmassene i det aktive laget blir mettet med vann i sommersesongen, siger jorda langsomt nedover som en tykk grøt. Dette kalles solifluksjon. I områder med permafrost blir prosessen ekstra aktiv, fordi linser av is i bakken smelter og fordi smelt-evannet ikke kan trenge videre ned i jorda. Prosessen kalles da gelifluksjon, og drar med tiden med seg peler o.l. selv om terrenget ikke heller så mye.

Steinsprang: Permafrost og hyppig temperaturveksling rundt null

grader bidrar til at fryse- og tineprosesser bryter opp steinen i fjellet – det forvitrer. Steinsprang kommer gjerne i kalde perioder, ved temperaturskifte når temperaturen raskt stiger over null grader, eller når det har kommet en del regn. Ofte vil det da rase flere ganger fra samme sted.

Steinbreer (Se Fig. 12) dannes vanligvis i steinurer i permafrost-

Fig.12. Tverrsnitt gjennom en steinbre. (Tegning M. Sund).

områder, gjerne i områder der det er lite snø også om vinteren. Gjennom flere hundre eller flere tusen år pipler det vann ned mellom steinene hvor det fryser til is, på grunn av permafrosten. Til slutt blir det så mye is at

blandingen av stein og is begynner å sige på grunn av sin egen vekt, og denne prosessen danner tungeformasjonen som blir til en steinbre. Et av de fineste eksemplene ligger midt i fjellsiden på Hiorthfjellet, tvers over fjorden for Longyearbyen. Denne steinbreen ligger såpass bratt at den beveger seg forholdsvis raskt, hele 10 cm i året. Steinbreer som flyter utover dalbunnen eller strandflater, beveger seg saktere.

Sørpeskred: I motsetning til andre skredtyper, dannes sørpeskred i relativt slakt terreng, der vann kan samles opp i snøen. Når snøen begynner å flyte på grunn av det høye vanninnholdet, får skredene lang rekkevidde også i slake hellinger, men også stor kraft og erosjonsevne hvis de deretter beveger seg ned brattere terreng. Skredene er mindre forutsigbare, bl.a. fordi rekkevidden ikke kan avgrenses ved at det er for flatt, på samme måte som for f.eks. snøskred.

Inuittkunst fra Nord-Amerika

Av Fridtjof Mehlum

Fridtjof Mehlum, forskningssjef ved Naturhistorisk museum ved Universitetet i Oslo i perioden 2007–2018. Han er utdannet biolog og har tidligere arbeidet i mange år som forsker ved Norsk Polarinstitutt. Mehlum har vært leder av Norsk Polarklubb siden 1993.

Innledning

Fra 1950-tallet har kunstgjenstander blitt en viktig inntektskilde for mange av inuittsamfunnene i arktisk Nord-Amerika. Inuittkunst er blitt ettertraktet både blant besøkende turister og blant seriøse samlere. Denne artikkelen viser noen eksempler på ulike typer kunstgjenstander som er produsert av inuitter langs de arktiske kystene av Alaska og Canada. Her presenteres eksempler på utskjæringer av elfenben fra hvalross og hvalbein, steinskulpturer, fletting av kurver av hvalbarder og bildekunst basert på ulike grafiske trykkteknikker.

Man snakker gjerne om tre perioder når det gjelder utskjæringer, skulpturer og andre kunstgjenstander som lages av inuittene. Den første er *den prehistoriske perioden*. Da dekorerte de bruksgjenstander med kunstneriske motiver. Det ble laget utskårne figurer av ulike slag som ble brukt av shamaner under magisk-religiøse seremonier, mens andre små figurer hadde funksjon som lykkeamuletter. Andre gjenstander ble brukt som

leker eller spill. Gjenstandene var normalt forholdsvis små og tilpasset inuittenes nomadiske liv. En stor andel av mennene blant inuittene lagde slike gjenstander på fritiden.

Deretter fulgte *den historiske perioden* som varte fra 1770-årene til 1940-årene. I denne perioden kom det flere og flere folk fra sørligere breddegrader til Arktis, og inuittene kom i kontakt med hvalfangere, oppdagere, handelsfolk og misjonærer. I Alaska begynte dette for alvor i forbindelse med gullrushet etter at det ble funnet gull langs strendene rundt Nome i 1898. I de neste årene strømmet det til med tusenvis av lykkejegere sørfra. Disse menneskene fra sør var interessert i inuittenes kunstgjenstander og skapte et marked for produksjon av figurer og illustrasjoner som reflekterte inuittenes tradisjonelle liv. Dermed begynte inuittene å produsere såkalt ”tourist art” i stort omfang som var myntet på handel med utenverdenen. For å tilfredsstille det nye markedet, ble det også vanlig å produsere større gjenstander enn det inuittene tradisjonelt hadde laget.

Den som har fått æren av å starte hele dette markedet var Happy Jack (egentlig navn: Angokwazhuk) som flyttet fra øya Little Diomed Island midt i Beringstredet til Nome i 1900 og startet med salg av figurer laget av hvalrosselfenben (Ray 1961). Han ble den første profesjonelle skulptormakeren i Alaska og jobbet med dette på heltid. Han var en

dyktig skulpturmaker som også graverte intrikate tegninger på hvalrossstenner og hadde stor suksess med å selge gjenstandene til gullgravere og turister i Nome. Dette førte med seg at mange andre inuitter kom til stedet og begynte å lage skulpturer. Happy Jack inviterte kolleger til sitt verksted og var en læremester for mange. Han holdt på til han døde av spanskesyken i 1918.

Den tredje perioden er *den moderne tid* som begynte i 1949 da James Archibald Houston (1921–2005), en kunstner fra Toronto, begynte å markedsføre inuittkunst fra arktisk Canada med en utstilling av

sjon av inuittkunst i Canada i moderne tid. Mer om Houston senere i artikkelen.

Figurer laget av elfenben fra hvalrossstannelfenben

Elfenben fra hvalross-støttenner er det vanligste materialet som inuittene langs Alaskas kyster bruker til å skjære ut figurer. Man kan bruke støttenner fra hvalross som nettopp er fanget, men man bruker også såkalt ”fossilt” elfenben, som er tenner som har ligget i jorden i mange år – kanskje 500–2000 år. Tennene er egentlig ikke fossile, men er noe

Fig. 1. Alaska og Canada med steder som er nevnt i artikkelen.

skulpturer i Montreal. På sin første tur til Arktis (1948) hadde han tatt med seg noen steinskulpturer til Montreal. Dette vakte oppsikt, og han fikk midler fra regjeringen til å dra tilbake til Arktis året etter. Han besøkte flere inuittsamfunn i de østlige delene av arktisk Canada for å kjøpe flere skulpturer for salg med tanke på å undersøke mulighetene for å øke de innfødtes inntekter. Han har fått mye av æren for det store oppsvinget av produksjon

mineralisert etter å ha hatt kontakt med jern, salter og andre stoffer mens de har ligget i jorda. ”Fossilt” elfenben er ettertraktet som materiale til utskjæringer fordi det oftest har ulike fargesjatteringer i motsetning til nye tenner som har en ren hvit eller gulhvitt farge. Inuittene graver opp fossilt elfenben langs strendene om sommeren, og bruker vinteren til å skjære ut figurer.

Elfenben fra hvalrossstenner har tre

Fig. 2. Sel av "fossil" hvalrosstann (sett forfra og bakfra). Kunstneren er Julius Alowa fra Savoonga, St. Lawrence Island, Alaska. (Foto: F. Mehlum).

lag. Ytterst der det et gulhvitt lag av emalje som skrapes vekk med en tverrøks før man begynner å skjære ut figuren. Innenfor er det to lag med dentin. Det ytterste kalles primær-dentin og er hvitt og uten korn, mens den innerste kjernen, sekundær-dentin, er har en mer krystallinsk tekstur.

Ray (1961) har beskrevet i detalj hvordan skulpturmakere laget sine figurer. Skal man lage en isbjørn, skjærer man ut et passende stykke av tannen med en sag. Deretter bruker man en baufil for å sage

ut kroppen og de fire bena til bjørnen. Så jobber man videre med filer og stemjern for å detaljforme figuren, og evt. borer små hull for øyne etc. Buebor er et særegent redskap inuittene bruker. Det har et munnstykke som gjør at det kan opereres med munnen og en hånd, slik at den andre hånden kan holdes på figuren (Fig. 3). Til slutt poleres figuren med sandpapir og polish.

Selen som er avbildet i denne artikkelen (Fig. 2), er skåret ut fra en "fossil" hvalrosstann og er laget av Julius Alowa fra

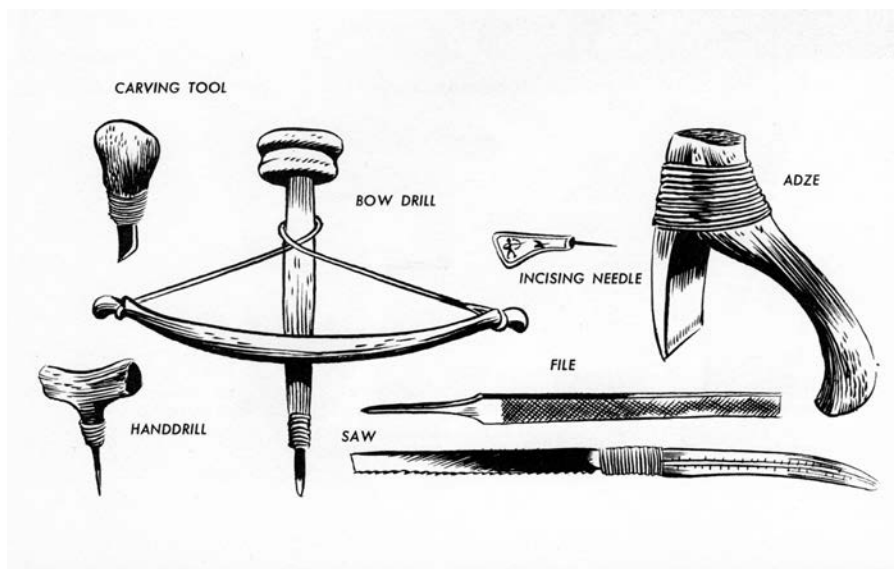

Fig. 3. Redskaper som ble brukt av inuitter til utskjæringer av skulpturer av elfenben: bowdrill = buebor; adze = tverrøks; saw = sag; file = fil, rasp; handdrill = håndbor; carving tool = stemjern; incising needle = rissenål. (Kilde: Houston 1954).

Savoonga på St. Lawrence Island midt i Beringstredet. Det er to tettsteder på øya, Gambell og Savoonga, og begge steder er kjent for sine mange skulpturmakere ("carvers"). Hvalross og andre sjøpattedyr har vært tallrike i dette området og har vært grunnlaget for overlevelsen til Yupik-folket som holder til der.

Masker av hvalbein.

Inuittene lager masker av hvalbein eller av drivved. Masker av hvalbein lages helst av bein som har ligget i jorden og fått en mørkebrun farge. Noen er også laget av nytt hvalbein som kokes i sterk kaffe for å gi det en mørkebrun farge (Arnestad Foote 1992). Maskene har ofte innlagte øyne av hvalrosselfenben.

Maskene ble ofte brukt av shamaner til ulike typer ritualer og seremonier, for

Fig. 4. Maske laget av gammelt hvalbein av Ruth Towksjhea, Point Hope, Alaska. (Foto: F. Mehlum).

eksempel i forbindelse med hval- og sel-fangst. Det var viktig å ha et godt forhold til sjelen til hvalene for at dyrene skulle komme tilbake og jakten bli vellykket. Vanlige menn kunne også ha masker og få en maske plassert på graven sin. På gravplassen i Point Hope på vestspissen av Alaska ut mot Tsjuktsjerhavet har man funnet mange slike masker (Ray 1977). I de senere år har maskene blitt laget for salg. Masken som er avbildet i denne artikkelen (Fig. 4) er laget i Point Hope av Ruth Towksjhea (1908–1982) i 1961.

Flettede kurver av hvalbarder

Kurver flettet av barder fra grønlandshval (Fig. 5) lages av inupiat-inuitter. Et av stedene der man laget kurver av barder er Point Hope. Det var menn som flettet kurvene (som de kaller ”akummaich”), da det krever sterke hender å håndtere bardene. Berit Arnestad Foote (se Polarboken 2015–2016) bodde tre år i Point Hope tidlig på 1960-tallet og beskriver i detalj hvordan en av de kjente kurvmakerne der, George Omnik (1895– 1978),

Fig. 5. Kurv flettet av barder fra grønlandshval og utskjæring av hvalrosselfenben festet til lokket. Laget av George Omnik, Point Hope, Alaska ca. 1960. (Foto: F. Mehlum).

laget sine kurver (Arnestad Foote 1992). George Omnik startet med å lage kurver for salg på slutten av 1940-tallet og hadde lært kunsten av sin far. Kurvens lokk lærte han å lage av en annen kurvmaker, Fred Oktollik.

Ved Point Hope har man tradisjonelt fanget grønlandshval. Bardene ble lagret i "iskjellere" i permafrost slik at de ikke tørket inn. For å lage trådene som skulle brukes til vevingen ble bardene først rensert med såpevann og delt opp med kniv. Omniks kone, Enid, hjalp ham med å holde barden når han skar løs ca. 3 mm brede strimler med en skarp jaktkniv. Deretter ble strimlene bearbeidet videre med kniven til den fikk den rette tykkelsen. Med stor dyktighet klarte han å få strimlene til å ha jevn tykkelse i hele lengden. Han brukte to typer strimler til kurvene: en type som var 2 mm bred og 1 mm tykk for å bygge kurvene, og en annen type som var 2 mm bred men mye tynnere og som ble brukt til å binde sammen strimlene som bygger kurven lag for lag. Før George begynte å flette en kurv ble barde-strimlene lagt i vann i tre døgn for å bli myke nok til å kunne flettes.

Flettingen starter med å lage en skive av hvalrosselfenben på ca. 3 cm i diameter og med 20 hull langs kanten til å tre bardestrimler igjennom. Skiven danner sentrum i bunnen av kurven. På innsiden av skiven graverte han navnet sitt, kurvens nummer og stedet (Pt. Hope, Alaska). Så fortsatte han å flette bunnen av kurven, deretter sidene og til slutt toppen av kurven. Han benyttet en intrikat metode for å gi kurven rett form. Lokket på toppen hadde en elfenbensfigur festet til midten som fungerer som håndtak. Figuren var ofte en eller to isbjørner eller

en isbjørn som fanger en sel. Kurvene til George Omnik var 5–7 cm i diameter og 7–9 cm høye. George brukte ca. 14 dager på å flette hver kurv.

Steinskulpturer

Steinskulpturer lages av inuitter over store deler av arktisk Nord-Amerika. Vanligvis bearbeider man relativt myke bergarter som ulike typer kleberstein som i Nord-Amerika kalles for "soapstone". Denne type stein er så myk at den kan skjæres med kniv. De fleste figurene lages av klebersteinen serpentinit som består av serpentinmineraler og er et omdannelsesprodukt av dybdebergarter rike på bl.a. olivin og pyroksen som under oppvarming har kommet i kontakt med vann. Steinen har en såpeaktig overflate og fargen varierer fra lys til nesten svart og har ofte grønnlige felter.

Figuren som illustreres i denne artik-

Fig. 6. Isbjørn av serpentinitstein laget av Louie Uttaq fra Gjøahavn. (Foto: F. Mehlum).

kelen (Fig. 6) er en isbjørn laget av Louie Uttaq (født 1995) fra Gjøahavn (Usqsuqtuuq) på Kong Williamøya i Nunavut, hvor Roald Amundsens ekspedisjon med fartøyet *Gjøa* overvintret i to år (1903–1905). Louie er et stort talent og har lært kunsten å skjære ut steinfigurer av sin far, den anerkjente skulpturmakeren Leo Uttaq. Steinkunstnerne fra Gjøahavn får mesteparten av sin serpentinit fra Aqituqtaqvik ved Murchison River, som ligger på fastlandet 140 km lenger sørøst. Steinen herfra regnes som noe av den beste serpentiniten til å lage figurer av. Siden steinen er lett å arbeide med, kan en fin skulptur lages i løpet av et par dager. Redskapene som brukes er sag, hammer, meisel, kniv, rasp, fil og sandpapir. I de senere år har man også tatt i bruk håndholdt maskinelt utstyr som slipe- og graveringsmaskiner. Til slutt behandles overflaten gjerne med olje eller polish.

Bildekunst – grafikk

Inuitene har ikke lang tradisjon når det gjelder tradisjonell bildekunst som malerier og grafiske trykk. Bildekunsten fikk en voldsom oppblomstring fra slutten av 1950-tallet etter at James Houston, som tidligere nevnt, dro til arktisk Canada på oppdrag fra regjeringen for å undersøke mulighetene for å øke de innfødtes inntekter.

James Houston bodde i Cape Dorset (Kinngait) på sørkysten av Baffinøya på 1950-tallet og instruerte de innfødte i ulike trykketeknikker. Han startet med sjablongtrykk med å bruke selskinn som sjablong. Dette var en tidkrevende og lite effektiv teknikk. Men så oppdaget han at den lokale ”soapstone” som de

innfødte brukte til å lage steinskulpturer av var velegnet til å hogge ut motiver i en flat steinflate og overføre motivene til papir som et grafisk trykk. Det var rikelig med ”soapstone” i området, og man brukte store, flate stykker av stein som man hentet hjem til verkstedene og bearbeidet videre.

Houston dro til Japan i 1958–59 og studerte hos en av Japans mest kjente grafikere, Un’ichi Hiratsuka, som var ledende på japanske tresnitt (ukio-e). Houston tok med seg håndlaget papir og det han lærte om tresnitt, og overførte dette til å lage trykk basert på utskjæringer i stein. Teknikken kalles ”stonecut”, og den første kommersielle utstillingen av ”stonecuts” fra Cape Dorset fant sted i 1959.

Etter hvert har den grafiske trykke-teknikken som ble utviklet i Cape Dorset også blitt tatt i bruk flere andre steder i Canadas arktiske områder (bl.a. Holman Island, Baker Lake, Povungnituk og Pangnirtung). Det ble etablert kooperativer som gjorde at man kunne drive arbeidet med grafikk-kunsten i fellesskap. Disse kooperativene utga også årlige kataloger for å selge kunsten til amerikanske og europeiske kunstsamlere.

Kunstneren tegnet først motivet på papir. Vanligvis var motivet basert på inuitenes tradisjonelle livsstil, arktiske pattedyr og fugler eller på legender, mytologier og ånder og sjamanenes ritualer.

Vanligvis var det en annen person som overførte tegningen til steinen og hugget ut motivet i relieff. Så var det kanskje en tredje person som sto for selve trykkingen. I mange tilfeller var det likevel samme person som gjorde flere av oppgavene. Oftest står både kunstnerens og

Fig. 7. Frimerke fra 1970 basert på "stone-cut" med motivet "The Enchanted Owl" laget av Kenojuak Ashevak fra Cape Dorset. (Kilde: www.canadianpostagestamps.ca).

trykkerens navn på trykket. Alle farger påføres (rulles på) samtidig og det trykkes bare en gang. I for eksempel et tradisjonelt fargelitografi, derimot, trykkes hver farge for seg. Papiret legges forsiktig opp på steinen og man trykker forsiktig med hånden eller en liten "pad" for å overføre fargen til papiret. Et piktografisk stempel viser hvor trykket kommer fra. Trykk fra Cape Dorset har ofte en stilisert igloo. De første årene hadde trykkene et opplag på 30 eks. Senere er 50 pluss fem prøvetrykk det normale.

Den kanskje mest kjente kunstneren fra Cape Dorset var Kenojuak Ashevak (1927–2013). Hun var med helt fra starten på 1950-tallet og er bl.a. kjent for sine fantasifulle fugler og elegante og dekorative bilder. Hennes stil er sær-egen og lett gjenkjennbar. Hennes mest ikoniske bilde, "The Enchanted Owl" (1960) er trykket av Iyola Kingwatsiak ("printmaker") og Eegyvuuluk Pootoogook ("printer") og var senere motiv på et frimerke som ble utgitt i Canada i 1970 i forbindelse med 100-års jubileet for opprettelsen

av Northwest Territories (Fig. 7). Dette kjente trykket forekommer i to utgaver, et rødt og blått/svart og et grønt og svart. Hvis man studerer ulike utgaver, vil man se at hvert trykk er forskjellig både når det gjelder skillet mellom de ulike fargene og plasseringen av overlappingssonen mellom disse. Dette er et resultat av at alle fargene påføres samtidig til steinen ved denne trykketeknikken.

En annen grafisk trykketeknikk som også ble brukt var silketrykk eller serigraf. Dette er en relativt enkel teknikk som ikke krever kostbare maskiner. Med denne teknikken blir trykkfargen overført til papiret (eller et annet underlag) gjennom en ramme med finmasket duk (opprinnelig silke), hvor motivet er tegnet inn og markeres med lakk eller lim som en sjablong (stensil). Det trengs en ny duk og sjablong for hver farge.

Silketrykket eller serigrafien "Polar bear and seal" som avbildes i artikkelen (Fig. 8) er laget i 1990 av kunstneren Peter Qaritaiyuk (f. 1963). Han kommer fra Povungnituk (Puvirnituq) ved Hudsonbukta i Nord-Quebec.

Økonomisk betydning

Inuittkunst er blitt mer og mer kommersiell og bidrar i dag betydelig til inntektsgrunnlaget i mange lokalsamfunn i arktisk Nord-Amerika. En rapport fra Canada¹ anslår at det i 2015 var omtrent 13650 inuittkunstnere i arktisk Canada som produserte kunstsulpturer og bildekunst. Dette tilsvarer 26% av befolkningen som er 15 år eller eldre. Av disse produserte 31% kunst primært for salg, mens resten

1) <https://www.aadnc-aandc.gc.ca/eng/1499360279403/1499360407727>

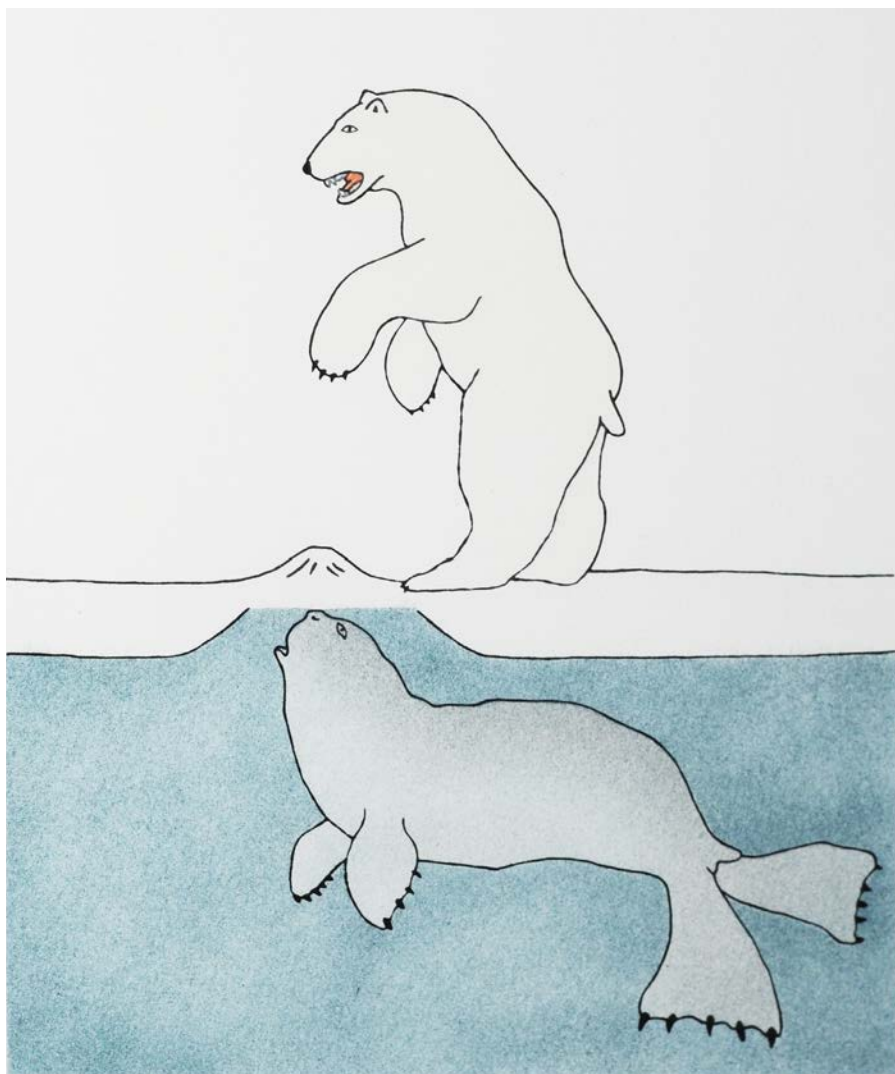

Fig. 8. "Polar bear and seal" (serigrافي 1990) laget av Peter Qaritaiyuk. (Foto: F. Mehlum).

produserte til eget bruk. Gjennomsnittlig tjente hver kunstner CAN \$ 7800 i året på salg av kunst; mens bare 11% av kunstnerne tjente mer enn CAN \$ 20000.

Kilder

Arnestad Foote, B. 1992. The Tigara eskimos and their environment. Commission on Iñu-

piat History, Language and Culture, Alaska. Houston; J.A. 1954. Canadian Eskimo Art. Minister of Northern Affairs and Natural Resources, Canada.

Ray, D.J. 1961. Artists of the tundra and the sea. University of Washington Press.

Ray, D.J. 1977. Eskimo Art: Tradition and Innovation in North Alaska. University of Washington Press.

Hopp for livet

Av Burny Iversen

Burny Iversen er fotograf med interesse for arktisk natur og historie. Han og kona Ragnhild har hatt mange teltturer på Svalbard. Dette er historier og stemninger fra en 10 dagers tur til et fuglefjell på Svalbard, for å fotografere og oppleve dramaet når ungene til polarlomviene hopper fra reirhyllene.

Etter en urolig båttur fra Longyearbyen mot fuglefjellet som er målet for turen, ankommer vi stranda hvor vi skal tilbringe de neste døgnene.

Pålandsvind og røff sjø gjør båtguiden tvilende til om vi kommer i land. Dønnningene utfordrer oss, de virker som uvillige dørvoktere til stranda og fjellet, men med guidens erfaring og en god strategi, kommer vi oss i land.

Vi står igjen med Zarges-kasser, pakkeskker, telt, snublebluss, våpen og fotoutstyr. To enslige på en strand, med tanker som kanskje ikke deles med den andre. Den hurtiggående ribben danser seg mot synsranden og blir borte.

Vi begynner raskt å lete opp et egnet sted for teltet, men det leirete landskapet med smeltevannsrennene, og vissheten om reglene mot telting på vegetasjon, gjør at vi ender nede i strandsonen – ikke det beste stedet med tanke på isbjørn. Men etter en kort gjennomgang av situasjonen, slår vi ned den første pluggen.

Vi arbeider effektivt med å organisere leiren. Matkasse og sikringsmidler får

sine faste plasser, snubleblusset er rigget. Og det suser snart i brenneren under kokesettet.

Et solgløtt sveiper over landskapet og vekker til live fargene, som skifter fra gressets sølvgrå og gule, til tusen nyanser i grønt, som tilslutt ender i smaragdgrønt der guanoen har gjødslet under fjellet.

I strandsonen prøver de siste tuene med fjellsmelle og polarflokk å gi sitt bidrag til paletten, mens noen enslige, enda ikke avblomstrete polarvalmuer står og nikker i vinden. Det er brytningstid mellom sommer og høst. Jeg streifes av en sitrende forventning ved synet av det gulhvite fjellpartiet, farget av hekkende krykkjer og polarlomvier. Vinden avtar og slipper til en kakofoni av lyder.

Tusenvis av polarlomvier roper ut sitt støyende, nesten hånlige – ha,ha,ha. Fra sjøen svarer noen enslige polarlomvier med sine skarrende lokkerop.

Over fjellet svever en lekende sky av krykkjer, mens noen polarmåker vaktomt overvåker reirhyllene med rolige beregnende vingeslag. Kikkerten avslører silhuetten av en rev rastløst patruljerende ved foten av fjellet. Alle aktørene er tilstede i dette konsentrattet av liv og død, som vi har invitert oss inn i de neste 10 døgnene, – et økologisk samspill som gir de ulike artene sine muligheter til liv. Vi rusler en kveldstur bort til landingsområdet under fjellet. To mindre grupper med polarlomvier roper lokkende fra sjøen mot reirhyllene: kom, kom.

Vi finner oss en plass som gir litt skjul, og drar sammen noen stokker og planker til en enkel kamuflasje. Vi har ikke sittet lenge før vi hører pipene fra en hoppende unge, den plasker i vannet i følge med fire voksne fugler. Vi ser seks polarmåker sittende i terrenget med vaktsumme sanser klare til å høste.

I løpet av noen kveldstimer skulle måkene vise all sin spesialisering. De tok ungene i luften, i terrenget, og på vannet. Til tross for lomvihannenes aggressive kamp for å redde ungene, lyktes måkene ofte.

Klokka nærmer seg midnatt, så vi avslutter, og går tilbake til teltet. Vi er enige om å holde kontinuerlig isbjørnvakt – ikke som på tidligere teltturer, hvor vi har latt oss friste til noen timers felles sovetid.

Ragnhild krabber inn i teltet. Sjøen har lagt seg, og det er en vennlig tone i bølgene som ruller mot stranden. Det kommer sigende et tungt skydekke, som henger seg over landskapet. Jeg overraskes over hvor mørkt det blir, for bak skyene finnes det en midnattsol på hell.

Lager meg en sitteplass på transportkassa, klar for min første vakt. Prøver å bli kjent med detaljene i terrenget rundt meg, steiner, stokker og former. Var den lyse flekken der tidligere? Holder pusten – konsentrerer meg.

Rifla ligger på sin faste plass på det oransje våpentrekket.

Hører Ragnhild snu seg i soveposen, håper hun sover. En kald trekk sniker seg ned i nakken, jeg grøsser, går en runde ved teltet – og med litt skyggeboksing får jeg varmen tilbake. Noen skremte ærfugler trekker ut over fjorden, uvant som de er med nye naboer. Jeg passerer en plastkanne og en rødbrun gummihan-

ske med håndflaten opp – som et overgitt stoppsignal.

Tilbake på Zarges-kassa blir jeg sittende og lytte til nattens lyder, det tordner fra breene i det fjerne. Jeg ser noen svømmende fugler på vei ut fjorden. Tenker på polarlomvienes lange svømmetrekk med mytende voksenfugl, og unger som ikke er flyvedyktige, – i høststormer og kaldt vær mot Grønland og Canadakysten. Hardføre skapninger, men klarer de alle de menneskeskapte utfordringene som skal følge dem gjennom livsløpet – med klimaendring, jakt, oljeindustri, plast og miljøgifter? Faktorer som har ført dem inn på rødlista, med en negativ bestandsutvikling de siste ti årene.

En rev skriker i terrenget over meg. En stemme fra teltet. *Hvordan går det? Fint – hysj, sov nå.*

Glipper med øynene – en time igjen av vakta.

På morgenen blir jeg vekket av Ragnhild til gråvær og grøt. Vi sitter småhutrende og strør nøtter og rosiner på frokosten, kaffen er snart klar.

På dagtid er det liten aktivitet og hopping fra fjellet, så vi tar en tur sørover langs stranden for å gjøre oss kjent. Vi har gått noen hundre meter, når Ragnhild stopper – *se!* I leira mellom høstdød vegetasjon går et isbjørnspor, ikke helt nytt, men en påminnelse om hvorfor vi har våre sikkerhetstiltak. En strandvandring er en “Jeg fant-Jeg fant” opplevelse. Det meste er spor av menneskers liv og virke, – forsøpling som havet prøver å gi oss tilbake, men også spennende strandfunn. Vi går gjennom et område med stormslipte steinblokker, nesten som en forvillet skulpturutstilling. Prøver å finne noen fotomotiver, men lykkes ikke. Tenker jeg

må prøve meg på fjære sjø. Vi presser en stor flokk med hvitkinngjess foran oss, som velger det sikre, og trekker seg ut til midt på fjorden. Vi snur, og går mot teltet.

Vi ligger og småsover ved teltet, når to store reinsdyrbukker beiter seg forbi leiren. Vi lar oss imponere av de flotte gevirene, så vi følger sakte etter for å fotografere. Noen skarrellyder fra fjorden varsler oss om at det er tid for å komme seg på plass under fuglefjellet. Termoser og mat blir gjort klar for et langt skift. Vi har noen hundre meter å gå langs stranda, før vi er på plass fulle av forventninger om sterke naturopplevelser. Nesten framme seiler ei polarmåke inn over oss, og tar noen svinger med et klagende *kii-æ*, *kii-æ*. Den liker oss ikke.

Vi har ikke sittet lenge før vi skimter en stor flokk med gjess komme svømmende. Jeg visker at vi ikke må røre oss. Vi sitter helt urørlige, og etter en stund ser jeg i øyekroken at det er kortnebbgås med unger. Gjessene småskravler og er nå på høyde med oss. De går i land, – spenningen er til å ta og føle på. Den nærmeste ungen er bare ti meter unna. Jeg tar et bilde, kneppet fra kameraet for dem til å stoppe opp – vaktssomme. De roer seg igjen, men på den tredje eksponeringen trekker de seg mistenksomme ut på vannet igjen, og glir videre sørover til de blir borte rundt odden. *Puu'h!* Jeg sier jeg ikke har pustet på 20 minutter. *Jo det har du* sier Ragnhild. – Hun har sikkert rett.

Den suggererende lyden fra reirhylene er sterk, og skarringen fra mange fugler på vannet lover godt for kvelden. Vi er sultne, så vi finner frem posene med frysetørret torskegryte, og tømmer på varmt vann. To rever har vært innom og inspisert oss, mens måkene stadig er på

vingene. *Der!* Vi ser en hopping på langt hold. Så hører vi piping til venstre, en vellykket hopping med unge og en voksen fugl. Det piper igjen over oss, vi ser flere fugler i følge, mens en måke henger etter, uten å true ungen. Det lever rundt oss, og vi kommer på at vi har glemt middagen. Fotograferingen ødelegger litt for naturopplevelsen, med alt utstyret som kreves, og de tekniske utfordringene som tar oppmerksomheten i jakten på motivene når liv møter død.

Det skal bli en intens kveld. På odden sør for oss, ser vi fire måker i kamp om en polarlomviunge. Med elegante hopp og grasiøse vingebevegelser, ser de ut til å delta i en makaber dans. Det tar noen minutter mens ungen alternerer mellom nebbene til alle de fire måkene, det ser nå mer ut som en lek. Jeg tror det hele er over, når en av måkene kaster på nakken noen ganger og sluker ungen, – men opp kommer den igjen! Jeg vet ikke om en av de andre måkene klarer å nappe tak i den, eller om den blir gulpet opp. Ungen blir liggende på stranden med små rykninger i en fot og vinge. *Jeg hater måker* sier Ragnhild, mens hun senker kikkerten.

Klokken er snart seks, og det er stor aktivitet rundt oss. Fra fjorden høres opphisset skarring, og kraftfull piping fra en unge som søker sitt opphav. Og på fjorden har det samlet seg flere flokker med polarlomvier.

I kikkerten ser jeg to fugler som dupper i bølgene, en polarlomvi med unge som trekker ut fjorden. Den voksne skal lede en sårbar unge på 240 gram i opprørt hav mot overvintringsområdene, kanskje 400 mil borte. Det piper, noen fugler kommer seilende fra fjellet lavt over terrenget med ungen under. En rev er i posisjon, varslet

av pipene fra ungen, og jeg har kameraet i beredskap. Men ungen går så vidt klar av strandbrinken, og når vannet, – Ragnhild jubler.

Vi opplever vellykkede hoppinger, men også voksenfuglenes desperate kamp for å redde ungene. Det kommer ensomme voksne som svinger av, og tar seg søkende opp mot fjellet igjen, – kanskje på jakt etter en mistet unge. Og det kommer enslige unger, som når de lander på vannet, alltid fører til opphisset stemning i flokken. Av og til hører vi suset av en enslig polarlomvi som med sammenslåtte vinger kommer fra fjellet med en jaktfalks hastighet, for så å bryte av få meter over vannspeilet. Vi kaller dem “prøvehoppere”.

Rundt oss høster revene og måkene. De voksne revene er fokuserte og effektive jegere. Valpene jakter også – og lykkes, men de har mye de skal lære og erfare i en ny verden. De skal ha tid til lek, og å måle krefter, som av og til ender i voldsomme oppgjør. Men de må også bortom og undersøke oss menneskesvesener med engstelig nysgjerrighet, og gjerne gnage litt på riflekolben. – *Husj, gå vekk!* Jeg vifter med armene. (Hvordan skremmer man en rev sånn passe?)

Det har roet seg litt med hoppingen, så Ragnhild byr på kaffe, matpakke og litt søtsaker, og vi registrerer at været lysner. Vi ser konturene av solskiva bak et tynt skydekke som innhyller landskapet på andre siden av fjorden, men det er mye lyseblått og gult i den stadig større himmelen. Vi tror det blir midnattsol.

En polarlomviunge kommer snublende i terrenget rett ned mot der vi sitter, skitten og pjuskete nærmer den seg på ustø bein som virker for lange, og plassert langt bak på kroppen. Bein skapt for å

svømme og dykke, ikke for å kjempe for livet i ujevnt terreng. Den faller ned fra en knaus, sitter stille undrende og orienterer seg, før den beiner av gårde igjen mot oss og fjorden. En måke seiler inn over ungen som kaver seg frem, og passerer Ragnhild med en meter, og kaffekoppen min med en halv. Måka truer igjen, – Ragnhild reiser seg opp, og gjør seg stor. Jeg rister på hodet, – *jeg klarte ikke å la være* sier hun. *Kiii,æ!* kommer det fra måka. – den klager visst. Ungen forserer strandsonen med kraftig piping, og når vannet. Med sterke kontaktsøkende pip svømmer den mot de tilstrømmende voksenfuglene. Det er en opphisset stemning, og vi ser at ungen får et kraftig kakk i hodet, pipingene fortsetter, og en annen fugl presser ungen under seg i vannet. Flere andre deltar med haking og dytting, og den søker pipende og frustrert kontakt mot andre voksne. Ungen er vanskelig å se i den opphissede flokken, men prøver tilslutt å svømme unna, med en hale av voksne etter seg. De er av og til framme og hakker, før alle snur og trekker unna. Polarlomviungen blir nå liggende ubeskyttet, ensom og utslitt, bare av og til kommer noen svake pip. Måka prøver seg igjen, men imponerende dykereflekser redder ungen noen ganger, men så etter tredje forsøket, henger ungen i nebbet. Det er første gang vi bruker ordet mobbing, og vi skal senere se det mange ganger mot enslige unger.

Det er et intenst lydbilde fra sjøen og fjellet, mens det piper i luften fra hoppende unger i følge med voksne. Vi er usikre på statusen til følgerne. Det er en far, men de andre som følger, er det slektskap, naboer som har mistet egg eller unger, eller er det innslag av ikke kjønnsmoden fugl? Hva utløser hopperefleksen?

Ofte kommer det flere ifølge. Det meste vi har sett er femten fugler i følge med en unge. Det gir en god beskyttelse mot polarmåka, men er vel ikke forklaringen.

Sola bryter igjennom, og jeg ser at Ragnhild nyter solstrålene. Det er hektisk rundt oss, vi ser fire rever i terrenget og mange måker som høster, men de fleste ungene lykkes med hoppet. Det ser ut som det er fordelaktig å hoppe i de mest aktive periodene. Vi har sett i noen roligere perioder at dødeligheten har vært nesten hundre prosent.

Vi føler oss slitne og mette på inntrykk, så vi avslutter, og begir oss mot teltet. Den lave midnattssola forgyller landskapet, og nedkjemper nesten de andre fargene. Sidelyset skaper dramatiske relieff i den lange fjellsiden bak oss.

Ragnhild kommer seg i soveposen, og jeg setter meg på en stokk lenger borte på stranda, og bare nyter livet. Noen ringgjess passerer mot himmelen, og krydrer opplevelsen. Skyggene begynner å spise seg ned fjellsiden, og tar mer og mer av terrenget. Klokken 01.19 sluker skyggene teltet. Det blir gråkaldt.

God grøt, sier jeg. Vi sitter med frokosten neste morgen. *Skal vi ta en fjelltur i dag?* Jeg har sett en mulig vei til toppen av fjellryggen i kikkerten.

Der sier jeg, og peker. *Hvis vi tar den renna til høyre for fuglefjellet, og så svinger vi rundt den knausen og skrår rett over det raset, og så opp til...* Nja – Ragnhild virker ikke entusiastisk, men sier ja til å prøve. Vi pakker lett, og er snart på vei. Terrenget begynner å stige, og vi passerer en gammel revefelle. Trelemmen, åtepinnen, og andre deler er på vei ned i grusen, mens harerugen prøver å pynte. Slik blir vi minnet om at dette en

gang var fangstmenns land. Terrenget blir brattere, og vi er snart under fjellet. Alt vi trår på, eller tar i, er løst. To skritt opp, for så å gli ett tilbake. Beingrinda og kraniet til en stor reinsdyrbukk lyser mot oss, og jeg ser at reven har gnagd bort mange av taggene på geviret. Vi tar oss oppover på alle fire, men snakker flere ganger om å gi oss. Skal vi ikke bare prøve oss opp til den skjorbuksurten der oppe? Det begynner å bli en fin utsikt, som begrenses av den trange kløfta vi klatrer i. Vi våger oss ikke lenger opp, men tar oss inn på et lite platå, med en fantastisk utsikt til fjorden og stranda.

Midt på platået ligger en stor steinblokk og gløder vakkert i gult og oransje, den er helt dekket av raudbergslav. Vi befinner oss på høyde med hekkende polarlomvier og krykkjer i bratte fjellveggen, men i kikkerten ser jeg også noen hekkende polarmåker helt oppe der terrenget flater ut. I veggen rett under ser vi rekker på rekker med polarlomvier i etasjer nedover, stående med ryggen til, – effektivt opptatt med å skjule ungene. Det tar en stund før jeg får et glimt av den første ungen i kikkerten godt beskyttet bak voksenfuglene. Lenger ned hekker krykkjene, som er mer villige til å vise frem de dunete ungene sine. En krykkje er fortsatt opptatt med å ruge på et egg. En og annen måke seiler forbi veggen for å inspisere.

Vi beveger oss lenger ut mot kanten, og overveldes av utsikten mot fjorden og slettelandet, og det lille, lille teltet – knapt synlig. Det er nok en 500–600 meter bort til stranden under oss. Fra vårt ståsted får vi et inntrykk av utsikten en polarlomviunge har, der den etter 21 dager på hylla, beveger seg mot hyllekanten, står

en stund, før den bøyer i bena, og dens instinkter får den til å gjøre det usikre hoppet. Jeg tenker på foreldrefuglene som har kjempet for egg og unge i over 50 døgn, for så kanskje å miste ungen etter en kort flukt. Vi har tidligere sett overraskende mange unger som blir tatt like ved fjellveggen.

Det trekker inn en byge med duskregn, så vi begynner nedturen, som skal bli vanskeligere og mer utfordrende en vi liker. *Pass deg, alt er løst!*

Nede på tryggere grunn, får vi se en stor flokk med ærfugl på fjorden, som sakte beveger seg sørover. Flokken består av 160–170 ærfugl, og skifter stadig utseende fra en langstrakt tarm, til en rund flokk som så deler seg i to, for igjen samles. Vi ser at flokken blir “gjetet” av 11 polarmåker, som svømmer sammen med dem. Det oppstår korte øyeblikk med hektisk aktivitet når en måke angriper en av ærfuglene, – før det hele roer seg igjen. Vi er usikre på hva vi ser, men svaret får vi senere. Da oppdager vi at måkene faktisk plyndrer fangsten når ærfuglene dykker etter krabber.

Tilbake i leiren blir det sen lunsj. Alle måltider er nøye beregnet for 11 dager. Så for meg består lunsjen av fire knekkebrød med pålegg, pluss fire skiver sognemorr. Knekkebrødene går fort ned, så jeg ser spørrende på Ragnhild, og på pakken med knekkebrød. Men hun er upåvirkelig.

Vi passer på å dele på mulighetene for litt søvn, men så varsler noen skarreplyder om at vi må komme oss på plass under fjellet. Vi velger å gå en ny vei til kveldspasset, og finner noen fine tuer med polarflokk, ikke bare blå, men også tuer med hvit polarflokk. Det har ingen av oss hørt om før, så vi tar oss tid til å nyte de vakre

blomstene. Vi hører noen pip, og ser en unge bli tatt i lufta. Så vi haster videre, og kommer oss på plass. Det er allerede mange fugler på vannet. På langt hold ser vi en måke lande med en polarlomviunge i nebbet, og prøver å svelge den. Den jobber iherdig med å få den ned, men må gi opp. Den går ned til vannkanten og skyller fuglen, før den prøver igjen. Halve ungen blir borte i halsen, men så må måka gi seg. Den skyller igjen ungen i vann og prøver, men etter gjentatte forsøk gir den seg og forlater ungen i vannkanten. Den blir liggende å duppe lenge i bølgene før en rev finner den. Vi lurte på om ungen har blitt for stor for måka. Vi har sett tydelig forskjell på ungene som kommer i terrenget. Noen har dunete piggsveis, mens andre virker mer ferdige.

Ut over kvelden ser vi vellykkede hopp, unger som tas, rørende gjenforeninger av voksne og unger, og mobbing. Jeg gjør meg mange tanker om den pulserende naturen vi har rundt oss. Hvorfor mobbing av enslige unger? Kan mobbingen skyldes at de har mistet ungen til rev eller måke, mens hormoner og foreldreinstinkt flommer? Og tilslutt frustrasjonen når pipene fra ungen avslører at den ikke er deres. Jeg må huske å spørre noen om det.

Fire måker kommer ned fra fjellet i en lekende luftkamp om en polarlomviunge. En slipper ungen, som fanges av en av de andre måkene, som stiger raskt og slipper ungen, som igjen snappes av en som kommer i et elegant stup. Slik fortsetter de til en lander på stranden og sluker ungen på noen sekunder.

Kvelden går, og ved midnatt bryter vi opp. Turen tilbake til teltet legger vi bortom tuene med polarflokk for å roe

ned alle inntrykkene.

Jeg er godt i gang med isbjørnvakta. På himmelen over meg har det dannet seg noen spektakulære makrellskyer. Jeg kjemper mot trettheten, så jeg går ned til sjøen og kaster vann i ansiktet. Det hjelper, men trettheten kommer igjen snikende, – og den vinner til slutt.

Jeg tar en liten joggerunde, før jeg er tilbake på Zarges-kassa. Jeg blir sittende og se i kikkerten mot den takkede brefronten på andre siden av fjorden. Med kalvingsisen som sakte beveger seg ut fjorden for å bli til vann. Jeg tenker at om vi hadde en krystallkule som kunne vise oss utviklingen i Arktis de neste 50 årene, – hvilke politikere, næringslivsinteresser, oljeselskap eller militære ville knuse den.

Den vare stemningen og fargene i den solstenkte disen lenger ut i fjorden, hører mer og mer hjemme i en Kåre Tveter palett. To reinsdyr i silhuett vasser ut i fjorden, og står som et Svalbards svar på “elg i solnedgang”. Jeg tar mange bilder, sikkert for mange. Glemte er trettheten, men jeg vekker Ragnhild for vaktskifte.

Jeg vekkes til grøten av Ragnhild som ivrig forteller at hun hadde besøk av en flokk med hvithval, hun tror det må ha vært minst 12 stykker. Noen var grå, hun lyser av naturlgele. *Jeg ville ikke vekke deg. – Fint.*

Det er den sjette dagen, og vi sløver ved teltet i fint vær. Noen teister dykker på matsøk, og kommer ofte opp tomnebbet. Men jeg ser også at de lykkes, og da med ulker i nebbet. En stadig strøm av havhester på vei mot syd, driver snittflygning av leiren.

Skal vi bade? spør Ragnhild plutselig. *Nei!* Jeg er bestemt. *Pyse*, hører jeg. (Ragnhild er medlem av Hopen naken-

badeklubb). Men hun har lyst, så det går ikke lang tid før hun står naken på stranden, med badehåndkle og Crox på beina. *Pass deg for brennmanetene*, sier jeg. *Skal jeg ta et bilde?* Ragnhild ler og rister på hodet, før hun vasser uti. Det glitrer i vannet, og det er en helt sydlandsk stemning, bortsett fra vanntemperaturen. En havfrue stiger raskt opp av havet. Jeg hører det hveser til høyre for meg. Å, nei – så kommer drønnet, jeg har gått i snubleblusset – pinlig.

Vi deler på å småsove litt for å ta igjen tapt søvn, før vi tar lunsj. Vi har ryddet etter måltidet, og maten er på plass igjen i matkassa. Sola varmer og jeg drøyer med en siste kaffekopp.

Isbjørn her! Ragnhild roper om bjørnebesøk. Hun har kommet ryggende ut av forteltet, og ser rett på bjørnen som kommer langs stranda. Jeg slipper kaffekoppen, og spretter opp. – der bak en regnponcho som har hengt til tork kommer bjørnen, værende med hodet høyt hevet. Jeg stupet mot rifleplassen, griper rifla, tar ladegrep og sikter meg inn på bjørnen. Den kommer nå i kraftige byks rett mot oss. (Så flott den er, med den duvende pelsen i sollyset. Merkelig hva hjernen kan være opptatt med i noen hektiske sekunder). Da smeller det fra Ragnhild – hun skyter et skudd med signalpistolen i grusen rett foran bjørnen. Den kaster seg til siden, – jeg holder skuddet, det redder bjørnen. Den virker “fornærmet” og uvillig når den trekker seg noen skritt tilbake. – *Gi den et skudd til*, sier jeg, – det smeller i grusen til venstre for bjørnen, den får nok, og kaster seg rundt, vi ser den bomsete bakenden forsvinne tilbake langs stranda. Jeg har byttet rifla med kamera.

Isbjørnangrep. – En helt surrealis-

tisk opplevelse – vi ser på hverandre, hoderystende. – Kraftige spor i grusen forteller sitt. Det gir oss muligheter til å rekonstruere hendelsen. Sporene viser at Ragnhild oppdaget bjørnen på 30 meters hold, den gikk fem meter før den eksploderte i kraftige byks som ble stoppet av Ragnhilds første skudd, bare 15 meter fra leiren. Det vi håpet aldri skulle hende, men som vi var godt forberedt og trent for, var nå blitt en historie til dagboka.

Ettersom vi hadde stoppet bjørnen og jaget den tilbake, er vi overbevist om at den vil komme tilbake. Derfor pakker vi en evakueringssekk med vann, mat og litt utstyr som vi plasserer høyt oppe i terrenget. Vi har vaktsumme blikk mot sør.

Senere rigger vi oss til under fuglefjellet, for en ny kveld med drama på naturscenen. Timene går, men ikke en eneste unge hopper. Det er lite fugl på vannet, og veldig avdempet lyd fra fjellet. Været har snudd fra en mild bris som lekte seg med solglitter på fjorden, til en iskald kraftig nordavind som treffer reirhyllene og oss. Jeg ser bare luggen til Ragnhild, og kanten av en bok som stikker ut av fjellduken. Hun vinker med en finger. Revne holder ingen forestilling i kveld, men noen måker sitter tålmodige som saltstøtter i terrenget. Jeg spør hva hun leser. – “*Balansekunst*” av Rohinton Mistry kommer det fra sekken.

Det piper fra en polarlomviunge høyt over oss. Den kommer i følge med flere voksne, og lander langt ute på fjorden. En av måkene letter og gjør en rolig sving, før den igjen setter seg, klar til å høste.

Ved midnatt er vi tilbake ved teltet. Vi tar en gjennomgang av strategier og sikringsmidler ved et eventuelt nytt

bjørnebesøk, før Ragnhild kryper i soveposen. Jeg tar plass på kassa, klar for en isbjørnvakt som skal føles lang. I natt virker landskapet ugjestmildt og goldt.

Tiden står stille – jeg ser på klokka. To tyvjoer prøver å plyndre en krykkje i en underholdende luftakrobatikk, som er over like fort som den oppstår. – Stillheten senker seg. Jeg ser på klokka igjen. Har det bare gått et kvarter? Sekundviseren avslører at tiden går. Jeg tørker bort en nesesdråpe.

Rett før jeg skal purre Ragnhild skimter jeg et stort hvitt passasjerskip som går sakte fart inn Isfjorden med kurs mot Longyearbyen. 3000 passasjerer skal ha sitt polareventyr.

Jeg vekker forsiktig. Og etter en stund hører jeg glidelåsen og ser et mysende ansikt i teltåpningen, *god morgen!* Det er tid til en klem og et ønske om god vakt, før jeg stuper inn i teltet og sovner.

Nå må du våkne! Klokka er åtte. Sakte trenger stemmen igjennom til mine uvillige sanser, jeg vil sove. Hører lyden av glidelåsen som «knurrer» i teltåpningen. – *Her har du grøten din*, jeg får frokost og kaffe på senga. Vi snakker sammen gjennom teltduken. Jeg stiller spørsmålet som må stilles etter isbjørnbesøket. *Vil du hentes ut?* Ragnhild venter med svaret, – *nei ikke nå*. Men hun innrømmer at hun har tenkt tanken om å avslutte turen mange ganger siden i går. Jeg er lettet. Vi har over tre døgn igjen av eventyret.

Vi har kommet til den siste middagen, og sitter og skraper i middagsposene. Jeg får tommelen opp, når jeg hinter om en “Peppernøis” på Kroa. Vi blir sittende og mimre om døgnene som har gått, med alle opplevelsene vi har hatt sammen, eller alene på, isbjørnvakt. Vi snakker

om bjørnebesøket, men også om flokkene med hvitkinn- eller kortnebbgås som har gitt oss opplevelser både natt og dag, som når de gikk på land med unger ved teltet og beitet seg sørover før de la seg til å hvile. Det var tålmodighetsprøver som gledet oss når vi besto. Eller selene som dukket opp, og tok seg tid til å granske oss. Det var havhesten som lå på vannet og spiste brennmanet. *Husker du naken-sneglene i vaskevannet?* Stemning var det også med flokkene med alkekonger som kom som blinkende propeller, alltid på vei mot syd. Eller alle opplevelsene med revene. Best husker jeg natten hvor jeg fikk besøk av fire revevalper, glade og rampete som kommer langs stranda, med raske sprang og finter, og nærmer seg teltet. Til slutt hadde jeg rev på alle kanter, og var redd de skulle gå i snubleblusset, så jeg snek meg rundt og skrudde ut skuddene uten å vekke Ragnhild. En rev er borte og markerer på ene stolpen. Jeg viftet med armene og prøvde å virke truende. Etter en stund løste det seg når revene mistet interessen, og med hopp og sprett fortsatte langs stranda. Jeg tenkte da at dette måtte være en fantastisk film-scene. En eldre mann viftene med armer og bein i en innhegning, og fire rever på en øde strand. Film: *“Danser med rever”*.

Tilbake under fuglefjellet rigger vi oss til for en siste kveld. To fjæreplytter tripper rundt i strandsona og nipper edderkopper, gjødselfluer, og andre insekter de måtte finne. *Plytt! Plytt!* De virker så bekymringsløse og fornøyde, så uvitende om all dramatikken rundt dem. *Plytt!* Det blir en lang kveld med alle aktørene vi kjenner så godt. Vi merker på hverandre, at vi begynner å bli slitne, og har et underskudd på søvn. Et øyeblikk kjen-

ner jeg en sterk ulystfølelse mot å skulle utfordres med et nytt bjørnebesøk. Men snart er alt glemt, og vi er igjen fanget i begivenhetene.

En og annen regndråpe treffer oss. En polarlomviunge lander i terrenget, og går kast i kast uten å skade seg. Voksenfuglen vender, og lander, og tar seg vaggende oppover i terrenget for å følge ungen til fjorden. Men landingen er observert av en voksen rev, som stormer mot voksenfuglen og dreper den etter en kort kamp. Ungen har snublet seg videre ned mot stranden, men reven er med en gepards fart etter den, og dreper ungen rett før den når vannet. Med ungen i kjeften kommer den opp til hannfuglen, og sjekker at den er død. Reven tar så ungen og drar avgårde for å gjemme den. Etter en kort stund kommer den tilbake og henter faren. *Dette er naturen*, sier jeg til Ragnhild, som ser ut som hun har lyst til å melde seg ut av virkeligheten en stund.

På fjorden har det samlet seg mange polarlomvier. Og som de andre kveldene ser vi stadig små grupper av voksenfugl som letter fra fjorden, og flyr lavt mot syd. Etter en lang kveld samler vi utstyret, og går mot teltet, klar for de siste isbjørnvaktene. Det ble ikke regn.

Neste morgen sitter vi ganske tause med frokosten, og har nok med oss selv. Tankene kommer om at snart skal fjellet igjen tømmes for liv – og bli ødslig geologi. Vi bryter leiren, og avslutter med vissheten om at til neste år er alle aktører tilbake for å skape nytt liv i fjellet. Det er med blandete følelser vi ser ribben komme i det fjerne.

Fotoene på de neste sidene viser noe av dramatikken under ungehoppingen og opplevelsene vi hadde under fjellet.

Alkungenes glideflukt fra Ingeborgs Fjell

Av Adolf Hoel

I Norsk Polarklubbs arkiv har redaksjonen kommet over et hundre år gammelt manuskript som Adolf Hoel skrev etter et opphold ved Ingeborgfjellet på nordsiden av Bellsund i 1917. Her beskriver han ungehoppingen fra en koloni av polarlomvi. Vi har valgt å trykke manuskriptet uten å endre på språket. Adolf Hoel (1879–1964) var geolog og pioner innen utforskningen og kartleggingen av Svalbards naturmiljø. Han var drivkraften bak opprettelsen av Norges Svalbard- og Ishavs-undersøkelser (1928), som han ledet frem til 1945 og som var forløperen til Norsk Polarinstitutt.

I 1917 laa jeg ved Camp Miller (nåværende navn: Camp Millar, Red.) under det 713 m. høie Ingeborgs Fjell paa nordsiden av Bellsund fra den 11.–23. august. Fra sjøen stiger landet op med en steil tildels loddret væg paa 5–10 metres høide. Saa kommer en 400–500 meter bred jevn græs- og mosedækket, tuet slette og hvor denne slutter hæver Ingeborgs Fjell sig med et steilt iveiret. Det bestaar vesentlig av haard sandsten tilhørende underkarbon. Lagflaterne i sandstensbænkene danner hylder som er fortrinlige hækkepladse for sjøfugl. Fjeldets sydside er derfor ogsaa et vældig fuglefjell bebodd av umaadelige skarer av alker.

En polarlomviunge som hopper fra fuglefjellet er et lett bytte for polarmåka. (Foto: B. Iversen).

Polarreven patruljerer under fugleffellet og fanger lett en polarlomviunge som ikke har kommet seg helt ut til sjøen. (Foto: B. Iversen).

Under mit opphold i Camp Miller var alkernes unger blitt saapas store, at de skulde forlate redet og begi sig paa sjøen. Dette var et storslagent skuespil som jeg tror fortjener en nærmere omtale.

Ungen flyr i glideflugt ut fra 300–400–500 meters høide. Bak hver unge kommer nogle voksne fugle, mindst 1, oftest er det 2, undertiden 3 og 4, en enkelt gang talte jeg endog 5. Den ene flyr altid like bak eller under ungen. Den skriker stygt og reiser sig ofte paa ende og slaar med vingene, især naar ungen gjør tegn til at dale; det saa ut som den derved vilde skaffe ungen luft under vingene. Kommen i nærheten av vandflaten flyr alle de voksne ut til siden og ned paa sjøen, kun den som har holdt sig nærmest ind til ungen (moren?) (*nyere studier har vist at det oftest er faren, Red.*) følger efter ungen helt til den naar sjøen. De fleste daler ned

ved stranden, og her svømmer en vældig flok voksne og unger rundt omkring og holder et vældig spektakel. Straks ungen er kommen paa vandet dukker den og er længe borte. Naar den kommer op svømmer den under høie glædesskrik bort mot flokken som ogsaa kommer den i møte.

Klarer ungen trods al mulig umake fra morens side ikke at holde sig oppe falder den ned paa sletten. Støtet mot jorden er ofte saa voldsomt at den sprætter iveiret som en viskelærbold. Enten fortsætter nu moren at fly videre ned til sjøen eller den følger ungen og setter sig hos den. Oftest flyr den igjen sin vei efter en tids forløp, men sommetider følger den sit avkom helt ned til sjøen. Den flakser med vingene foran den, gaar tæt bak den og paaskynder dens klodsede gang av alle kræfter. Ungen, som skriker hele tiden, snubler alt i et over tuer og fordybninger, det ser ut som

et sækkeløb. Naar den har naaet den bratte skraaning ned mot fjorden mere triller end gaar den. Hver gang den har trillet rundt nogen gange stanser den fortumlet og ser sig om, faar øie paa sjøen og saa bærer det avsted igjen. Ingen hindringer kan stanse den ihærdige krop, den er som en lemæn paa vandring; driften til at naa sjøen er saa sterk, at den ikke betænker sig paa at kaste sig utfor et lodret stup paa flere meters høide. Flyr moren fra den er den helt overladt til sig selv, men piler alikevel ufortrøden av sted mot det vaate element. Jeg tok flere av disse unger helt inde ved fjeldfoten og bar dem til stranden. De var sinte som lemen, forsvarte sig og hakkete som rasende og utstøtte gjennomtrængene skrik. En av dem snudde sig helt om da jeg var paa to skridts avstand, gik imot mig, og anfaldt mit ben med sandt raseri. Jeg tok den i haanden og bar den ned til ca. 8 meter høie strandmæl. Da den fik se sine frænder og høre deres skrik blev den rent vil og kjæmpet fortvilet for at komme løs. Jag kastet den høit op i luften; den svævet i glideflugt ned paa sjøen, dukket øieblikkelig, kom op et langt stykke borte og svømte saa skrikende bort mot de andre.

Der var hvert øieblik hundrevis av saadanne alkunger som kravlet nedover sletten paa vei mot, sjøen. Over dem svævet graadige stormaaker, som var velnæret og fete av al den letkjøpte føde. Ræven og nogle grønlandshunder tilhørende overvintrende fangstfolk i nærheden fraadset ogsaa i de stakkars alkunger.

Alkeskriket fra sjøen var næsten uutholdelig. Jeg laa i et hus 500 m. fra sjøen; men selv i denne avtand var det næsten umulig at sove. Det var noget demonisk, djævelsk ved det, noget vist metallisk i klangen, som gjorde denne uophørlige koncert rent utsagt uhyggelig. Det mindet mest om et stort sagbruk, hvor en mængde cirkelsage av forskjellige størrelser er samtidig i virksomhet. Av og til skar gjennom spektakelet angstskrikene fra en himmelfalden tul av en alkunge paa vei forbi huset til sjøen.

Som nævnt begyndte alkungene at fly ut den 12. august, og den 16. hadde alle forladt fjeldet. Samtidig forsvant hele alkeflokken fra fjorden. Den 17. var det ikke en fugl at se paa sjøen hvor der dagen i forveien var tusenvis. Formodentlig hadde de trukket tilhavs.

Vinteren ved King Point: *Gjøas* siste vinter i Nordvestpassasjen

Av Susan Barr

Susan Barr er tidligere fagdirektør hos Riksantikvaren med polare kulturminner som arbeidsfelt. Hun har arbeidet med polarhistorie og kulturminner siden 1979. Hun er medlem av styret i Frammuseet og i Norsk Polarklubb, president 2014–18 i International Arctic Science Committee (IASC) og tidligere Founding President i ICOMOS International Polar Heritage Committee.

I 1903–05 gjennomseilte Roald Amundsen og hans menn Nordvestpassasjen i den lille jakten *Gjøa* og ble derved de første til å klare dette i ett og samme skip. Vel igjennom møtte de isen utenfor Alaskas nordkyst og måtte ta en overvintring til før de kunne fortsette videre til Nome, Seattle og Norge. I løpet av vinteren 1905–06 ved King Point dro Amundsen med et inuitpar og en hvalfangerkaptein med hundeslede sørover til Eagle City for å sende telegrammer hjem om den vellykkede gjennomseilingen og for å vente på post til mannskapet før han returnerte til *Gjøa*. Han var borte fra 21. oktober til 12. mars, i underkant av fem måneder. Dette er hovedlinjene i historien om den siste overvintringen med *Gjøa*, og det som ofte står som hele oppsummeringen av *Gjøa*-ekspedisjonens siste år. Med Fram museums renskriving og publisering av dagbøkene til Amundsen, Gustav Juel Wiik og Peder Ristvedt i 2014–17 er det blitt lettere å skaffe seg en mer detaljert oversikt over denne siste delen av ekspe-

disjonen. Det er disse dagbøkene som er brukt i fremstillingen under ¹.

Dagbøker er øyeblikksbeskrivelser som kan være skrevet under forskjellige sinnsstemninger. Skriveren kan være sint etter en episode med noen av kameratene eller sjefen, utslitt og frossen etter en hard sledetur i bitende kulde, oppstemt etter en særlig god opplevelse, eller i en periode lei hele turen. Når boken skrives eller historien fortelles i etterkant vil mange av de negative detaljene bli borte og den gode opplevelsen vil dominere, enten bevisst eller ubevisst. For å kunne danne seg et sannest mulig bilde av situasjonen slik den faktisk var er det nødvendig å få tak i så mange primærkilder som mulig slik at en kan teste den ene mot den andre og komme frem til en noe mer balansert fremstilling enn ved bruk av én kilde alene. Spesielt er det vesentlig å komme bak de publiserte beretningene hvor minner kan ha endret seg og beskrivelser blitt omformet for å passe inn i den ønskede helheten en vil formidle. Det er for å kunne oppnå dette at Fram museum ha tatt fatt på det langsiktige arbeidet med å presentere primærkildene (dvs: dagbøkene) fra de norske polarekspedisjonene i en lett tilgjengelig form.

Roald Amundsens dagbøker fra *Gjøa*-ekspedisjonen er en fryd å lese. Dette var hans første polarekspedisjon som sjef, hvor han får oppfylt sin ungdomsdrøm om å følge Sir John Franklin på leting etter

¹ Se henvisningene til slutt

Nordvestpassasjen, men denne gangen med suksess ! Selve ekspedisjonen og de to årene i Gjøahavn på King Williamøya skal ikke beskrives her, men gjennom hele dagboken lyser Amundsens fryd over å være i disse arktiske omgivelsene. Han noterer nøye alt han ser av både menneskene han møter og naturen han har rundt seg. Han lager en helt unik beskrivelse av inuitene, spesielt netsilik-folket, hvor intet er for lite, flaut eller uvesentlig å få med. Han gleder seg over fuglekvister om våren og setter tundra blomster på bordet om sommeren. Han finner lite å klage over og selv gjennom de tre årene er det ikke mange negative kommentarer om de seks andre på *Gjøa* å spore.

Dagboken til yngstemann Gustav Juel Wiik (f.1878) er annerledes. Han var andremaskinist på *Gjøa*, men hadde også fått spesialopplæring i Potsdam for å kunne hjelpe Amundsen med de magnetiske målingene. Der fikk han også spesialbygd noen av måleinstrumentene, spesielt selvmålingsinstrumenter, og han utførte målingene under de tre overvintringene i Arktis med stor ansvarlighet. Målinger for å bestemme posisjonen til den magnetiske nordpolen var den vitenskapelige begrunnelsen for ekspedisjonen og det to-årige oppholdet på King Williamøya. I motsetning til Amundsen har Wiik mye å kritisere sine kamerater for og mye av dagboken er viet deres gjøren og laden, spesielt det som Wiik oppfatter som dumt eller umoralsk. Han opplever det slik at han selv arbeider nærmest konstant mens de andre driver med røyking, kortspill og annen lediggang. Riktignok er han ganske bundet av de regelmessige målingene han har ansvar for, men kritikken mot de andre kan bli vel hard. Han er rystet over at

enkelte av de gifte nordmennene benytter seg av inuitkvinnene. Selv er han begeistret for møtet med inuitene og planlegger til og med å slå seg sammen med en ung inuitenke og bli igjen i området uten at dette kommer i stand før han reiser fra Gjøahavn sammen med de andre.

Selv om *Gjøas* mannskap ikke når opp til det Wiik forventer av dem, er han stort sett begeistret for Amundsen og føler at de to har mer til felles enn han har med de andre. Noe kritikk av Amundsens innsats finner han dog, spesielt når det gjelder jobben med de daglige målinger, men han savner sjefen under vinteren ved King Point. Knappe tre uker etter at Amundsen er tilbake på *Gjøa* dør Wiik brått etter kun noen få dagers sykdom. Han ble begravet i registerhuset som de hadde bygget på King Point.

Peder Ristvedt var førstemaskinist om bord i tillegg til å fungere som smed, meteorolog og hundepasser. Han deltok på Amundsens første prøveferd med *Gjøa* i 1901 og på sledeferdene med Amundsen til den magnetiske nordpolen i 1904 og med Godfred Hansen til østkysten av Victoria Land i 1905. Det er oppholdet i Gjøahavn og disse sledeferdene som Ristvedt vier det meste av sin dagbokskriving til og som viser vedvarende entusiasme under de to første årene. Han skriver imidlertid videre helt frem til 11. august 1906, da *Gjøa* forlater Herscheløya for å seile det siste stykket til Nome hvor de ankommer 31. august.

Amundsen kjente ikke til betegnelsen 'inuit', men skriver 'eskimo'. I og med at enkelte av de arktiske folkegruppene fremdeles foretrekker denne betegnelsen fremfor 'inuit' følges her Amundsens egen bruk av 'eskimo'. For enkelthets

Fig. 1. Gustav Juel Wiik og Peder Ristvedt. (Foto: Frammuseet).

skyld omtales mennene på *Gjøa* som 'nordmenn', selv om nestkommanderende Godfred Hansen var dansk. I Amundsens dagbok betegnes Godfred Hansen stort sett som 'Ltn' (Løytnant – han var marineoffiser) og det brukes her for å skille ham fra Helmer Hanssen, i og med at sistnevnte på denne tiden skrev sitt navn med én 's' – Hansen.

Ankomst til King Point

Ekspedisjonen forlot Gjøahavn (Ogchjogtu) den 13. august 1905. Amundsen forteller at deres eskimovenner vinket fra strandbredden og alt som sto igjen på land etter ekspedisjonens to år var noen jordvoller etter de forskjellige husene mennene hadde oppført. Dagen etter avreisen møtte de som avtalt andre

eskimovenner som hadde samlet reinkjøtt og tørket laks til dem. Her tok Amundsen om bord gutten Maniraitchja (navnet ble etter hvert forkortet til Manni) som var foreldreløs og ønsket å bli med nordmennene til deres hjemland. Seilasen videre vestover var ikke enkel; det var is, grunner, mengder av småøyer og tåke som hindret dem underveis og det var selvsagt med stor begeistring de den 26. august møtte hvalfangstskonnerten *Charles Hansson* som kom seilende mot dem vestfra. I begynnelsen av september kom de til King Point og ankret opp ved siden av den forlatte hvalfangstskuten *Bonanza*. Den 7. september var det ikke til å komme fra at de nå var her for vinteren. King Point ligger omkring 70 km øst for Herscheløya, som var det mer vanlige stedet for hvalfangstskip som måtte eller

skulle overvintre. Amundsen noterte at det så ut til å bli 11 fartøy som ufrivillig måtte overvintre i området.

Amundsen røper ingen frustrasjon eller skuffelse i dagboken. Området var til dels dekket av høy polarpoppelkratt og det var bra jaktterreng. Ender og ryper ble felt og samlet med en gang og fisk ble tatt i garn rett utfor stranden. Typisk for den gjennomgående begeistrede stemningen i Amundsens dagbok er beskrivelsen av fjellene de kunne se innover landet fra høydedragene ved King Point: *«Et prægtigere skue har jeg ikke set»*. Også Ristvedt bemerket at terrenget var utmerket for jakt med høyt vierkratt, og allerede etter et par dager hadde han og Maniraitchja skutt 45 ryper og 14 ender. De tok i tillegg 76 fisker med garn i råken utenfor.

Gustav Juel Wiik var imidlertid nokså kritisk i sin dagbok til Amundsens avgjørelse om å bli ved King Point. Han mente at de kunne ha seilt videre, men at sjefen var blitt mer nervøs for isen enn før og at han kviet seg for å komme hjem etter at de fikk høre at Norge og Sverige hadde *«trubbel»* med hverandre. Amundsen *«har siden den tid faaet en saadan pludselig lyst paa da en overvintring; skjønt da vi var i Gjød Havn blev han formelig syg ved den blotte tanke paa endnu en overvintring; i sandhed en ubestemt mand»*. Han syntes det ville bli ekstra kjedelig å bli liggende ved King Point og ikke en gang komme seg til Herscheløya *«da vi intet Engelsk kunde lære»*. Gjennom dagboken forstår vi at Wiik var særdeles opptatt av å tilegne seg ny kunnskap og ikke minst å bli flink i engelsk.

De slår seg til på King Point

Bonanza kunne sies å være en gave for ekspedisjonen og en del materialer og utstyr ble ervervet derfra i vinterens løp etter at nordmennene hadde fått lov til å ta alt de trengte derfra. Allerede første dagen ble en liten vedovn flyttet over til *Gjøas* kahytt og ved var det nok av på stranden slik at de slapp å spare på brensel gjennom vinteren slik de hadde måttet spare på petroleum i Gjøahavn. På land ble det snart satt opp en bysse og rom for fem mann, hovedsakelig bygget av drivtømmer. Varmeovn og komfyr ble laget av Ristvedt og Wiik av petroleumstanker de hadde hatt stående på dekket. Hundene ble også flyttet på land. Som naboer fikk nordmennene igjen lokale eskimoer, men i motsetning til forholdene ved Gjøahavn fikk de på King Point også ofte besøk av *«kabluna»* (eskimoorde for hvite mennesker), det være seg misjonærer, politi, hvalfangere, jegere eller handelsmenn som var på vei mellom Herschel og Fort McPherson, en Hudson's Bay handelspost i sørøst, eller til små eskimoleire. En amerikansk harpunér, James Hill, og en nordmann, Chr. Amundsen fra Sandefjord (kalt Sten blant hvalfangerne) som hadde en eskimokone, bodde også på land her. De var kommet fra en havarert skonnert et stykke lenger vest og det ble hyppig gjesting for middager mellom deres bolig og *Gjøa*. Amundsen skrev at *«Her blir antagelig en svære trafik i vinter. Vi venter at se både kabluna & eskimoer»*. Hill og Sten holdt på å bygge seg hvert sitt vinterhus av tømmer og Hansen og Wiik hjalp til. Wiik beskrev det slik at han og Hansen *«blev beordret til at gaa i land og arbeide tilmorgen, for disse der bor i*

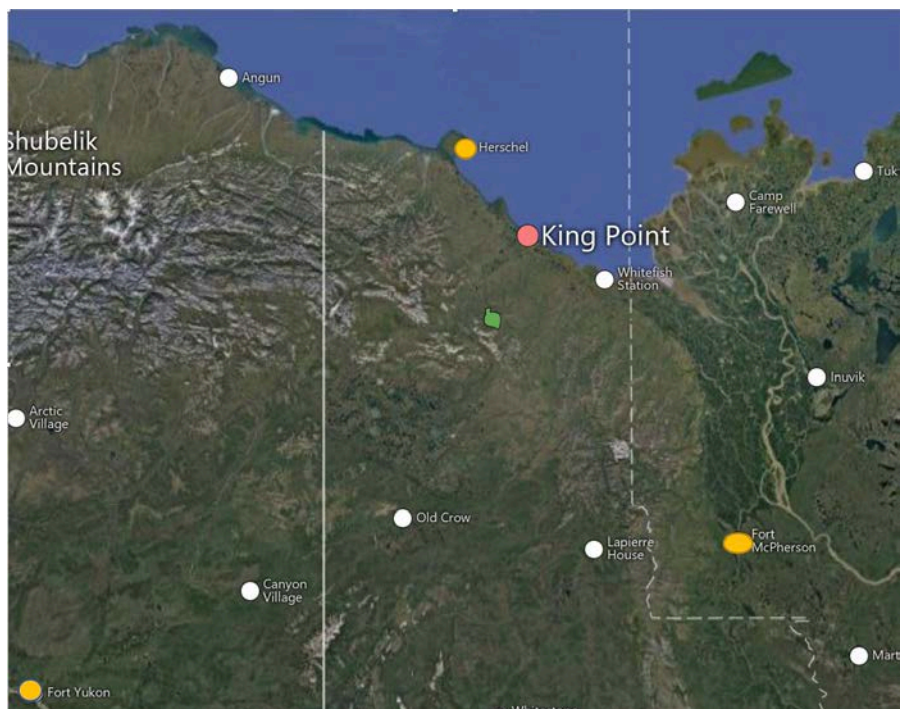

Fig. 2. Kart over området med steder nevnt i teksten. (Kilde: <https://mapcarta.com/24330414>).

land, til at hjælpe dem til at bygge deres hus». Så måtte han innrømme at de fikk det nokså bra, da de ble traktert med syltete epler og et par kaffeslabberaser. Allikevel syntes han ikke at de hadde noe der å gjøre «paa fremmed teritorium», men at han heller ville være på land enn om bord. De kunne også lære en masse ting av disse nye venner, da både James og Sten hadde vært mange vintre i området.

Den 8. september forteller Wiik at «Chefen var ærgelig paa H. Hansen til morgen, og spurte ham i den anledning ieftermidd om han vilde reise hjem over land, da han troed at en vinter til vilde skade hans humør. Det er noget med det usleste tilbud jeg kan tænke mig eller har hørt om; er saa dette takken for hvad han

har gjort paa turen og efter 2½ ars forløb?». Hverken Amundsen eller Ristvedt nevner noe om dette, som antagelig bare var et eksempel på daglige gnisninger i selv den lykkeligste familien. Neste dag skriver Wiik at «Fra sagen igaar er nu alt ordnet, med en del tøis, bagateller og nonsens er vistnok alt ordnet». Han markerte månedsdagen for avreise fra Gjøahavn ved å skrive at han «synes den tid har været saa lang som et helt aar».

Møtet med de mange nye menneskene førte uvegerlig til forkjølelse blant Gjøas mannskap som hadde vært forskånet fra dette så lenge de lå for seg selv i Gjøahavn. Allerede 17. september skrev Amundsen at alle unntatt Lund, Hansen og han selv var syke, og aller mest Ma-

niraitchja. Amundsen stelte og passet på ham som en kjærlig forelder, blant annet ved å få i ham sterk toddy med pepper for å få forkjølelsen ut med svetten. Wiik var en del kritisk til hvordan Maniraitchja var favorisert. Han hadde fått ligge i Ristvedts køye grunnet sjøsyke og Ristvedt hadde ligget på gulvet i kahytten hvor det var lite plass fra før. Det måtte *«sandelig være grændser for høflighed»* for en eskimos skyld. Maniraitchja hadde også fått en sovepose, da han syntes ulltepper var for kalde, mens *«flere af os [har] ligget i uldtæpper et helt aar og ofte frosset saa hele klædesdragten måtte beholdes paa»*, men de var aldri blitt budt soveposer. I tillegg var det kun plass for seks mann å spise på en gang og Hansen trakk seg gjerne tilbake slik at Maniraitchja fikk hans plass. Wiik mente dette var en dårlig ordning *«da deltagerne bliver sat tilb. for Eskimoen»*. Men, la han til, det var ikke Maniraitchjas skyld og gutten var *«all riegh paa alle maader»*. Det meste ble løst da fire av mennene flyttet over i huset på land. Wiik likte at huset hadde høyt

mønetak og vinduer slik at det var lysere enn om bord. Han gjorde James Hill til sin venn slik at de kunne konversere sammen *«paa den maade lærer jeg lidt Engelsk og det er bra da Mr. Hill ikke taler andet end Engelsk»*.

Som på King Williamøya dro mennene innover landet fra King Point på fuglejakt og til innsjøene for å fiske. Ender, lom, ryer, *‘hikchji’* ble skutt og fisk ble tatt i garn både i sjøen og innlandsvannene så lenge isforhold tillot fiske. Alle bemerket i dagbøkene hvordan eskimoene her kjørte hundene i par foran sleden, i motsetning til vifteformen de hadde sett før. Dette var jo praktisk i en region med så mye kratt og busker. Noen hunder bar dombjeller på seletøyet og det hele ga et muntert inntrykk.

Den 16. september 1905 fikk de en amerikansk avis datert 25. juni '05 og med den fikk de *«endelig sikker greie på, at Norge er blit republik. Forhåbentlig er det gåt for seg uden sammenstød.»* Ristvedt hadde gjerne betalt mye for en norsk avis med mer utfyllende nyheter,

Fig. 3. Mannskapets overvintringshus på land. (Foto: Frammuseet).

men håpet «*at alt ordner sig til Norges fordel*». Wiik mente at «*etter stykke at dømme var nu alt i orden*».

Den 22. september kunne Lindstrøm, Hansen, Wiik og Lund flytte inn i huset på land og måltider ble stort sett inntatt der. Amundsen og Godfred Hansen ble boende ombord i *Gjøa*. Wiik bemerket at mens Lund, Hansen, Ristvedt og han selv hadde bygget på huset «*G.H. har nu begyndt at vaske sig hver morgen og sidder paa stas klar til at modtage besøg (antagelig Eskimobesøg.), nærmest lig en trædukke*». Han nevner allikevel at G.H. og Sjefen trakk garn i råken ved *Gjøa* og holdt dem med fin fisk samt at førstnevnte også dro på fuglejakt og kom med gås og ender. Men Lund fikk også gjennomgå. Han og Hansen hadde lagt gulvet i huset og det lignet etter Wiiks mening en skibakke eller et skutedekk i hardt vær; «*det er gjerne altid saadan med L. arb. i begyndelsen er alt saa nogenlunde omhyggeligt; men naar to dage er gaaet er det forbi med taalmodigheden; da er det kun banding og kasting af verktøi, som om det skulde være usikkelige unger og ikke mænd over 40 aar*».

Amundsen tok på seg sine inuittklær igjen som han trivdes i mye mer enn i norske. Også Maniraitchja fikk fullt reinskinnsklær som han ble veldig glad for, da han syntes de norske var for kalde. Amundsen håpet de varme klærne ville hjelpe Maniraitchja over forkjølelsen.

En liten tur til Herscheløya

Den 26. september dro Amundsen av gårde til Herscheløya sammen med Sten, Maniraitchja og en lokal eskimo. Først var tungt og de passerte et par eskimoleire

hvor de ble tatt hjertelig imot og Amundsen bemerket de mange fiskegarnene som var satt overalt. Med én overnatting i telt (Stens store mønetelt med vedovn !) og slett føre videre tok det to hele dager med hundeslede til Herschel hvor det nå lå seks fartøyer og Amundsen fikk lære «*denne kjække forsamling af hvalfangere at kjende*». Ingen av hvalfangerkapteinene hadde vært forberedt på overvint-ring, men mente at de ville klare seg bra allikevel. De kunne til og med avse bakepulver, te og tobakk til Amundsen. I retur skulle de få 20 kasser mel fra *Gjøa*, noe som forteller hvor godt proviantert *Gjøa*-ekspedisjonen fremdeles var. Posten Amundsen skulle sende herfra ville ta ni uker å nå Dawson City og svar på brevene kunne nordmennene ikke vente hjemmefra før i mai. Imidlertid lå det allerede brev hjemmefra til dem – antagelig tatt med av hvalfangerne – noe som var gledelig, selv om brevene var datert 1903–04. Amundsen fikk også beskjed fra H. Lund, den norske konsulen i San Francisco, om at det på oppfordring av Amundsens bror Leon og med hjelp av Nansen hadde blitt lagt til rette for eventuell assistanse til *Gjøa*-ekspedisjonen på sin ferd rundt Alaska og sørover.

Herscheløya fremsto nesten som en 'by' etter de to årene på King William-øya. Her lå det en engelsk misjon og skole, enkelte hvalfangerbeboelseshus og mange eskimoer som drev jakt på reinsdyr, hare, fugl og alt de ellers fant for seg selv og for salg. Maniraitchja hadde stor glede av å møte de andre eskimoene og danse med dem til trommemusikk. Men den 29. skulle de returnere til King Point, sammen med *Bonanzas* kaptein Mogg og hans slede med 15 hunder. Denne gangen

klarte de turen på én 14-timer lang dag. Kaptein Mogg bodde på *Gjøa* de dagene han var på King Point og det var da Amundsen bestemte seg for å følge med når Mogg senere skulle til Fort Yukon slik at Amundsen kunne telegrafere derfra og få svar med en gang. Turen frem og tilbake var visstnok på over 1000 km og ville ta ca. to måneder. Amundsen hadde med seg tilbake fra Herscheløya noen norske aviser fra februar samme år, samt en del gamle brev. Bl.a. lærte nordmennene at «*hele Ålesund er brændt*». Amundsen hadde fått avisene av nordmannen Ole Foss, som Wiik skrev var «*en jeg godt kjender*». Ironisk nok ble Foss hyret som ekstra mannskap for turen videre i 1906 etter at Wiik hadde dødd.

Amundsen bemerket hvordan eskimoene de hadde møtt på vei til og fra Herschel var langt mer gjestfrie enn «*vore gamle venner*». Teltet de var budt innom på hjemveien var varmt og godt og med gulv av rekved. De ca. 10 innbyggerne satt langs veggene og vertinnen bød på te og pannekaker med sirup. Spiseutstyret var av emaljert jern og meget rent. De reisende eskimoene som av og til slo seg ned på King Point hadde lange teltstenger av poppel eller pil som ble bøyd sammen til en halvsirkel – fire den ene veien og fire den andre og med begge ender stukket i snøen. En duk ble strukket over og det hele ble tilkastet med snø. Hundene deres var svært glupske og kunne spise opp alt de kom over av mat og skinnøyt.

I orden til vinteren

På King Point hadde det blitt jobbet hardt for å komme i orden til vinteren både på *Gjøa* og på land. *Gjøa* ble dekket over

med seil og en inngang ble laget via en trapp og dør som var tatt fra *Bonanza*. Lettbåtene ble tatt på land og lagt oppe på bakkekanten, et vedskur ble bygget og registerhuset (for de magnetiske målingene) ble startet med materialer revet ut av *Bonanza*. Ristvedt og Wiik hadde brukt dynamitt for å sprengte fundamentet til huset 5 fot ned i bakken. Ifølge Wiik var det 1,5 fot med jord og 3,5 fot med tele. Huset var så godt som ferdig og Ristvedt skrev at han og Wiik «*haaber det bliver det sidste hus der skal bygges*». Wiik kom i gang med de magnetiske målingene og en svalgang utenfor registerhuset gjorde det bekvemt å stå ute for å ta de meteorologiske observasjonene. Ltn rigget opp en elektrisk ringeledning på høye rekvedstolper mellom huset og *Gjøa* og Amundsen fant alle arrangementene til å være «*overmåde hyggeligt*» for overvintringen. Wiik skrev at ringeanordningen var til for å vekke de to syvsoverne om bord hver morgen. Han fikk med at han og Ristvedt – som bodde i land – bare én gang i løpet av tiden i Gjøahavn hadde kommet for sent til frokosten på *Gjøa* og det med bare en ½ time, mens det hendte flere ganger at alle mann om bord sov da han og Ristvedt ankom. Ltn brukte nå byssa om bord til fremkalling av fotografiske plater.

Wiik var veldig kritisk i Gjøahavn til Lund og Hansen som stadig hadde et nært forhold til de innfødte. Også denne siste vintringen fikk han notert at «*L. og H.H. besøger hver aften vore naboer her, saa jeg er bange dem en vakker dag bliver kastet paa dør*». I henhold til det han selv skrev arbeidet Wiik mye med å få alt i orden til de magnetiske målingene og observasjonene. Han fikk imidlertid

Fig. 4. Bonanza, Gjøa og overvintringshuset på King Point. (Foto: Frammuseet/ Nasjonalbiblioteket).

litt tid til å gå på ski og han bygde en liten hoppbakke som han greide å hoppe 20 m i. Lund hoppet 7 m «og det var fint da han ikke har haft ski paa sig før han kom her omb. ... Dagen [søndager var nesten alltid hviledager] har de andre fordrevet med læsning og soving».

Sledereiser

Det ble bestemt at Hansen skulle ta de meteorologiske observasjonene i Amundsens fravær, Sten skulle lage en ny slede til turen til Fort Yukon og hans kone skulle sy varetrekk for å ha over skinnklærne, noe som var vanlig å ha i dette området. Wiik skulle overta hele ansvaret for magnetismearbeidet og han trodde sjefen skulle være tilbake til jul. Amundsen planla å ta med seg Maniraitchja til Fort Yukon «for at vise ham landet & indianerne». Muligens også fordi han hadde

påttatt seg en farsrolle for gutten.

Men det var ikke bare Amundsen som skulle ut å reise; Ristvedt og Hansen skulle først reise inn i landet på en jakttur sammen med Stens eskimohjelper Neuu og kone. Amundsen skrev at de var utstyrt for en måned, mens Ristvedt noterte at de skulle på en to måneders jakttur inn til fjellene og skogen. Wiik reagerte på planen med utbruddet «Hvilken ide! af 7 mænd reiser 2 og vi som har saameget at gjøre, især nu da vi skal brænde rækved». Lund måtte da overta Hansens arbeid, men på den annen side «er [det] ikke saa farligt, da begge Norlændnige paa vintertid intet har at bestille aligevel». Turen startet 9. oktober med at det ble ringt etter Amundsen fra huset til Gjøa: «Chefen havde givet ordre til at vi skulle ringe ham op naar kaffen var færdig, samt at denne maatte være efter den gamle opskrift. Vi ringede chefen kom, kaffen var

saa stærk at Hansen ikke kunde klare den, derimod drak vi andre minst tre kopper hver og røgte dertil. Kl. 6 drog vi afsted» (Ristvedt). Neius kone Ydangarana var med etter eskimotradisjon – mann og kone reiste så godt som alltid sammen og hadde hver sine bestemte oppgaver. Selvsagt var det kona som stelte i stand alt i teltet, samt klærne og maten, mens mannen stelte med hundene, sleden, brensel og jakt o.l. Ristvedt syntes kona var *«flink til at koge og meget renlig, altid opvaskede kopper og spisetøi»*. Den 2. november var Ristvedt og Hansen tilbake ved *Gjøa* med 80 harer. Det hadde vært svært tungt både å reise og å jakte i den dype og tunge snøen og Ristvedt beundret hvordan eskimoene fløy på sine truger der hvor nordmennenes ski var ubrukelige. Amundsen hadde reist av gårde med kaptein Mogg den 24. oktober. Ristvedt hadde erfart at han *«liker bedre livet inde i skoverne end her. Det er ganske rart hvor godt man trives allene, naar man kun har de samme folk at omgaaes»*. De dro tilbake etter fire dager ved *Gjøa* for å fornye utstyret og nå var det blitt et større selskap av eskimoer som alle var på harejakt for å selge til hvalfangerne på Herschel. Nitti harer ble tatt første dagen nordmennene var tilbake i fangstområdet. Hansen og Ristvedt kom endelig tilbake til King Point åtte dager før jul.

Etter at Ristvedt og Hansen dro ut på jakturen hadde arbeidet fortsatt på King Point. Wiik arbeidet med de magnetiske målingene, Lund passet fiskegarnet og hundene, sydde nye seler til hundene, ordnet med Amundsens sledeutstyr, og i tillegg skar ut kahyttaket fra *Bonanza* for å bruke til ovnsved. Amundsen skrev brev og underviste 'Manni' i skriving. Beskje-

der ble sendt frem og tilbake til Herschel med reisende og det ble ordnet med når Amundsen skulle ankomme dit og hvem han og kap. Mogg kunne få som ledsager videre på veien til Fort Yukon. Amundsen bestemte at Manni kunne reise i sin nasjonaldress, men selv var han engstelig for å bruke sin i tilfelle «halen», som var spesiell for drakten i King Williamøya-området, skulle vekke for stor oppmerksomhet. 21. oktober dro Amundsen og Manni fra King Point til Herschel og turen videre til Eagle City sammen med Mogg og ledsagerne. Amundsen var tilbake på King Point 12. mars 1906. Turen de hadde foretatt er verdt sin egen artikkel og skal ikke beskrives her.

Vinteren uten Amundsen

Ristvedt skrev ikke dagbok mellom 27. november – da han fremdeles var på fangsttur med Hansen og eskimoene – og 6. januar, uvisst av hvilken grunn. Det er derfor bare Wiik av de tre som gir oss innblikk i juletiden. Han fortsetter å klage på Lund som er borte hos eskimoene *«hele dagen og aftenen med»* slik at Lindstrøm må hugge ved og bære vann til matlaging og stell selv. Wiik er opptatt med de regelmessige observasjonene og målingene som uten tvil tar opp en del tid, men han hjelper Lindstrøm også og er fornøyd med at *«det gjør meg lige godt som gymnastikk»*.

Den 26. oktober kom Manni tilbake til *Gjøa* i følge med to amerikanere og tre eskimoer som skulle hente 720 kg mel Amundsen hadde gitt dem. Manni hadde ikke orket å holde følge med gruppen som skulle til Eagle City, *«35 kv. mil paa en dag og det blev formeget for M. der kun*

er vandt til 5 kv. mil om dagen».

Det var mye nordlys som Wiik registrerte og han fremkalte stadig de fotografiske registreringsplatene. Ole Foss og en mann til kom den 27. for å hente mer mel – til sammen ble det 10 kasser à 120 kg. Foss var fra Fredrikstad og hadde gått ut av marinen ett år før Wiik, så de kjente hverandre godt. Foss fikk også med seg tilbake til Herschel en kasse med *«følgetonger»* som gjøamennene hadde lest ut, samt mat og en del norsk tobakk. Det var ellers godt naboskap med Sten og familien, kona og en ½ år gammel datter, med fellesmiddager på begge steder samt kortspill og samtaler. To av gjøatispene hadde fått 19 levende hvalper som skulle gis bort i området når de ble gamle nok. De lokale hundene var ikke ekte eskimohunder mente Wiik, da de var blandet med europeiske hunder.

I følge Wiik lå Lund og leste hele dagen, eller så var han på eskimobesøk mens Wiik både sørget for de vitenskapelige målingene og sagde ved og hentet vann for Lindstrøm. Lund *«har desuden fine dage da hans arbeide består i at give 3 hunde mad og trække fiskegarnet der staar paa 15 minutter. 1 dag fik vi 4 fisk og igaar 6»*. Daglig kom det eskimoer og andre forbi, ofte på vei til eller fra jakt da det trengtes mye vilt til alle menneskene på Herscheløya. Ltn og Manni ble forkjølet igjen, noe som ikke forekom under de tidligere overvintringene. Manni hadde antagelig blitt smittet da han var på Herscheløya og Wiik var litt bekymret for om det kunne være tuberkulose i og med at Manni hadde begynt å spytte blod, men gutten var snart oppe igjen og ute på jakt. James Hills 16-årige eskimokone fikk en datter 6. november og Wiik nevnte

at kona hadde hatt ‘tæring’ hele tiden de hadde sett henne. Dessverre døde barnet en måned senere. Lindstrøm var oppe hos barselskona og kunne fortelle at hun *«var i beste velgaaende og sad paaklædt paa sængkanten og røgte cigaretter»*. Stens lille datter fikk kikhoste samtidig. Da Hansen og Ristvedt var innom King Point et par dager i begynnelsen av november for å levere 72 harer og hente annen proviant, laget Ristvedt en fin liten ovn av en *«Hedemarkens potetesboks»* til bruk i det lille reiseteltet. Men igjen måtte Wiik bemerke at de hadde tatt med nok proviant til 2½ måneder, men allikevel måtte komme ‘hjem’ for å få mer etter bare tre uker. Da Wiik kranglet med Lindstrøm angående mennene på *Fram*, syntes Wiik det var *«synd paa en saadan kjæk mand som Lindstr. at han skal være saa enfoldig»*.

Wiik og Lindstrøm holdt på med engelsktimer. Lindstrøm *«læser godt Engelsk forsaavidt at han har en egen udtale og ingen anden forstaar ham, men det gaar lige godt»*. Wiik hadde samtaler med Hill slik at han kunne slippe *«at fremstille mig som en hel ren idiot i det Engelske»* når de kom til San Francisco. Den 14. november fikk han brev fra familien levert av en dansk hvalfanger som kom med hundeslede fra sitt skip som lå et stykke østover. Han var på vei til Herschel for å hente proviant. Nå fikk Wiik beskjed om at hans far hadde dødd mer enn to år tidligere, faktisk bare tre måneder etter at Wiik hadde reist. Dagen etter flagget både de norske og amerikanerne på halvstang som kondolanse. Både misjonær og politi var innom i løpet av de nærmeste dagene på vei øst- eller vestover og Wiik fikk anledning til å gi dem nye brev til

familien. Dog ville ikke disse bli sendt videre før over jul. I tillegg fikk mennene av og til aviser, som selv om de kunne være ett år gamle allikevel inneholdt nytt for *Gjoas* mannskap. Krigen mellom Japan og Russland var en hovedsak. Det var i det hele tatt stadig mye trafikk i begge retninger forbi King Point både av eskimoer, myndigheter, hvalfangere og fangstmenn. På Herschel ble det sagt å være både matmangel og dårlig stemning mellom hvalfangerne, noe som visst nok ikke var uvanlig og ledet noen ganger til rømningsforsøk. Det var imidlertid svært hasardiøst og ofte fatalt for mennene å begi seg sørover over land om vinteren. Også denne vinteren ble det noen rømmninger og en som kapitulerte og kom tilbake til Herscheløya måtte amputere begge ben under kneet på grunn av forfrysninger.

Nå var det Lunds nynning som gikk Wiik på nervene. Han hadde uvanen å *«stadig gaa og synge, nynne eller skrike eller hva jeg skal kalde det da han ikke har det spor av stemme og det er saa irriterende at høre paa at man gjerne kan sprække»*. Lindstrøm foreslo at Wiik nynnet tilbake inntil Lund forsto at han burde slutte, men det førte bare til at Wiik fikk sår hals i tillegg til å forbli irritert. Han mente at Lund holdt på å kjede seg til døde, da han ikke selv klarte å finne på ting å gjøre. Det var vedhugging som var en av de nesten daglige oppgavene og det var mengder av tømmer på stranden. Lindstrøm var ofte opptatt med rengjøring, i tillegg til matlaging. Manni, ifølge Wiik, *«sitter det meste af dagen nede ved kaminen og synger og røger cigaretter»*. Dette er skrevet i dagboken uten at det synes å være noen negative følelser på Wiiks side. Noen ganger la Manni kabal

Fig. 5. Eskimogutten Maniraitchja (Manni). (Foto: Frammuseet/jfo).

og *«synes det rent er nogle heksesager»*.

Forberedelser til julen

Hansen og Ristvedt kom tilbake til King Point 13. desember, sammen med en misjonær som skulle bli der til over jul. Det måtte bygges en iglo til Ristvedt, da det ellers var lite plass både om bord og på land. Amundsens plass om bord var holdt av fordi *«chefen kommer vel nu straks»*. Den 23. ga Wiik opp å tro at Amundsen kom til jul allikevel. Wiik tenkte at han selv kanskje også ville sove i igloen *«da jeg for længe siden er lei af mit logi her; og mere uopdragne menesker end disse Nordlændinge skal man lede længe efter; Lindstr: er all right, tobaksspyt er der over alt saa det er en væmmelse; vi har rigtignok etpar spyttebakke; men det er alt for meget besvær at benytte dem»*. Så fortsetter karakterdrapene videre over et par sider om hvordan disse *«som straks*

har passeret 50 aar» var så skitne og uoppdragne at «*det er rent vemmelig*» (Lund var 41 år og Hansen 35, så det er mest Lund som Wiik mener er «*henved 50 aar*»). Det hadde gått bra så lenge de levde litt på avstand, men å bo tett innpå var mer enn en prøvelse. «*jeg har faktisk talt aldrig medens jeg har faret tilsøs levet blant saa store grise*». Han mistenkte også Lund for å drikke denaturert sprit fra lageret selv om han ble dårlig av det. Wiik selv var tydelig opptatt av å være dannet ved å lese mye og jobbe med å forbedre seg i både tysk og engelsk. Ristvedt innredet igloen med innvendig blikktak, seng, et lite skrivebord, en liten ovn og «*en rigtig fin lampe*» og Wiik virker misunnelig. Han flyttet allikevel ikke inn – antagelig var det for liten plass.

Lindstrøm var nå i full gang med baking og andre forberedelser til jul. Han hadde lange dager med å lage fattigmann, terter, paier og mer. Julaften ble feiret i huset på land som var pyntet med flagg og juletreet de hadde brukt de to julene før. Sten, amerikaneren Winter og misjonæren var gjester og Wiik telte også Manni blant gjestene. De hadde fremdeles presanger hjemmefra, en fra en kvinnelig velgjører (*Giverinden*) som hadde sendt med presanger til alle til hver av de tre julene, og en fra Husflidsforeningen. I tillegg hadde de en hel kasse med spill som Damm og Co. hadde skjenket ekspedisjonen. «*Denne gang lavet jeg ingen præsenter til bortgivning, da nordlændingerne var saa misfornøide, for dem ikke fik nyttige sager*» skrev Wiik. Men Wiik ga misjonæren et nytt sett med undertøy, denne ikke hadde klær nok selv, og Sten og Winter fikk nye strømper hver. Så ble det fonografmusikk og toddy frem til 23-tiden.

Dagen etter, 1. juledag, fylte Wiik 26 år og dagen gikk med lesing, spill, soving og toddy på kvelden. I romjulen dro Hansen til Herschel sammen med Sten og Winter, Lindstrøm drev med mer rengjøring, Ristvedt hadde tatt over ansvaret for stell av hundene og Lund og Manni hentet ved. Wiik holdt på med observasjonene og målingene og synes samtidig å ha lest mye – både Charles Dickens' *Domby og sønn* og *Pickwickklubben*, samt N. C. Flammarions *Verdens Undergang* er nevnt av lesing i disse dagene. Han syntes å kunne komme gjennom et par bøker i uken.

Nyttår, fremdeles uten Amundsen

Nestkommanderende Godfred Hansen (Ltn) som bodde om bord i lugaren han ellers delte med Amundsen, nevnes veldig lite i Wiiks dagbok, men første uken i januar 1906 hører vi at han bygger en astronomisk observasjonsiglo sammen med Lund og Ristvedt – den fikk etter hvert det nå tradisjonelle navnet Uranienborg. I slutten av januar var han klar til å ta fatt på observasjonene. Hansen kom tilbake fra Herschel og kunne fortelle at det var bra de ikke kom seg dit til overvintring, da det ikke var noe bra sted å være i det hele tatt – lite mat og uvennskap. Midt i januar var det en forrykkende snøstorm som holdt dem innendørs og etter at den løyet måtte Ristvedt «*ligge hos os sist nat da han ikke kunde finde sin Iglo*». Hansen dro av gårde igjen med eskimoen Kunnak for å kjøpe elgkjøtt fra noen av eskimoenene han tidligere hadde vært på jakt med. De skulle være borte i 14 dager, men var tilbake etter 10. I følge Ristvedt hadde de «*faaet ganske lidet kjød, men frosset des mer*». Ristvedt overtok Hansens plass i

huset mens sistnevnt var borte og 14 hvalper fikk ligge i igloen mens det var ekstra kaldt. Det ble en del rengjøringsarbeid for Ristvedt i etterkant. Han og Lund kjørte nå to lass med ved daglig.

Lindstrøm så over maten om bord og mente det var borte en del som han ikke hadde rørt. Ellers var det den evige vedhuggingen, samt snøskuffing, visse forbedringer med observasjonshusene og andre små jobber de «puslet» med, samt litt småjakt om anledningen bød seg (rev, ryer, harer). I tillegg kom trafikken som stadig fór innom og forbi. Sol i begynnelsen av februar og hard, fin snø som dekket krattet gjorde det fristende med små jaktturer, uten at det ble det store utbyttet. Ristvedt uttrykte litt bekymring for Amundsen som hadde vært borte i tre måneder.

Wiiks karakteristikk av de tre: Ristvedt, Lund og Hansen, var nå at de måtte være *«det snurrigste og mest inskrænkede jeg nogensinde har været sammen med»* når det gjaldt å være påståelig på saker de egentlig ikke visst så mye om. Ltn var heller ikke skånet, selv om Wiik sjelden nevnte ham. Den 8. februar holdt Ltn et foredrag om måneformørkelse som skulle komme den kvelden, men dessverre var været for overskyet til at det kunne ses. Wiik mente de hadde lært alt dette allerede i 2. klasse på skolen. Wiik savnet Amundsen og bemerket at det nå er 4. måned siden han dro.

Enkelte av festene omkring julen og nyttår resulterte i alvorlig rus blant eskimoene på King Point, hvor trakteringen kom mer fra Sten enn fra nordmennene. Stens eskimo hjelper Neiu (Wiik skrev Neiaa og Ristvedt Noyoo, Amundsen skrev både Neio, Neiu og Neju) kollapset

ute i snøen og ble båret innendørs av Lund og Ristvedt. To dager etter dette kjørte Hansen og Neiu en 3-4 dagers tur ut til en eskimo som hadde elgkjøtt de kunne få kjøpt. De var tilbake etter 6 dager med 4 elgsteker og 2 boger. Det var en god del ryer i området, men vanskelig å få skutt noen og revene gikk helst ikke i saksene.

24. februar ankom en politimann og to indianere fra Fort McPherson. En annen politimann som hadde ankommet McPherson fra Dawson hadde snakket med Amundsen og fått beskjed om at han ikke ville være ved King Point før i april. Fra en annen fikk de imidlertid høre at Amundsen ikke hadde vært i Dawson, men i Eagle City og ville antagelig være tilbake ved *Gjøa* i midten av mars, som det bare var et par uker til. Amundsen hadde sendt med aviser som fortalte blant mye annet at det ikke var blitt krig mellom Norge og Sverige og at Prins Karl av Danmark var blitt Norges nye konge. Både Wiik og Ristvedt var veldig fornøyde med nyhetene. Wiik hånet Ltn som hadde forfattet et telegram på rim som hyllest til den nye kongen og mente de ville bli latterliggjort om det ble sendt. Det var imidlertid ikke anledning til det der de lå og det ble ikke sendt videre med noen av de reisende.

Wiik fortalte 27. februar at Ristvedt flyttet fra igloen, som var blitt kald og fuktig, og om bord hvor det nå var god plass. Ristvedt selv skrev at *«Løitn inviterede mig i dag for 20de gang at flytte om bord og jeg modtog tilbudet»*. Lund og Hansen var visstnok nå mest hos eskimoene og *«er kun hjemme til maaltidene»* (Wiik). Det hendte at Manni ble forelsket i de unge eskimopikene og fikk lov av Ltn til å følge dem hjem for natten. Det ble til

at han stadig oftere dro bort til eskimo-leiren. Hvalpene, som nå var blitt ganske store, begynte å bli syke og dø. Muligens hadde de blitt smittet av noen av de mange andre hundene som var innom; Amundsen diagnostiserte det senere som hvalpesyke. Fem av dem døde i løpet av to dager tidlig i mars og fem gjenlevende ble gitt til Sten, mens de tre siste ble tatt om bord, men alle døde etter kort tid.

Amundsen er tilbake

Alle gikk nå og ventet på at Amundsen skulle dukke opp igjen og 12. mars ankom han til gjensidig glede. Ikke minst hadde han mange ganske ferske brev hjemmefra til mennene. Amundsen var svært fornøyd med tilstandene på alle mulige måter og han roste Ltn Hansens ledelse som «*Med sit pene, dannede væsen har han vunnet alles respekt & agtelse*». Dagen etter gikk til avis- og brevlesing, samt å nyte det Amundsen hadde fått med av godsaker: sigarer, marsipan, sjokolade og brente mandler.

Amundsen sjekket gjennom provianten med tanke på den resterende reisen. Det var ingen mangel, men tvert imot nok av mel, smør, kaffe, te, hermetikk, sukker, havregryn, havremel, sledebrød, talg, fiskemel, sago, byggryn, salt, melkemel, ertemel, ris, hundepemmikan, sjokolade og melk, samt poteter, epler, svsker, rosiner, korinter. I tillegg kom Neiu tilbake fra jakt med 84 harer og 5 ryer til dem og en annen eskimo kom med 35 kg elgkjøtt og 20 harer til. Utover maten hadde de også 17 tanker med petroleum eller ca. 8000 liter. Det tilsvarte full fart i ca. 50 døgn. Amundsen var tilfreds med å ha tatt med Manni. «*Han er en prægtig*

gut, Det runde, fede ansigt stråler altid af tilfredshed. Ltn. har taget sig meget af ham under mit fravær», og blant lært Manni klokken. Amundsen hørte at han hadde gått «*på frierben*» den vinteren, men hadde sluttet på grunn av mye erting. Mennene for øvrig var, ifølge Amundsen, «*Alle i godt humør. Uenighed kan ikke spores*».

Så dro Ristvedt sammen med Amundsens reisefølge Jimmi til Herschel for å få legehjelp til å ordne med et sandkorn som hadde satt seg fast i øyet. Øyet ble rensket, men det ville ta 2-3 måneder å bli helt bra ifølge legen. Amundsen skulle dryppe øyet med opium to ganger daglig. Uansett dro Ristvedt ut på en 20-dagers harejakt med det samme han var tilbake på King Point, sammen med Hansen, Manni og to eskimoer. De fikk med seg 238 harer tilbake til *Gjøa*. Dessverre ble de møtt med forferdelige nyheter.

Wiiks død

I midten av mars skrev Wiik i dagboken om at hvis han ikke fikk kjøpt seg en plass når han kom hjem, så skulle han kjøpe et lite fartøy, utruste det for to år og seile ut fra San Francisco nordover til nordkysten, fange rev om vinteren og grave gull om sommeren. Kanskje han skulle gifte seg og bli i Norge, men han så ikke helt for seg hvem han skulle gifte seg med. I mens fikk han ros i Amundsens dagbok for å drive «*ihærdigt de magn. observ.*». Han leste ivrig videre i de ferske avisene og var svært opptatt av alt som skjedde både i det nære og fjerne. Amundsen hadde i tillegg tatt med seg nye bøker, publisert i 1905, og Wiik slukte også dem. Lund og Hansen satte opp et stort telt av drivtøm-

mer og seil på toppen av bakken, som nå var blåst fri av snø. Hit skulle de etnografiske samlingene flyttes fra *Gjøa*, som var begynte å bli fuktig innvendig etter som temperaturen ute steg. Teltet var omringet av piggråd for å holde hunder ute.

Helt frem til 25. mars skriver Wiik om alt det vanlige: Det snør en del igjen før det blir «*Fineste veir af verden*» på den 25. og han går en liten tur. Han tar observasjoner, blander kjemikalier, skriver, leser mye og er glad for roen når de andre drar på jaktturet. Dagboken slutter der på en tilfreds og helt vanlig måte. Imidlertid skriver Amundsen dagen etter at «*W. har været noget hanglede de par sidste dage. Først var det forstoppelse. Han fik 'Sagradapiller', som greiede det. I aften klagede han over stærkt hold. Jeg gav ham en dram cognak med nafta*». Dagen etter lå Wiik til køys hele dagen med sterkt hold i høyre side. Amundsen antok at det var «*en snev af pleurit [brystthinnebetennelse], som han meddeler; han har hat før. Ifølge lægebogen har jeg git ham en vådt omslag. Dette byttes 3 ganger daglig. Jeg har også givet ham 2 drammer med nafta i dagens løb. Han synes, det renser & letner. ... Hvorledes det går blir vel et spørgsmål*». Lund hadde også treg fordøyelse og fikk sagradapiller.

Den 28. mars var Wiik «*op og ned*». Han hadde sovet godt og var i godt humør på formiddagen før han igjen fikk sterkt hold, verre enn før, og Amundsen byttet ut det våte håndkleet han hadde lagt på Wiiks mage med sennepsplaster, samt ga ham nafta. Han fikk kininkapsler når han fikk åndenød. Pulsen var på 104 og temperaturen 39,5. Lindstrøm lå i nærmeste køye og passet på og Amundsen fant ikke grunn ennå til å sende bud etter legen på

Herschel. Wiik hadde en urolig natt til 29. og hadde voldsomme smerter i høyre side som nå var opphovnet. Det hjalp med en ny sennepspose. Ut på formiddagen syntes det å gå bedre og han fikk ikke mer nafta og kinin. I stedet laget Amundsen «*en febermixtur efter lægebogen – fortyndet svovelsyre i vand med tilsætning af lidt sukker*» som Wiik fikk annenhver time gjennom dagen. Han spiste litt hare til middag og hardt brød til aftens og avføringen var bra. Smertene var borte, pulsen jevnt på 116 og temperaturen 38,4. Amundsen «*påla*» ham å sove mest mulig den natten. Den 30. mars syntes Wiik å være i god bedring og appetitten tiltok. Men så kl 17 samme dagen døde han. Lindstrøm hadde vært til stede da Wiik vekket ham ved midnatt med anfall av heftig frysning og sterk skjelving. Han ba Lindstrøm legge seg over ham for å hjelpe med varmen og frysningen stanset. Det var stygt vær ute og Lindstrøm mente det ikke var nødvendig å kalle ut Amundsen fra *Gjøa*. På formiddagen var det stort sett tilbake til tilstanden dagen før, men pulsen ble svak og ujevn og det ble vanskelig for Wiik å puste. Amundsen begynte å frykte det verste og kl. 16 ba han Jimmi om å reise til Herschel etter legen. Det var imidlertid for sent på dagen og ville snart bli mørkt, så reisen ble utsatt til neste morgen. Mens Amundsen satt på *Gjøa* og skrev brev til legen ringte den elektriske klokken fra huset på land og han kom dit akkurat da Wiik dro sitt siste sukk. Lund var tilstede, men fortalte at det hadde gått svært fort på slutten. Amundsen forsto ikke hva det var som hadde feilt Wiik; hverken pleuritt eller lungebetennelse passet helt til symptomene. «*Expeditionen har tabt meget i W.*

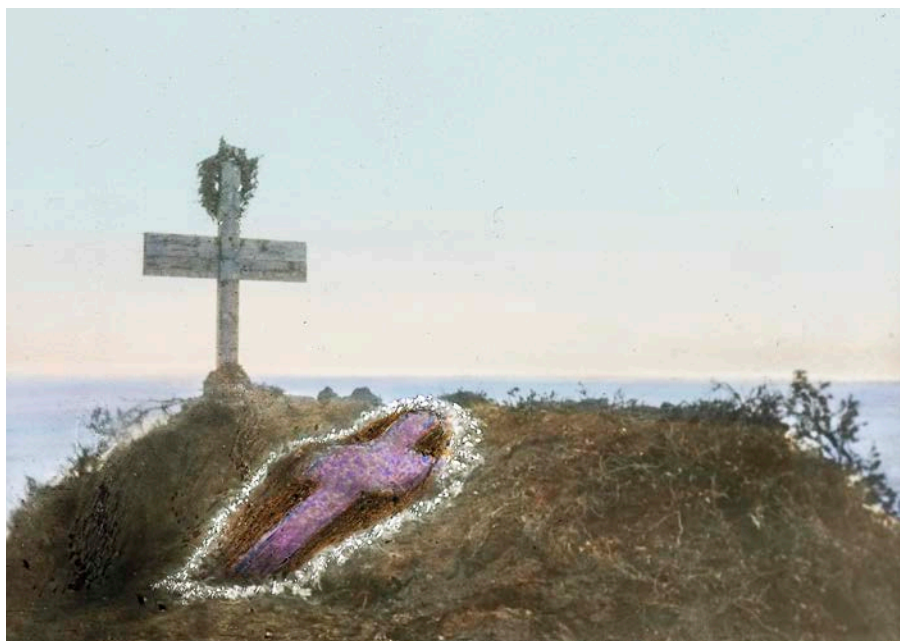

Fig. 6. Wiiks grav i registerhuset pyntet med blomster. Fotografiet er håndkolorert, antagelig til bruk i foredrag. (Foto: Frammuseet/Nasjonalbiblioteket).

Et varigt minde har han selv skabt sig i det arbejde han så samvittighedsfuldt har udført».

Det ble snekret en kiste til Wiik og den ble lagt på bordet i bolighuset med det norske flagg over. Øvrige saker ble flyttet ut og døren ble spikret igjen. Lund flyttet inn i forlugaren på *Gjøa* og Lindstrøm sov i huset til Sten. Hansen og Ristvedt kom og gikk uansett stadig på lengre jaktture. Wiiks klær ble auksjonert bort blant de andre og summen de innbrakte – tre ganger det Amundsen anslo at de var verdt – skulle gis familien. Wiiks private saker, inkludert dagbøker, ble lagt i et blikkskrin og senere gitt til familien. Wiik ble begravet 9. mai i registerhuset som var gjort om til gravsted etter at instrumentene var pakket bort. Graven ble senere forbedret da det ble mulig å jobbe

med jord og torv. På begge sider av kisten inne i huset ble det stablet drivtømmer, så ble det hele innvendig fylt med jord. Utvendig ble huset dekket med torv. Før de dro fra King Point dekorerte Amundsen sammen med Ltn og Lund graven med mose og fargerike blomster. Et solid kors med inngravert blyplate fortalte hvem det var som lå der.

Våren kommer

Våren var i anmarsj og Lindstrøm fyrte opp i fremre lugaren for å tørke den ut. Kjelleren under *Bonanzas* kahytt ble tatt i bruk som ishus til oppbevaring av alle harene og Amundsen regnet med at de nå kunne leve høyt på vilt, både harer og ryper. Reinjakten tok også til i slutten av april og Hansen kom innom med 6 rein 6.

mai. Amundsen telte at de hadde 96 harer, 100 ryer og 255,5 kg reinkjøtt på lager før disse siste ankom. Manni var mye ute på jaktturene også og Amundsen fortsatte å være den påpasselige forelder: *«Jeg pålagde ham, da han reiste ud på jagt, at han altid skulde skifte, når han var våd på benene og altid passe på at være tør. R. kan ikke noksom rose ham for hvor nøie, han har fuldt dette. Sent & tidlig har han byttet»*. Den 20. april ønsket Manni å dra på en måneds jakttur med Hansen og en eskimo, Anakto, men Amundsen ga ham ikke lov: *«Det er hårdt for Manni, at han ikke får lov til at bli med; men da han er forkjølet & må tilsees med tørre klæder, vil jeg ikke slippe ham»*.

Vårtegnene ble stadig flere, fugler, dyr og mer åpent vann viste seg selv om hovedisen fremdeles var et par meter tykk. Mot slutten av april dro Ltn og Ristvedt til Herschel for å finne to menn som kunne hjelpe seile *Gjøa* videre til San Francisco. Lindstrøm skulle ta Wiiks plass i maskinrommet og Amundsen selv skulle ikke gå vakt, men begynne å sette papirer og annet i orden. Det trengtes derfor en ny kokk og en mann til på dekk. De fikk hyret førnevnte Ole Foss, en kamerat av Wiik, og Beauvais, en amerikansk hvalfanger. Begge skulle hentes til King Point 1. juni, men de dukket opp ved *Gjøa* allerede 8. mai etter å ha gått til fots fra Herschel og uten å ha med seg annet enn en lånt rifle. Lund holdt på med å bygge to nye enkeltlugarer nede i rommet, en på hver side av nedgangen hvor det hadde vært skap – en til ham og en til Hansen – siden både Manni og en av de to nye var ekstra utover det opprinnelige antallet om bord. De nye lugarene ble malt grønne, den eneste fargen de visstnok hadde om

bord. Seilene og bøkene ble tatt opp fra rommet til tørk og Lindstrøm la ut sin samling av fugler og planter til lufting. Amundsen skrev brev, rapporter og telegrammer som ble tatt med av de mange forbi passerende. Ristvedt begynte å lage en ny komfyr av en petroleumstank til *Gjøas* ferd sørover.

Det gamle beboelseshuset på land ble nå gjort om til bad, med en dampbad-innretning antagelig lik det som kom til å bli brukt i Framheim i Antarktis. 17. mai kom, men bortsett fra at det var Lindstrøms fødselsdag ble det ikke feiret noe større som Norges dag, da Amundsen mente at 7. juni skulle være den nye store dagen – datoen da Norge gikk ut av unionen med Sverige. Da den dagen kom ble den feiret med 21 kanonsalutt og stor fest. Kanonen var utlånt av Sten. Amundsen skrev at *«Vi er få, men vi kan da få klang på hurraet. ... Den hyggigste festdag vi har hat»*, mens Ristvedt var mindre begeistret og skrev *«her er for ensformigt man faar ikke stemningen op»*. Ltn og Amundsen veddet en ½ kasse sigarer på om man i Norge fremdeles ville feire 17. mai fremfor 7. juni.

Ltn Hansen forsøkte å lære Manni å lese og skrive, men han var ikke kommet lengre enn til A og B. Amundsen bemerket vakker fuglesang og gjess og svaner som fløy forbi. I tillegg var det et renn av eskimoer med hunder som også var på reise hit og dit.

Manni vil bli hos eskimoene

Den 20. mai skrev Ristvedt at Manni hadde bestemt seg for å bli der hos en eskimofamilie og ikke følge nordmennene videre. Ristvedt mente hovedgrunnen

var at Amundsen angret på at han hadde tatt med gutten, noe Ristvedt syntes var dårlig gjort. Amundsen selv skrev at han overlot til Manni å bli eller reise videre. Svaret ble at Manni ønsket heller å bli der ved King Point enn enten å bli med nordmennene sørover eller reise tilbake til netsillik-stammen ved King Williamøya. «*Det er rart at miste ham, men trur jeg det blir bedst for ham således*» skrev Amundsen og la til at Ltn var uenig med ham i dette. Amundsen oppga som begrunnelse at Manni var forkjølet til stadighet og det ville bli verre for ham om han ble med dem sørover.

Det forberedes seilas videre

Amundsen hadde fortsatt med de magnetiske målingene etter Wiiks død og nå hjalp Beauvais ham med innskriving av resultatene fra vinterens arbeid. Beauvais begynte etter hvert også arbeidet som kokk mens Lindstrøm holdt på med rengjøring og hjalp med istandsetting av maskinen. Nå mot slutten av mai dukket den første trekkfuglen opp og den første blomsten. Amundsen ble svært begeistret over begge vårtegnene, men fuglen ble allikevel skutt til Lindstrøms samling. Det ble ordnet med både petroleums- og ferskvannstanker og provianten som var lagret på isen ble tatt om bord igjen. *Gjøa* ble oljet og malt utvendig og skrubbet og rengjort innvendig og Amundsen flyttet i telt på land mens Lindstrøm vasket og malte akterkabinen – hvit med mørkeblå lister som var fargene de nå hadde fått tak i. Bilde av det nye kongeparet skulle henges på hedersplassen omgitt av norske flagg og valgspråket «Alt for Norge» utskåret i bly av Hansen. På Amundsens

side var det også plass til Kong Oscar, Nansen og det han beskriver som «*'Gjøa' (syet af Aline)*». Kong Oscar skulle få henge videre fordi han hadde ytt ekspedisjonen stor tjeneste og det skulle aldri Amundsen glemme. Under oppussingen fikk Amundsen bruke et stort mønetelt tilhørende Sten og lå der på en stor trelem dekket med både bjørneskinn og moskus-skinn. Han mente at han hadde det som en konge og han roste Ristvedt og Lindstrøm for at de til enhver tid var snille og villige.

Til tross for Lindstrøms rykte i dag som den store, røslige «polarkokken», mente Amundsen den gangen at Lindstrøm foretrakk friluftslivet og det var således «*såmeget mere rosværdig, at han har greiet byssen i 3 år uden et uvilligt ord*». Samtidig var Amundsen fornøyd med den nye stuerten Beauvais som laget nye retter og på en del måter overgikk Lindstrøm i matlagingen. Han hentet også ved og vann selv, som han mente Lindstrøm aldri hadde gjort – noe Wiik hadde skrevet at han gjorde. På den annen side var det «*en enestående iver & flid [Lindstrøm] hadde udvist*» med hensyn til sine geologiske og botaniske samlinger. Han «*er ude fra morgen til aften og sanker insekter & blomster*». Han skulle også ta den store brødbakingen før de dro – 48 brød på én dag til å begynne med, så flere enn 30 til, og en ny større bakst til slutt like før de skulle dra. Lindstrøm og Ristvedt fikk en fin pinsetur med 5 av hundene til et vann, både for å jakte ender, men mest for å komme seg ut litt.

Manni kom tilbake på besøk 11. juni, men Amundsen kunne ikke tilgi at han ikke hadde tatt ordentlig farvel da han reiste bort med eskimofamilien. «*Jeg viste mig ikke særlig venlig mod han, da jeg*

ikke fandt hans opførsel ved afreisen herfra ganske pen. Han tog nemlig ikke farvel med nogen af os, skjønt han vel vidste han skulde gjøre det». Men Manni snakket med Ltn om at han ønsket seg tilbake om bord, og dette mildnet Amundsen igjen. «Er dette virkelig hans ønske, skal jeg med glæde tage ham igjen. Han er en gjennom snild & bra gut». Han hadde tydeligvis fått mindre mat og var blitt tynnere. Han tok pent farvel med Amundsen da han dro denne gangen.

Som i Gjøahavn frydet Amundsen seg over vartegnene. Han likte seg best i teltet hvor han tok de magnetiske målingene, fordi der var det stille og småfuglene holdt på der med sin sang. «*Livet her er forresten deiligt*» utbryter han i dagboken. Men snart ville myggen komme «*& da farvel du deilige tid*». Etter som blomstene viste seg plukket han en stor, duftende bukett med forglemmegei til sin lugar, slik han hadde hatt blomster på bordet i Gjøahavn om somrene.

Manni er tilbake

I midten av juni var de klare til å reise når som helst og ventet bare på nok isfritt vann til å kunne komme seg ut. Ristvedt prøvde å sprengre isen med en mine laget av 36 dynamittpatroner, men det hadde liten effekt. Den 24. juni bemerket han at tiden begynte å bli lang, da det ikke var så mye annet å gjøre nå enn å vente på at isen skulle gå. Manni kom tilbake – «*han vil ikke mere hos Eskimoerne længre, han var nok betragtet fuldstændig som slave og maatte gjøre alt muligt for sine nye herskere*». Han la til at Manni nå var tilbake på «*førsteplass*» på Gjøa. Amundsen betraktet det imidlertid som «*en behaglig*

seir» at Manni kom tilbake. Gutten sa at eskimoene hadde vært svært snille mot ham, men nordmennene var enda snillere. Amundsen «*fryder mig i mit inderste hjerte herover. Det viser jo, at han havde hat det godt hos os og ikke forlod os af den grund*». Igjen fikk Amundsen pusle rundt ham og gjøre det godt for ham og han gledet seg over at Manni raskt ble tykk, rund og blid igjen. Dessverre ble han også forkjølet igjen. Opium, kinin og hvalolje var blant remediene som skulle kurere ham.

Den 3. juli fløt Gjøa fritt igjen og motoren ble prøvd. Temperaturen kom opp til omkring 20°C, det var nå sort med mygg på kveldene og bevegelser i pakkisen var også brysomme, da deler av pakken kunne true Gjøa når de feide forbi. Amundsen håpet at hvalfangerne ville bryte seg ut av isen slik at de laget råk til Gjøa.

Vekk fra King Point, men et nytt dødsfall

Den 11. juli tok Lindstrøm den siste brødbaking før de dro fra King Point på ettermiddagen. «*O hvor det er en lettelse at komme herfra og vende næsen hjemover*» skrev Ristvedt og la til «*Myggen dræber os næsten*». De kom imidlertid ikke lengre enn til Herschel, hvor de igjen måtte vente på isen. På den hyggelige siden var det masse deilige blomster for både Amundsen og Lindstrøm å glede seg over. På den dystre siden skrev Amundsen at blant eskimoene «*Tæring & veneriske sygdomme er stærkt udbredt*». Hverken på King Point eller Herschel var Amundsen opptatt av etnografiske studier av eskimoene som han hadde vært

på King Williamøya. I dette området var den opprinnelige kulturen altfor endret av den intense kontakten med hvalfangere og andre «vestlige». *«Selvfølgelig ser man ikke 'et eneste' barn af rent blod. De fleste har mest 'kablunabod' i sine årer, men der findes også enkelte snurrige blandinger af mulat & eskimo».*

Dagene gikk og isen ville ikke slippe nok for dem å dra videre. Litt jakt og fiske, men mest mye venting. Så kom den 21. juli og ble *«En sørgelig dag»*. Amundsen, legen på stedet, Lund og Ristvedt hadde rodd i lettboat for å komme til utkikksposten på øyas vestsida hvor de kunne studere isen utover havet. På vei dit møtte de Manni som var ute i seilduksbåten for å skyte ender. Da Amundsens gruppe kom tilbake så de flagget på halvstang på *Gjøa*

og ble møtt med den triste nyheten om at Manni hadde druknet. Han var blitt sett fra *Gjøa* stående i båten og i det neste øyeblikket var han ikke der. Mennene på *Gjøa* var raskt ute med en annen båt og lette ved seilduksbåten som fremdeles lå på rett kjøll, men det var intet å se. Antagelig hadde Manni sunket rett til bunns. Amundsen beklaget inderlig tapet av ham og han ga penger til politiet på stedet for å sørge for begravelse om Mannis lik skulle bli funnet.

To forsøk ble gjort på å seile vestover, men begge gangene var de tilbake ved Herschel etter noen få dager etter å ha bakset ute i havisen. Manni var ikke funnet. Den 9. august møtte de den islandsk-kanadiske polarforsker Vilhjalmur Stefansson som hadde ankommet

Fig. 7. Mannskapet på *Gjøa* med de to nye. Foran: Amundsen, Ristvedt, Lindstrøm, H. Hansen. Bak: G. Hansen, Lund, Ole Foss, Beauvais. (Foto: Frammuseet).

med postbåten og av ham hørte de om det store jordskjelvet i San Francisco 18. april, da 80% av byen var blitt lagt i ruiner. Endelig den 11. august dro de ut for siste gang fra Herschel med flagg og fløyter fra alle fartøyene på havnen der som avskjedshilsen. Like før midnatt den 31. august ankom de Nome.

***Gjøas* skjebne**

Gjøa ble seilt til San Francisco og ble der kjøpt av norsk-amerikanere og gitt til byen. Hun ble stilt ut i Golden Gate Park, men forfalt gjennom årene. Etter restaurering i 1949 forfalt hun gradvis på nytt inntil hun i 1972 ble fraktet som dekkslast på containerskip tilbake til

Norge og plassert utenfor Frammuseet som Norsk Sjøfartsmuseets eiendom. I 2010 ble *Gjøa* overdratt til Frammuseet og et nytt vernebygg ble reist i tilknytning til selve Framhuset. *Gjøa* ble restaurert av Hardanger Fartøyvernssenter i 2017, og det er nå mulig å gå om bord og undres over hvordan denne lille skuta klarte å komme seg med mannskap og full last gjennom Nordvestpassasjen som det første skipet i historien.

Kilder:

Frammuseets dagbokpublikasjoner:

Roald Amundsens dagbøker, Nordvestpassasjen 1905-07.

Peder Ristvedts dagbøker, Nordvestpassasjen 1901-06.

Gustav Juel Wiiks dagbøker, Nordvestpassasjen 1903-06.

Fig. 8. Gjøa trygt bevart på Frammuseet i Oslo. (Foto: S. Barr).

Litt om Frammuseets samlinger

Av Geir O. Kløver

Geir O. Kløver har vært direktør på Frammuseet siden 2005. Han er redaktør av mer enn 20 bøker om norske polare ekspedisjoner, inkludert de personlige dagbøkene til 15 av deltakerne på Roald Amundsens Sydpolsekspedisjon (1910–12) og tre fra Gjøa-ekspedisjonen (1903–06). Han har forfattet fem bøker og den siste, "Lessons from the Arctic – How Roald Amundsen won the Race to the South Pole", er en detaljert studie av sydpolsekspedisjonene til Amundsen og Scott.

"Et museum er en offentlig eller privat institusjon som rommer en systematisk samling av gjenstander og som er tilgjengelig for publikum." Slik lyder første linje i Store norske leksikons artikkel om museer. På Wikipedia står det: "Et museum er en institusjon som samler, bevarer, forsker på og stiller ut kunstverk eller andre gjenstander som har vitenskapelig, naturhistorisk eller kulturhistorisk interesse." International Council of Museums har denne definisjonen på hva et museum er: "Et museum er en permanent institusjon, ikke basert på profitt, som skal tjene samfunnet og dets utvikling og være åpent for publikum; som samler inn, bevarer/konserverer, forsker i, formidler og stiller ut materielle vitnesbyrd om mennesker og deres omgivelser i studie-, utdannings- og underholdningsøyemed."

Det er altså ingen tvil om at gjenstander er helt sentralt i museumsbegrepet,

selv om vi på Frammuseet beveger oss noe bort fra å være gjenstandsfokusert til å bli historiefokusert. Dvs. at istedenfor å fortelle historien om mange gjenstander, så bruker vi noen gjenstander til å fortelle en eller flere historier. Anskaffelse av originale gjenstander er allikevel en prioritert oppgave for oss, da historiene vi forteller lett blir lite interessante uten originale gjenstander. Dette kommer godt fram i de tre første punktene av Frammuseets vedtekter:

Stiftelsens formål er:

1. ta forsvarlig vare på og vedlikeholde Polarskibet *FRAM* og polarskuta *GJØA*,
2. samle inn og ta forsvarlig vare på gjenstander som har vært anvendt under de tre polarekspedisjonene med *FRAM* og under ekspedisjonen gjennom Nordvestpassasjen med *GJØA*,
3. samle og ta forsvarlig vare på gjenstander som knytter seg til norske polarekspedisjoner og norsk polarforskning,

Men hvordan kan vi ha en effektiv innsamlingsstrategi for gjenstander nevnt under pkt 2 når den siste av de ovennevnte ekspedisjoner var ferdig i 1914, mer enn hundre år siden, eller 1928 hvis vi inkluderer Roald Amundsens flyekspedisjoner under pkt 3?

Mange av de sentrale gjenstandene

(instrumenter, ski/sleder, bekledning og annet personlig utstyr) ble gjerne brukt på flere ekspedisjoner, helt til de ble utslitt og ofte kassert. Måleinstrumenter var gjerne utlånt fra universiteter og andre institusjoner, deretter returnert og benyttet ved andre anledninger. Det var ingen som så seg tjent med å plassere dyrebare instrumenter på hylla med tanke på at de en gang i fremtiden kunne plasseres på museum. Amundsens innkjøpte instrumenter fra Gjøl-ekspedisjonen ble gjenbrukt under Maud-ferden, sledene fra Andre Fram-ferd var med Amundsen til Antarktis og ombygd i Framheim, osv.

Andre gjenstander ble gitt til viktige støttespillere, venner og familie etter ekspedisjonenes hjemkomst. Nansen distribuerte proviant, fyrstikkesker og annet utstyr fra Første Fram-ferd med hans signatur og påskriften *Fram* 1893 – 1896. Amundsen ga bort store

mengder av utstyret benyttet under sine ekspedisjoner. Gjenstander benyttet under Gjøl-ekspedisjonen ble gitt til gjestmilde støttespillere etter ankomst Nome og San Francisco. Dette inkluderte inventar på *Gjøl*, våpen og annet utstyr. Lincoln Ellsworth fikk store mengder utstyr fra alle Amundsens ekspedisjoner som takk for vennskap og økonomiske bidrag til hans flyekspedisjoner.

Mange medlemmer av mannskapene og deres etterkommere har gitt gjenstander til lokale museer over hele landet, der polfarerne levde og døde. Frammuseet åpnet ikke før 1936. På det tidspunktet var de fleste av mannskapene på *Fram* døde.

Polfarernes etterkommere beholdt også mange minner om sin far, bror, onkel, bestefar osv. I flere familier har hele samlinger blitt bevart hos en slektning, og videre til en etterkommer. I andre familier ble alt delt for hver generasjon, og det

Fig. 1. Boks med bakepulver fra Første Fram-ferd. (Foto: Frammuseet).

meste forsvant sporløst da de tre-fire generasjoner senere ikke visste hva ting var.

Så mye finnes allikevel og i løpet av de 13 årene undertegnede har vært direktør på Frammuseet har vi tilegnet oss gjenstander fra alle disse 'kategoriene' gjennom donasjoner, kjøp, auksjoner og permanent lån. Vi prøver å følge med på hva som havner på salg på det åpne markedet, og er alltid positive til dialog når vi blir kontaktet av etterkommere og andre som sitter på interessant materiell. I de fleste tilfeller ender det med at materialet blir innlemmet i våre samlinger. Dette inkluderer gjenstander, dagbøker, brev, og fotografier fra ekspedisjonen, men også annet som er med på å belyse livet til alle som hadde en eller annen form for tilknytning til de norske ekspedisjonene til polområdene. Vi er spesielt interessert i alt som kan kartlegge innsatsen og livet til 'alle de andre om bord' (kokken, altmuligmannen, tredjemaskinisten osv.) og de mindre kjente 'norske' ekspedisjonene (Borchgrevink, CA Larsen, Astrup, Balchen, mfl).

Til denne artikkelen har jeg plukket fram noen av de mange gjenstandene og arkivmateriale Frammuseet har tilegnet seg de siste årene. Mye av dette kan sees i museet i dag, noe blir brukt i våre mange midlertidige utstillinger, annet er lagret for fremtidig bruk.

Første Fram-ferd

Boks med bakepulver

Vi har nylig fått tilsendt en boks med bakepulver fra Første Fram-ferd fra The Queen's School i Chester, England. Fridtjof Nansen delte gjerne ut suvenirer fra ekspedisjonen til venner og støttespillere.

Det gjaldt særlig uåpnede pakker med forsyninger som hadde vært med *Fram* over Polhavet. Disse var påsatt en egen etikett merket "*Fram 1893 – 1896*" og Nansens signatur. Fra tidligere har museet en rekke fyrstikkesker og noe proviant med tilsvarende etikett, men ikke "*Jästpulver lämplig for all bakning i smått*" fra Th. Winborg & Co, Stockholm.

Hjalmar Johansens dominosett

En rekke av Hjalmar Johansens effekter er solgt til private samlere, så også med hans dominosett som skal ha vært brukt om bord på *Fram* under både Nansens og Amundsens ekspedisjoner. Dette flotte settet kom Frammuseet i hende etter den opprinnelige kjøperens død.

Fig. 2. Hjalmar Johansens dominosett fra *Fram*. (Foto: Frammuseet).

Gjøa-ekspedisjonen

Instrumentunderlag – marmorplate

Roald Amundsen hadde med seg flere solide marmorplater på Gjøa-ekspedisjonen. Disse ble brukt som et stabilt underlag på de permanente målestasjoner for flere av de vitenskapelige instrumentene benyttet under ekspedisjonen. De er beskrevet i Amundsens dagbok og flere ble etterlatt i Gjøahavn og King Point. Fotoet på neste side fra 1949 viser en av platene etterlatt i Gjøahavn der det magnetiske observatori-

Fig. 3. Mamorplate fra GjØa-ekspedisjonen. (Foto: Frammuseet).

et var. Under platen ble det funnet en boks med et fotografi av Professor Neumayer, Amundsens lærer i jordmagnetisme, og en melding fra Amundsen. Denne platen har senere sprukket og deler finnes i arkivet til Parks Canada. En annen plate

ble etterlatt i det magnetiske observatoriet i King Point, hvor Gustav Juel Wiik ble gravlagt sommeren 1906. Graven er for lengst vasket ut av havet, men det spesiallagde gravkorset skal finnes på museet i Whitehorse, Canada.

Den avbildete platen ble inngravert med ekspedisjonens rute av ekspedisjonens nestkommanderende, og var i Roald Amundsens eie i nesten 20 år. Den ble deretter gitt av Amundsen til Lincoln Ellsworth sammen en rekke andre gjenstander fra Amundsens ekspedisjoner, som takk for store økonomiske bidrag til hans luftekspedisjoner. En sydpolslede og Amundsens *Fram* emaljekopp fra Sydpolsekspedisjonen ble bl.a. gitt fra Ellsworth til American Museum of Natural History i New York. Etter Ellsworth's død havnet marmorplaten hos hans biograf Beekman Pool, og deretter

Fig. 4. Mamorplate fra GjØa-ekspedisjonen etterlatt i GjØahavn der det magnetiske observatoriet var. (Foto: Frammuseet).

Fig. 5. Post-container fra Gjøa-ekspedisjonen. (Foto: Frammuseet).

hos forfatteren og filmskaperen Robert Perkins, før den kom til Frammuseet.

Vanntett post-container

Da Roald Amundsen planla sin lange skitur fra King Point til Eagle City for å underrette omverdenen om hans erobring av Nordvestpassasjen, smidde Peder Ristvedt en vanntett messingcontainer for alle telegram, brev og rapporter som skulle sendes hjem. Det ble også satt på en egen etikett i messing med advokat Alexander Nansens navn og adresse. Alexander var Fridtjofs bror, og Amundsens forretningsfører for Gjøa-ekspedisjonen. Fra Amundsens *Gjøa*-dagbok 19. oktober 1905 kan vi lese "Posten ble nedloddet i emd."

Alexander Nansens arkiv, inkludert post-containeren, ble gitt til Norsk Geografisk Selskap, som senere overdro dette, sammen med sitt øvrige arkiv, til Fram-

museet. Dessverre var da alle originale brev og andre viktige deler av arkivet relatert til polarhistorien forsvunnet.

Bokhyll og karaffel

Ved ankomst Nome 31. august 1906 ble en rekke av gjenstandene fra ekspedisjonen utstilt på Olympia Café. Dette inkluderte bokhylla fra *Gjøas* aktersalong med en karaffel i krystall med 'Gjøa' inngravert.

Da *Gjøa* seilte videre mot San Francisco var hylla med karaffel og flere andre gjenstander gitt til flere av de som hadde tatt godt i mot Amundsen og det øvrige mannskapet, og antagelig ytt dem verdifulle tjenester. Gaven inkluderte også Helmer Hanssens genser, som Hanssen garanterte var den første blå genser gjennom Nordvestpassasjen. Gjenstandene ble vist fram og verdsatt på et amerikansk 'Antique Road Show'. Der ble eieren,

Fig. 6. Bokhylla øverst til venstre i akterkabinen på Gjøl. (Foto: Frammuseet).

Fig. 7. Bokhylla fra Gjøl-ekspedisjonen i Frammuseet. (Foto: Frammuseet).

oldebarn av den som opprinnelig mottok gaven, anbefalt å ta kontakt med et museum i Norge.

Kokekasse med primus

Denne kokekasse ble laget under ekspedisjonen til bruk på sledeekspedisjoner. Den er laget av bøyde metallplater og har en enkel lukkeinnretning. Når kassa er oppslått vil den beskytte primusene mot vær og vind på tre sider. Kassa inneholdt opprinnelig to primuser sveiset fast til bunnplata, men kun en primus fulgte med da Frammuseet overtok gjenstanden.

Kokekasse var en del av utstyret om bord i *Gjøl* da skuta ankom San Francisco høsten 1906. Hva som skjedde de

Fig. 8. Kokekasse med primus fra Gjøl-ekspedisjonen. (Foto: Frammuseet).

neste tiårene er usikkert, men den ble på 1920/30-tallet solgt på auksjon i San Francisco til inntekt for bevaring av *Gjøl*. Kjøperen var medlem i Norwegian Club in San Francisco, som hadde en viktig rolle i *Gjøl*s opphold i San Francisco i perioden 1906–1972. Den gikk videre i arv til Olav Laxo, som også er medlem av Norwegian Club. Han ga kassa til Frammuseet etter å ha hørt artikkelforfatterens foredrag om Gjøl-ekspedisjonen i klubben.

Etter flere møter med National Parks Service i San Francisco er flere deler fra *Gjøl* på vei tilbake til Norge. Papirarbeidet for en slik repatriering tar tid, men vi har håp om at dette skal skje i løpet av det neste året.

Roald Amundsens luftekspedisjoner

Maskoten på N24

Pilotene på *N24* og *N25*, Leif Dietrichson og Hjalmar Riiser-Larsen hadde med seg hver sin maskot, en apekatt og en katt, om bord i flyene under ekspedisjonen. De er til og med avbildet på eget fotografi i Amundsens bok fra ekspedisjonen. Apekatten kan også skimtes på skroget av *N24* sammen med Dietrichson og Ellsworth på et bilde tatt før avgang fra Kings Bay.

På tross av at Roald Amundsen beordret all unødvendig vekt lagt igjen på isen før *N25*s endelige forsøk på take-off fra

88 grader nord, etter at mannskapet hadde slitt i tre uker for å lage en flystripe, finnes altså apekatten fortsatt. Da den nå er helt flat, og hodet litt vrent, har vi tolket det slik at Dietrichson tok med seg lykkebringeren under jakka si, uten å fortelle noe om dette til de andre. På forespørsel til Riiser-Larsens familie om de fortsatt har katten fra *N25*, så fikk man beskjed om at alle uvesentligheter ble lagt igjen på isen.

Leif Dietrichson døde sammen med Roald Amundsen på *Latham 47* i forsøket på å redde Umberto Nobiles menn i 1928. Apekatten havnet da i Dietrichsons brors familie i USA, i arv til etterkommere av brorens kone. Apekatten endte på auksjon

Fig. 9. Maskoten på *N24*. (Foto: Frammuseet).

og Frammuseet var eneste budgiver. Vi har laget en replika av apekatten, som selges i butikken. Det er ikke blant våre bestselgende produkter, men allikevel et fantastisk symbol fra en viktig ekspedisjon.

Meny fra festmiddag

Frammuseet har en rekke menyer i våre samlinger. Dette gjelder både fra ekspedisjonene, men aller mest fra feiringene

etter hjemkomsten og fra foredragsturneene i etterkant. Noen av disse er signert av en eller flere av deltakerne på ekspedisjonene, men også av noen av de øvrige gjestene. Fra Amundsens flyekspedisjon har vi kun en meny, men den er til gjengjeld signert av fem av deltagere. Menyen ble gitt til museet av Roland Huntford da han holdt den første Roald Amundsens Minneforelesning i 2012.

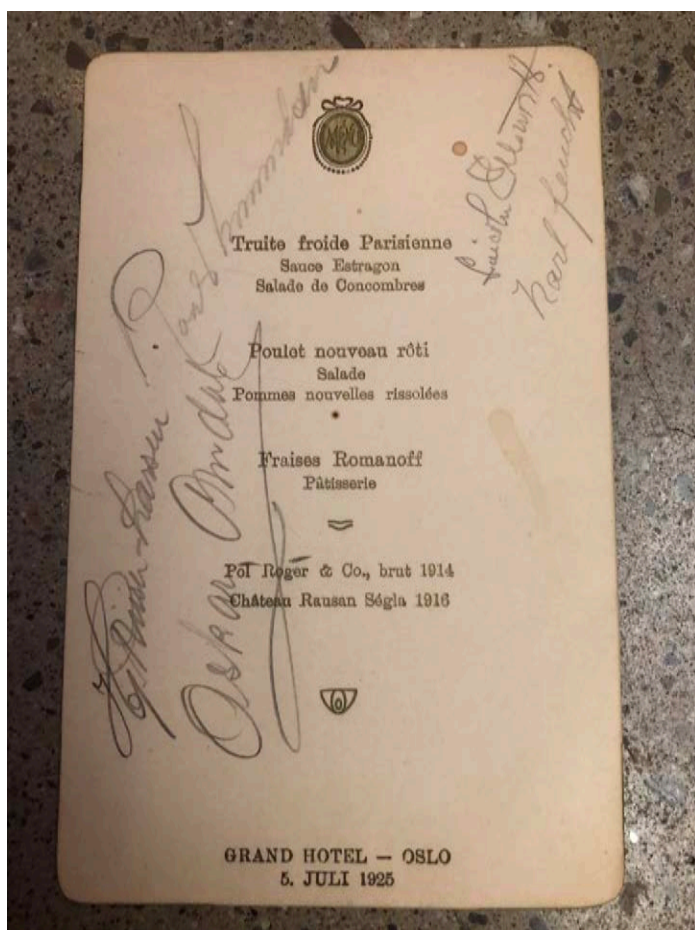

Fig. 10. Meny fra festmiddag etter Amundsens flyekspedisjon, signert av fem av deltakerne.. (Foto: Frammuseet).

'Short snorter' fra Luftskipet Norge

En 'short snorter' er en pengeseddel signert for hell og lykke av deltakerne som reiser sammen ombord på et fly. Det sies at tradisjonen startet med 'bush pilots' i Alaska i 1925, og deretter spredde seg raskt blant amerikanske piloter. Denne 10-kroner seddelen signert av de fleste deltagere på Norge-ekspedisjonen over Polhavet er da en svært tidlig og sjelden 'short snorter'. Den er stemplet Teller 13. mai 1926 og har også signaturene til George Hubert Wilkins og Carl B. Eielson. Wilkins og Eielson gjennomførte den første flygningen fra USA til Svalbard i 1928, og besøkte Oslo i den anledningen. Seddelen har tidligere tilhørt Emil Horgen og har gjennom etterkommere blitt overdratt Frammuseet.

En bitteliten del av N25

Etter Amundsens fly-ekspedisjon havnet N25 til slutt i Tyskland hos pilot Wolfgang von Gronau. Han benyttet flyet til å gjennomføre den første flygningen fra Europe til Amerika i 1930. Det ble deretter benyttet til skoleflygninger før det ble gitt til Deutsches Museum i Munchen i 1932. Flyet ble totalt ødelagt under de alliertes bombing av Munchen i 1944. Det tyske riksarkivet tok vare på noen små biter av flyet, som ble benyttet som gaver ved helt spesielle anledninger. En ørliten del ble gitt Frammuseet på initiativ fra Dorniermuseet i Friedrichshafen. Dorniermuseet har forøvrig fått laget en fullskala kopi av N25 som kan sees i museet. Frammuseet har overtatt kopien av N25 som ble laget i forbindelse med innspillingen av den nye Amundsen-filmen. Kopien vil bli stilt ut i Gjøhallen i løpet av 2019.

Fig. 11. 'Short snorter' fra Luftskipet Norge. (Foto: Frammuseet).

Fig. 12. Flere av Oscar Wistings gjenstander utstilt i Frammuseet. (Foto: Frammuseet).

Fig. 13. Flere av Oscar Wistings gjenstander utstilt i Frammuseet. (Foto: Frammuseet).

Oscar Wisting

Oscar Wisting hadde en spesiell betydning i Roald Amundsens liv, og også i arbeidet for å etablere Frammuseet. Han døde om bord i *Fram* under forberedelsene til feiringen av 25-årsdagen for erobringen av Sydpolen i desember

1936, kun et halvt år etter den offisielle åpningen av museet. Det er derfor svært gledelig at flere grener av Wistings etterkommere på ulike tidspunkt har overdratt gjenstander, fotografier og dokumenter fra Oscar Wistings liv til Frammuseet. Av gjenstandene er det meste relatert til Maud-ekspedisjonen.

Kaptein C.A. Larsen og Den svenske Antarktisekspedisjonen 1901–03

Frammuseet har i en rekke år jobbet med å gjøre C.A. Larsens liv og ekspedisjoner mer kjent. Dette arbeidet kulminerte i desember 2017 med en større utstilling om Larsen i museet og utgivelsen av fire bøker, inkludert hans personlige dagbøker fra Den svenske Antarktisekspedisjonen 1901–03 og faksimile av loggbøkene fra *Jason* og *Antarctic*. Dette arbeidet hadde

ikke vært mulig uten samarbeidet med Larsens etterkommere. I løpet av denne perioden ble en rekke viktig materiale fra Larsen overdratt museet. Dette inkluderte hans dagbøker og fotografier fra *Antarctic*, hans medaljer og ordener, fossiler, dokumenter og andre suvenirer. Deler av utstillingen er oversatt til spansk, og ble vist i Buenos Aires i 2018, i forbindelse med kongeparets offisielle besøk dit. Hans ordener inkluderer i tillegg til den norske St. Olav (ridder av 1. klasse) (1909) også den svenske Wasa-ordenen

Fig. 14. To av kaptein C.A. Larsens ordener. Over: Den saksisk-ernestinske husorden. Til venstre: Wasa-ordenen. (Foto: Frammuseet).

Fig. 15. Bordflaggene fra Den svenske Antarktis-ekspedisjonen 1901–03. (Foto: Frammuseet).

Fig. 16. Roald Amundsens håndkolorerte foredragsbilder. (Foto: Frammuseet).

(ridder av 1. klasse) (1904), etter deltakelsen i Den svenske Antarktisekspedisjonen), og den tyske saksisk-ernestinske husorden, (kommandør, kl. II) (1913) for støtte til Wilhelm Filchner-ekspedisjonen til Antarktis.

I etterkant av Larsen-utstillingen har flere andre gjenstander fra Antarctic-ekspedisjonen havnet hos Frammuseet. Dette inkluderer bl.a. bordflaggene fra offisersmessa om bord, som ble brukt i overvintringshytta på Snow Hill.

Roald Amundsens foredragsbilder

Til slutt vil jeg nevne Roald Amundsens håndkolorerte foredragsbilder, kjent fra Roland Huntfords bok *'The Amundsen Photographs'* og vår egen bestselger *'Cold Recall – Roald Amundsens Reflections from the Polar Regions'*, selv om disse ikke eies av Frammuseet. Samlingen består av 255 glassplater benyttet av Roald Amundsen selv under hans mange foredragsturneer i inn og utland.

De inkluderer fotografier fra ekspedisjonene med *Gjøa*, *Fram* og *Maud*.

Samlingen ble utlyst for salg på auksjon i London i 2006. Både Frammuseet og Preuss Fotomuseum forsøkte å hindre at eksporttillatelse ble gitt, til ingen nytte. Vi tapte kampen om bildene, men gleden var stor da kjøperen viste seg å være norsk og at han tok kontakt med oss etter at bildene var returnert til Norge. Etter en hyggelig og produktiv dialog endte det med en avtale hvor kjøperen fortsatt er den rettmessige eier av samlingen, samlingen skal oppbevares og forskes på i Nasjonalbiblioteket, og alle kommersielle rettigheter til bildene er gitt Frammuseet. Det viktigste er imidlertid at vi kan benytte oss av bildene i all vår formidling, utstillinger og mange utgivelser.

Frammuseet er fortsatt åpen for dialog om gjenstander, dokumenter og fotografier fra alle deler av norsk polarhistorie. Vi har så langt blitt enig om en avtale med alle som har tatt kontakt med oss. Kanskje kjenner du noen som bør ta kontakt?

Arktisk Forening – Tromsø 70 år

Av Arnoldus Schytte Blix

Arnoldus Schytte Blix har vært professor i arktisk biologi ved Universitetet i Tromsø siden 1980. Han kom til Svalbard første gang i 1966 og har omfattende ekspedisjonserfaring både fra Arktis og Antarktis og har vært styreformann for Polarmuseet i Tromsø, for Stiftelsen M/S Polstjerna og i to perioder formann for Arktisk forening hvor han nå er æresmedlem.

Arktisk forening – Tromsø var 70 år i 2017. Foreningen ble stiftet på et initiativ fra Tromsø Kjøbmannsforening som innkalte Tromsø Handelstandsforening, Tromsø og omegns Industriforening, Nord-Norges Rederiforening, Tromsø Skipperforening, Troms Fiskarfylking, Vervarslinga for Nord-Norge, Tromsøy-sund Kommune og Tromsø Kommune til konstituerende møte i Tromsøs bystyresal den 19. februar 1947. Til stede var Helmer Hanssen i spissen for en rekke ledende representanter for næringslivet, kjøpmannskapet og fangstnæringen i Tromsø.

Foreningen fikk følgende formålsparagraf, som, i all hovedsak, har vært uforandret siden stiftelsen: Arktisk Forening – Tromsø, har til formål å ivareta næringsinteresser i Arktis, og arbeide for å støtte tiltak som kan fremme arktisk næringsdrift og forskning. Formålet skal også omfatte rådgivende virksomhet, likesom foreningen skal kunne påta seg bestemte funksjoner som statsmyndighetene måtte tillegge den.

Da foreningen ble stiftet var Tromsø en by med mindre enn 15.000 innbyggere og man kan spørre seg hvorfor byen trengte enda en forening. Årsaken er nok gjenspeilet i formålsparagrafen. De eksisterende foreningene var fokusert på dagligvarehandel, fiske, industri og skipsfart. En rekke forretningsmenn, som før andre verdenskrig hadde vært sterkt engasjert i ishavsfangst og virksomhet på Svalbard, så med bekymring på at så mye av infrastrukturen i denne næringen hadde blitt ødelagt i løpet av krigen. De mente at næringen trengte en ny giv. Foreningen var således, i hovedsak, å betrakte som en næringsforening frem til Universitetet kom til byen i 1972, og forskning ble mer og mer toneangivende. Hva gjelder formålsparagrafens annet ledd, gikk foreningen friskt til verket helt fra starten og spesialiserte seg særlig på uinviterte råd til våre myndigheter. Disse ble fremført på en måte som aldri var til å misforstå. Til gjengjeld var det heller få oppgaver foreningen ble tillagt av våre myndigheter.

Publikasjoner

Arktisk forening har alltid hatt et nært og respektfullt forhold til Norsk Polarklubb, et forhold foreningen alltid har oppfattet som gjensidig. I perioden 1950–1953 gikk til og med foreningene sammen om å utgi Norsk Polartidende, som var et tidsskrift med en rekke fagartikler og annet stoff

med tilknytning til polarområdene.

I perioden 1964–1973 gav Arktisk Forening ut sitt eget tidsskrift *Polarposten* med til sammen 40 nummer, rikt illustrert og med polarstoff, biografier og referater fra foreningens virksomhet. Tidsskriftet nådde etter hvert et opplag på 2000 og ble også sendt til våre utestasjoner i 16 land.

Møtevirkomhet

Selv om *Polarposten* var viktig de 10 årene den utkom er det utvilsomt foredragsvirkomheten som har vært ryggraden i foreningen og det har til sammen vært arrangert over 500 foredragskvelder. Det er selvfølgelig umulig å gi et utfyllende referat fra disse. Nok er å si at man blant foredragsholderne finner alt fra polare celebriteter til vanlig dødelige. Temaene som har vært presentert spenner over alt fra arkeologi, polarhistorie, sel- og hvalbiologi, sel- og hvalfangst, overvintringsfangst, fiskeri, geologi, gruve-drift, oljevirkomhet, turisme, politikk, havrett, klima, miljøvern, kunst, andre verdenskrig og Antarktis.

Foreningen har også gjennomført en rekke minnemarkeringer. Således har det vært arrangert flere omfattende minnemarkeringer i forbindelse med Roald Amundsens bortgang, i 1952, 1953, 1954, 1955, 1978, 1988 og 1998.

Det har også vært arrangert omfattende minnemarkeringer i 1987 og 2002 av de katastrofale forlisene i Vesterisen i 1952 hvor fem skuter og 79 mann gikk tapt, og 46 enker med 98 umyndige barn satt igjen. 40-års jubileet for Maudheim-ekspedisjonen (1950–52) ble markert over to dager i 1990 med deltagelse av seks av ekspedisjonsmedlemmene og

flere av mannskapet på ekspedisjonsskipet *M/S Nordsel*. Foreningen arrangerte også avseilingsfester for Vesteris-flåten fra 1963 til 1969 og har dessuten feiret seg selv ved 25-, 40-, 50- og 70-års jubileene for stiftelsen med omfattende festligheter.

Kampsaker

Arktisk Forening har hatt en rekke kampsaker, så som: Hjelpeskriptjeneste i Vesterisen, postfly til Svalbard, Radiofyrr på Svalbard, ruteforbindelse med Svalbard, og helt fra starten, flytting av Norsk Polarinstitutt til Tromsø. Alle disse sakene har, om ikke bare på grunn av Arktisk Forening, ført frem til seier, mens foreningens vedvarende kamp til støtte for norsk selfangst dessverre ikke har kunnet hindre at selfangsten nå er over i Norge.

Polarmuseum

Allerede i 1962 ble det i Arktisk Forening fremmet forslag om å etablere et polarmuseum i Tromsø. Men det var ikke før i 1969 at det kom fart i saken og først etter mye frem og tilbake fikk foreningen leie den gamle Tollbodbyggen på Skansen i Tromsø, av Tromsø kommune, med sikte på å etablere et polarmuseum der. Polarmuseet ble åpnet for prøvedrift i 1978, på 50-årsdagen for Roald Amundsens siste ferd. Det viste seg imidlertid snart at det gamle og uisolerte pakkhuset var uegnet for museumsdrift og fra 1983 til 1986 var museet stengt mens omfattende restaurerings- og ombyggingsarbeider pågikk. Arbeidet ble bekostet av Arktisk forening ved innsamling blant bedrifter

Fig. 1. Fra minnemarkeringen ved Roald Amundsen-monumentet 18. juni 1953, hvor Hjalmar Riiser-Larsen holdt minnetale og la ned krans ved monumentet.

Fig. 2. Tollbodbyggen med Polarmuseet på Skansen i Tromsø omtrent slik det fremsto da det ble overført fra Arktisk Forening til Stiftelsen Polarmuseet i Tromsø, for senere å bli overtatt av Universitetet i Tromsø.

Fig. 3. M/S Polstjerna i "glass og ramme" i Tromsø havn (Foto: Bjørn Jørgensen).

og private i Tromsø, og museet ble gjenåpnet i gjeldfri stand 31. mai 1986 med H. M. Kong Olav V som museets høye beskytter. Samme dag fikk museet overført eiendomsretten til bygningen fra Tromsø kommune og gikk over fra å være Arktisk Forenings ansvar til å bli eiet av Stiftelsen Polarmuseet i Tromsø. I 1992 fikk museet også overdratt eiendomsretten til selve Tollboden. Stiftelsen ble så i

2010 endelig oppløst og eiendommene og samlingene overført til Universitetet i Tromsø – Tromsø museum, og er nå en meget vel etablert turistmagnet og kulturformidler i Tromsø.

Fartøyvern

Den andre store, og desidert største, saken for Arktisk Forening gjennom tidene

var kampen for å bevare et autentisk ishavsfartøy for eftertiden. Etter igjen å ha gått en del frem og tilbake besluttet foreningen i 1981 å gå til innkjøp av M/S *Polstjerna*. Dette er et 95 fot langt treskip som ble bygget i 1948 og som inntil overtagelsen bare hadde hatt én reder og skipper (Halfdan Jakobsen) som hadde en ærerik historie på Ishavet. Båten hadde ved overtagelsen gjennomgått flere moderniseringer, men alt utskiftet originalt materiale (inkludert segl) var oppbevart (!) og båten var i meget god forfatning.

Som følge av båtkjøpet falt det også på Arktisk Forening å bygge ny kai for båten foran Polarmuseet da den gamle på det tidspunktet hadde forfalt. Dette skulle også vise seg å være lettere sagt enn gjort og kaien sto ikke ferdig før i 1991.

Det hadde hele tiden vært meningen

at *Polstjerna* skulle segle med turister i Tromsøs nærområde, og da det på den tiden var god tilgang på “ishavspensjonister” i Tromsø skulle bemanning stort sett skje på dugnad. Etter hvert økte imidlertid utgiftene både til mannskap og vedlikehold og etter nær 20 års rederivirksomhet ble det klart (for noen) at virksomheten ikke var bærekraftig. Forfatteren ble derfor i 1998 oppnevnt til å lede et utvalg som skulle vurdere *Polstjernas* fremtid. For å gjøre en lang og traumatisk sak kort skal det bare sies at dette, etter mye debatt og avisskriverier, førte til at det ble besluttet at *Polstjerna* skulle landsettes under tak. Som følge av dette ble Stiftelsen M/S *Polstjerna* etablert, under samme ledelse, for å iverksette vedtaket.

Men om ikke alt bråket omkring landsettingsvedtaket skulle være nok

Fig. 4. Helmer Hanssen-monumentet i Tromsø er laget av Elena Ellingsen og Per Ung og ble avduket av Helmer Hanssens barnebarn på dagen 100 år efter at Helmer Hanssen nådde Sydpolen.

fulgte så en toårig bitter kamp med Riksantikvaren, som nektet plassering av båten ved siden av Polarmuseet – på Polarmuseets egen grunn! Dette førte til slutt til at det ble besluttet å dokksette *Polstjerna* nedenfor Ølhallen, ved siden av Polaria, i Tromsø havn.

Med denne beslutningen fulgte en åtte år lang og intens kamp for å få finansiert prosjektet, hvor forfatterens privatbolig tidvis var pant for kortsiktige banklån. Men i 2010 var prosjektet, både med bygging og restaurering/tilbakeføring av båten, gjennomført til den nette sum av 17 millioner kroner, hvorved stiftelsen ble oppløst og hele anlegget overført gjeld- og vederlagsfritt til Universitetet i Tromsø.

Monumentbygging

Arktisk Forening har helt siden starten også vært aktiv med å reise monumenter over personer som har blitt borte på Ishavet, eller markert seg i polarområdene. Det første prosjektet var et monument på Island over de 17 fangstfolkene som omkom ved forliset av selfangeren *Frithjof* ved Island i 1907.

Foreningen var også sentral i reisingen av en granittbyste av Fridtjof Nansen på Nansen Plass i Tromsø på 100-årsdagen for hans fødsel 10. oktober 1961. Det neste prosjektet var Fangst- og fiskemonumentet som ble reist i samarbeid med Tromsø Skipperforening på torvet i Tromsø i 1984.

Det siste store prosjektet så langt var reisingen av et monument over polfareren og foreningens stifter og første æresmedlem, Helmer Hanssen. Dette storslagne monumentet er plassert foran Polstjerna-anlegget og ble avduket på “Sydpoldagen” 14. desember 2011. Postverket gav samme dag ut et frimerke med monumentet som motiv.

I den senere tid har foreningen vært aktiv med å registrere og sikre gravstedene til en rekke polare berømtheter på Tromsøs gamle gravlund, hvor man ennå finner pionérer som Elling Carlsen, Søren Zachariassen og Paul Bjørvig, og fremtredende medlemmer av Arktisk Forening som Helmer Hanssen, Arthur Oxaas og Henry Rudi, som alle representerer en viktig del av Tromsøs kulturarv.

Hjemmeside

Arktisk Forening har følgende hjemmeside: www.arktisk-forening.no

Bok

For dem som måtte være interessert i å lære mer om Arktisk Forening og dens kamphistorie henvises det til boken: Blix, A. S. (2017). *Arktisk Forening Tromsø 1947–2017*. Tromsø: Eget forlag. pp. 1–98.

Boken skaffes billigst ved henvendelse til Arktisk Forening eller forfatteren.

Arktisk fiasko – Evelyn Waugh på ville veier

Av Gustav Rossnes

Gustav Rossnes er magister i etnologi, og har arbeidet som seniorrådgiver ved Riksantikvaren innen fagfeltet tekniske og industrielle kulturminner. Han har tidligere vært kulturvernleder for Svalbard og Jan Mayen 1983–90, og senere arbeidet flere sesonger med feltundersøkelser for Sysselmannen på Svalbard, og med feltarbeid i Antarktis for dokumentasjon av hvalfangststasjoner på Sør-Georgia og Deception Island.

Innledning

Polarlitteraturen rommer et vell av umenneskelige savn og lidelser. Alle har lidd – mange har dødd. En heroisk livskamp ved eksistensmulighetenes yttergrenser har i tur og orden vært ført av de gamle hvalfangerne, fangstmennene, forskerne, gruvearbeiderne – og turistene. Mye har vært en stille, anonym strid, men noen episoder har gitt seg litterære utslag som står som påler i vår bevissthet om disse ugjestmilde egne: Nansen med *Fram over Polhavet*, Øvre Richter Frich i *Polarnattens Favn* (se Reymert 2012), for å nevne to representanter for genrene innen arctica. Mange kjente personer innen fangst og forskning har gitt sine bidrag til litteraturen om polarområdene, men av og til dukker det opp vitnesbyrd fra personligheter vi assosierer med helt andre omgivelser enn de arktiske.

De fleste forbinder vel forfatteren av

Brideshead Revisited med aristokratiske landgods og dekadente salongmiljøer. Framstillingen vitner i hvert fall om et innforlivet kjennskap til det sofistikerte livet i den engelske sosieteten. Men etter en to måneders vitnetrunde på diverse herregårder og med entusiastisk deltakelse i «londonsesongen», fikk imidlertid den unge Evelyn Waugh (1903–66) et akutt behov for radikalt klimaskifte en varm sommeraften i 1934. Tre uker senere befant han seg våt, sulten og utmattet til knes i issørpen på en av Svalbards innlandsbreer, forspent en blytung slede som ikke ville gli, og i en sinnsstemning preget av den mest konsistente og kompromissløse pessimisme.

Det har vært lite bemerket at denne internasjonalt kjente, britiske forfatteren har vært på Svalbard, og at han tross sin sterke markering som selskapsløve og levemann, faktisk gjennomførte en skitur over breene mellom Billefjorden og Wijdefjorden.

Turen var organisert av Alexander Glen (1912–2004) for å komplettere feltundersøkelsene til *The Oxford University Arctic Expedition to Spitsbergen 1933*, samt foreta rekognosering for det praktiske opplegget av en stor ekspedisjon til Nordaustlandet 1935–36. På grunn av eksepsjonelt mildvær og bresmelting, måtte turen oppgis ved en hytte helt sørvest i Wijdefjorden. Etter et ubehagelig uhell og en del viderverdigheter, returnerte imidlertid de tre deltakerne i god

Fig. 1. Evelyn Waugh rundt 1940.
(Foto: Carl Van Vechten).

Arthur Evelyn St. John Waugh (1903–1966) var en engelsk forfatter av romaner, biografier og reiseskildringer. Han var også en produktiv journalist og bokanmelder. Hans mest kjente arbeider inkluderer de tidlige satirene *Decline and Fall* (1928) og *A Handful of Dust*/En håndfull støv (1934), romanen *Brideshead Revisited*/Gjensyn med *Brideshead* (1945) og Den andre verdenskrigstrilogien *Sword of Honour*/Ærens sverd (1952–61). Waugh er anerkjent som en av de store stilistene innen engelsk prosa i det 20. århundre, og kjent for sin dype aversjon mot den moderne verden og rykte som snobb og misantrop. Ikke desto mindre fikk han anerkjennelse for språklig presisjon, komisk oppfinnsomhet og unik satirisk holdning.

behold til utgangspunktet i Brucebyen ved Billefjorden.

Selv om sommerekspedisjonen i 1934 er publisert både i Glens bok *Young Men in the Arctic* (Glen 1935) og Waughs essay *The First Time I Went to the North. Fiasco in the Arctic* (Waugh 1935), vil det være interessant å se nærmere på noen mer spesielle episoder under svalbardturen og Waughs framstilling av sitt heroiske arktiske framstøt fra Londons sosietetssalonger.

Etter en dramatisert beretning om turen og uhellet de hadde, samt en noe nedlatende omtale av Glen, oppsummerer Waugh beretningen om sine arktiske prøvelser med at essayet like gjerne kunne ha blitt kalt «den første gang jeg var livredd» eller «den første gang jeg var virkelig sliten».

Ved sammenligning av de to ekspedi-

Fig. 2. Hugh Lygon, malt av kunstneren William Ranken i 1927. Lygon døde i en ulykke i 1936.

sjonsberetningene er det et spørsmål som umiddelbart melder seg: hvorfor har denne berømte forfatteren gitt et så negativt og dramatisk bilde av slit og utfordringer under sin svalbardtur; er det bare på grunn av den litterære effekten og hans skrivestil, eller kan den pessimistiske tonen også ha bakgrunn i andre forhold?

Den umiddelbare forskjellen i de to framstillingene ligger i de ulike genrene fortellingene er skrevet i. Alexander Glen gir en populærvitenskapelig skildring av en rekognoseringstur som skulle være et forstudium til en påfølgende profesjonell forskningsekspedisjon. Samtidig som han skrev lett og underholdende, ville han bli tatt seriøst. Evelyn Waugh skrev et essay som utelukkende skulle være underholdende. Dette skrev han i den satiriske stilen som ble hans varemerke – preget av bitende over- og underdrivelser, eller «understatements», som britene ynder å uttrykke seg i. De to hadde dessuten svært forskjellige forutsetninger for det de bega seg ut på. Glen var veltrent og hadde ekspedisjonserfaring fra Svalbard året før, mens Waugh var i dårlig fysisk form og var ikke mentalt forberedt på de prøvelsene han ble utsatt for.

Anmarsj

Evelyn Waugh's polartur kom i stand etter et tilfeldig møte med en gammel venn, Hugh Lygon (1904–1936), som satt i biblioteket hos noen felles bekjente og drakk gin. Lygon skulle senere i uken til Svalbard sammen med Alexander Glen. Selv om Waugh likte det beskyttede og komfortable livet i sosieteten, følte han

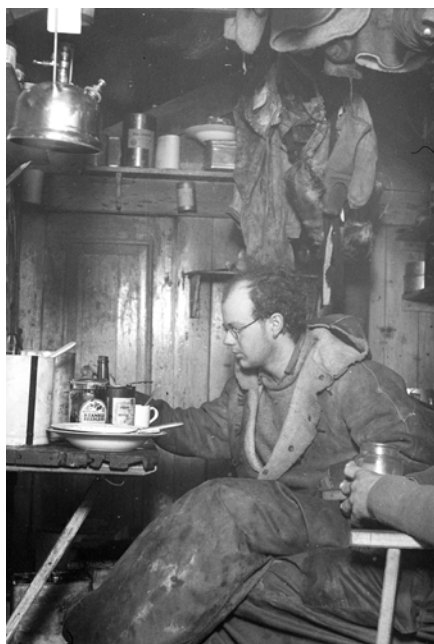

Fig. 3. Alexander Glen under Oxford University Arctic Expedition til Svalbard 1935–36. (Kilde: Scott Polar Research Institute, University of Cambridge, with permission).

behov for miljøforandring. Svalbardturen var en ny sjanse til å komme bort – og muligens oppleve livsfare (Stannard 1986:366). Han var nettopp kommet sterkt skuffet tilbake etter en tur der han ikke hadde opplevd verken hodejegere eller fjell i Britisk Guiana, som han hadde forvekslet med Ny-Guinea (Glen 1975:20). På stående fot erklærte derfor Waugh seg som interessert deltaker, og da han senere på kvelden lå i badekaret i klubben sin, ble han oppsøkt av Glen:

“We had some champagne while I dressed. He said it was all right my going to Spitzbergen with him. I gave him £25 for fares and he gave me a list of things I should need” (Davie 1976:386). [Vi drakk litt champagne mens jeg kledde

på meg. Han sa det var i orden at jeg ble med ham til Svalbard. Jeg ga ham £ 25 til reiseutgifter og han ga meg en liste over ting jeg ville få bruk for.]

Etter noen hektiske dager med innkjøp av utstyr og pakking, kom de seg av gårde med tog fra St. Pancras for utskipning fra Newcastle. Allerede fra starten var det lovende tegn til at det kunne bli en svingende guttetur. I spisevognen ble unge Glen introdusert til Black Velvet – en blanding av like deler champagne og porterøl, avløst av et ukjent antall drinker før de gikk over til gin utpå ettermiddagen. Waugh noterte med tilfredshet i dagboken at de klarte å sjokkere en prestefrue (Davie 1976:387).

Overfarten og turen nordover langs kysten med hurtigruten foregikk i avslappet stemning. Tiden ble benyttet til kortspill, drikking og en skjeggvekstkonkurranse mellom Lygon og Waugh. Glen holdt seg glattbarbert. Waugh fikk ved et uhell et kutt i hodet, og utstyrt med blodig bandasje og skjeggstubber levde han seg inn i rollen som villmann, og noterte atter med tilfredshet i dagboken at de har klart å sjokkere medpassasjerene: «... we look very disreputable and the English passengers have ceased making friendly advances» [vi ser meget lurvete ut, og de engelske passasjerene har sluttet med vennlige framstøt] (Davie 1976:389).

Allerede før de ankom Tromsø, må den prektige spirrevippen Glen ha irritert Waugh. Det var den yngre mannen («bare en student») som hadde lagt opp turen og kjente forholdene, den eneste som hadde arktisk erfaring fra tidligere svalbardopphold, og som tok seg av praktiske detaljer og kontakter. Waugh selvfølelse må ha blitt provosert av at

unge Glen så selvfølgelig tok ledelsen, for etter ankomsten til Tromsø refereres det i dagboken kun nedlatende til Glen som “the leader”. Waugh prøvde å få Glen til å føle seg utilpass. Når han snakket med kameraten Lygon om personer og steder yngstemannen umulig kunne ha kjennskap til, viste han alle tegn som tydet på at han syntes konversasjonen var interessant – og det irriterte Waugh ytterligere at Glen fikk krampelatter av vitser han bare delvis forsto (The Telegraph 2004).

“I Tromsø ble en rekke gamle menn viktige i lederens liv”, bemerket den selvopptatte Waugh i dagboken (Davie 1976:389), uten å la seg affisere av at noen av “gamlingene” som Glen oppsøkte, i sin tid hadde ruslet sammen med Roald Amundsen til Sydpolen (Stannard 1986:369). Det later heller ikke til at det gjorde inntrykk på Waugh at de ble satt ut til hurtigruteskipet *Lyngen* av en av Glens bekjente, den berømte ishavsskipperen Ludolf Schjelderup med *Quest* – den ikke mindre kjente antarktishelt Shackletons gamle ekspedisjonsfartøy (Glen 1935:229). Tross stengte barer og kafeer i Tromsø, hadde de likevel klart å få tak i en flaske 60 % sprit. Den hygget de to andre seg med på hotellrommet mens Glen organiserte båtskyssen ut til *Lyngen*. Selv om Waugh ikke brød seg særlig om å skildre folk og land, noterte han derimot omhyggelig den vekslende tilgangen til alkoholholdige forfriskninger før han sendte sin siste hilsen til den siviliserte verden:

“I don’t like Norwegians at all. The sun never sets, the bar never opens, and the whole country smells of kippers. Tomorrow we sail for Spitzbergen. I

Fig. 4. Brucebyen, Billefjorden i 1924. (Kilde: Norsk Polarinstitutt's bildearkiv).

expect to be in England at the beginning of September (with beard) (Cooper 1991:45)." [Jeg liker ikke nordmenn i det hele tatt. Solen går aldri ned, baren åpner aldri og hele landet stinker av røkt sild. I morgen seiler vi til Spitsbergen. Jeg regner med å være tilbake i England i begynnelsen av september (med skjegg).]

Med disse misantropiske toner i et brev til en sosietetsvenninne, samt en dulgt trussel om uhemmet skjeggvekst, bega den kosmopolitiske forfatteren seg eventyret og Ishavet i vold.

"No Gentleman's Land"

Etter et kort opphold i Longyearbyen ble den engelske tremannsekspedisjonen fraktet inn til Brucebyen i Billefjorden av en bekjent av Glen. Om bord i motorskøyten var østerrikeren, ex-kavallerioffiseren kaptein Hermann Ritter, med som hjelpemann. Han hadde ligget flere sesonger på fangst i Wijdefjorden, og kunne gi oppdatert informasjon om forholdene i området (Glen 1935:229f, 238). Ved avskjeden med

mannskapet drakk de noe rom, og Glen begikk den store kardinals synden å gi bort resten av flasken – "*it caused very little pleasure to them and great concern to Hughie and me*" [det vakte liten glede hos dem og stor bekymring for Hughie (Lygon) og meg] ifølge Waugh (Eade 2016:189).

I Brucebyen sto det fremdeles brukbare bygninger på prospekteringsanlegget som ble oppført i 1919 av *The Scottish Spitsbergen Syndicate*. Husværet ble benyttet av *The Oxford University Arctic Expedition to Spitsbergen* året før, og det var etterlatt forsyninger som Glen regnet med ville komplettere deres egen proviant (Glen 1935:228). Lokaliteten hadde en fin beliggenhet, med praktfull utsikt til tre-fire breer når tåkeskyene tidvis lettet. Men bygningene lå midt i en ternekoloni – noe som medførte heftige og forstyrrende angrep av spisse nebb når de tre beveget seg utendørs. Villmarksdrømmen om "*å leve av landets produkter*", i hvert fall variere provianten med litt selvsutt ferskmat, gikk ikke i oppfyllelse. Lygon og Glen prøvde seg etter rype og ærfugl uten hell.

Etter en rotur inn til Petuniabukta sent den andre kvelden, med masse sel som vaket i vannet rundt dem, kunne Waugh lakonisk konstatere at "*Living on the country, and telling the time by the sun are common delusions of travellers*" [Å leve av landet og kunne lese av tiden på solen, er vanlige illusjoner blant reisende].

Opprinnelig var turen over innlandsbreene til de uutforskede områdene i nordøstre del av Spitsbergen planlagt med utgangspunkt over Nordenskiöldbreen. Men de utallige bresprekkene som ble observert, ville gjøre framkomsten så langsom og besværlig at en kjent rute opp Ebbabreen ble valgt som alternativ. Den 19. juli ble derfor slede og utstyr rodd over til en hytte i munningen av Ebbadal, og dagen etter båret videre opp til Mittag-Lefflerbreen (se kart fig. 6). Ifølge Glen var de heldige som klarte å få mesteparten av godset opp i tide, før et regnvær dagen etter gjorde hele dalbunnen til et gjørmehav. Støvlene suget seg fast i sølen, og det var vanskelig å få fotfeste. Regnet hadde imidlertid festnet gruset i endemorenen, slik at det var lettere enn de hadde regnet med å komme seg opp på selve breen (Glen 1935:232).

Waugh beskriver det 5 kilometer lange transportstrekket på barmark som "*beastly work*", med tyvekilos bærer gjennom en myggbefengt dal med søle og skarp stein. De måtte ta to turer per dag i tolv timers økter før de hadde alt utstyret framme ved brefoten om kvelden andre dag. Deretter måtte de kravle opp og ned den bratte morenen i våt grus og stein for å få det hele opp på breplatået. I tillegg hadde de slitt hele den første formiddagen med å få båten opp på stranden ved hjelp av talje som ikke fikk hold i den løse

grusen. Endelig oppe på breen, trodde de at det verste slitet var over. Siden de ville ha fjorden og den avskyelige sørpedalen ute av syne før de slo leir, ble sleden lastet opp og de kastet seg optimistisk i drag-selene – bare for å oppdage at sleden sto som en påle i isen. Ved hjelp av isøksene trakk de seg med forente anstrengelser framover 10 cm før sleden igjen var like mobil som en nunatak. Den eneste måten å ta seg framover på, var ved å traversere skråningen i tilnærmet horisontal bane. Etter to timers blodslit slo de utmattet leir 100 meter fra brefronten (Waugh 1986:146).

På breen

Som kompensasjon for innsatsen, våknet de neste dag til strålende vær og en ornitologisk begivenhet. Glen og Lygon observerte en ismåke *Pagophila eburnea* ved teltet, og ved iakttagelse av hvor den fløy, oppdaget de flere andre av arten som holdt til i en nunatak på nordsiden av breen. Dette var den andre hekkeplassen for ismåke som noensinne var blitt registrert på Spitsbergen (Glen 1935:234).

På grunn av vanskene med å trekke sleden, ble utstyret delt i to lass som skiftevis ble ført framover. Gjennom 8–10 timers innsats tok de seg framover med dagsetapper på 3–5 kilometer. Slik holdt de på i en uke.

Lygon og Waugh hadde aldri sett en isbre tidligere, og hadde heller ikke kjennskap til sledeturer. Øyensynlig hadde de innbilt seg å kunne flyte over gnistrende silkeføre på to-mils dagsturer. Derfor var det en ekstra stor skuffelse og belastning å måtte vade gjennom smeltevannsbekker og knedyp, rått

snø. Den knudrete isen veltet ofte sleden som måtte rettes opp og pakkes på ny. Etter hvert som de kom opp i høyden, ble den oppsprukne isen erstattet av slaps og kladdeføre. Når de ikke lenger orket å balansere på 30 cm høye kladder under skisålene, vadet de til fots gjennom den våte snøen. Særlig Waugh hadde aversjon mot å bli våt, og det gjorde ikke saken bedre at han ble det ved enhver anledning. Av en eller annen grunn samlet vannet seg alltid i små dammer i hans del av teltet; en særegen forbannelse som fulgte ham gjennom hele turen. Provianten falt heller ikke særlig i Waughs smak. En viktig bestanddel var permikane som han betraktet som medisin, *“a noxious dish”* [helsefarlig rett], og havregrøten som han hadde samme forhold til som skiene. Glen, derimot, omtaler med begeistring hvor fantasifullt og variert han hadde klart å komponere slederasjonene (Glen 1935:232ff).

Endelig kom det en klar frostnatt, og de fikk turens fineste skitur inn over Mittag-Lefflerbreen. *“Siden vi tross alt dro på en hyggetur”*, bemerket Glen,

“hvorfor skulle vi så gi avkall på kanskje den eneste muligheten for å gå på ski?” (Glen 1935:235). Hvorvidt Waugh delte oppfatningen av «hyggetur» og gleden over skiløping, kan det stilles spørsmål ved. Lygon og Waugh hadde bare hatt ski på beina to ganger i sitt liv. Med førstnevnte gikk det bra, men for Waugh var det neppe noen trivelig utfordring. I reisebiblioteket hadde de tatt med en bok om skiløping som understreket nødvendigheten av å ikke betrakte skiene som to planker limt til føttene. Fremfor alt, sto det oppmuntrende, vær glad – plystre! Waugh hadde bare avsky til overs for skiene som han betraktet som en uunngåelig, smertefull nødvendighet montert på beina.

Tross sin skeptiske holdning til forholdene på breen, måtte han imidlertid innrømme at det var noen fordeler med reiser i Arktis framfor tropene: det konstante lyset gjorde at en ikke behøvde å bekymre seg for å bli overrasket av mørke når en skulle slå leir, og at en i stedet for 12 timers uvirksomhet i mørket, kunne lese og arbeide uten hindringer.

Fig. 5. Mittag-Lefflerbreen ned mot Austfjorden/Wijdefjorden. Hytten lå på strandflaten nedest i bildet. Se Fig. 6 for detaljer. (Foto: Anders Skoglund, Norsk Polarinstituttts bildearkiv).

Ulempen var at det var vanskelig å falle i søvn i det lyse og kalde teltet. Alt var dessuten rent og antiseptisk: sår og skrammer leget seg hurtig, matvarer holdt seg ferske i ukesvis, det var ingen insekter, ingen mikrober og giftige organismer – ingen ting av den uopphørlige krigen mot forråtnelse og infeksjoner; sterilisering og desinfisering, joden og kininen, myggnett og slangestøvler, som hemmet opphold i tropene.

Glen hadde planlagt å nå den nordlige delen av Ny-Friesland ved å ta veien opp over Conwayjøkelen. Ved foten av brefallet ble det imidlertid bråstopp for denne ruten på grunn av alle bresprekkene. Alternativet under disse omstendighetene, var å legge turen ned langs vestsiden av Mittag-Lefflerbreen og prøve å nå fram til den gamle fangsthytten nede ved fjorden. Der skulle det ligge en båt som var etterlatt av fjorårets Oxfordekspedisjon. Denne kunne de bruke for å utforske daler og breer på begge sider av Austfjorden. Waugh delte på ingen måte denne optimismen. Han viste seg som en uimotsigelig profet ved konsekvent å forutse det verste: han trodde overhodet ikke de skulle klare å finne en vei ned fra breen – og at ideen om en hytte i noen del av Wijdefjorden var helt absurd. Men han måtte imidlertid innrømme at hans profetier var basert på en absolutt og total pessimisme (Glen 1935:241).

I tett tåke begynte de nedstigningen mot fjorden inntil de traff på en stri, sølete elv fra Ålandsvatnet som gikk i et dypt elveggel mellom breen og fjellet. De fortsatte langs kanten av breen inntil de støtte på en morenerygg der sleden måtte parkeres. Med soveposer og forsyninger for et par dager fortsatte de mot hytten.

Snart var de nede på strandflaten ved fjorden og kunne overnatte på myk mose siden tett skodde gjorde det besværlig å ta seg videre.

Da Glen ved en anledning kunngjorde at han ville skyte en sel i fall de skulle få behov for det, ble han utskjelt på det groveste av sine to kamerater som forholdt ham fugler og dyrs rett til liv – en rett som bare kunne krenkes under utøvelse av ansvar. Glen ble litt i stuss over at Evelyn Waugh skulle belære ham om dette. Det avslørte en mer sensitiv side ved hans personlighet; meget forskjellig fra kynismen og det brillante, syrlige viddet han ellers ble tillagt (Glen 1975:20).

Veien var kort videre bort til fangsthytten. Selv om den var i ypperlig stand, måtte Glen medgi at den var ganske liten – mindre enn han husket den; Waugh syntes den lignet en skitten sovekupé. Det var en køye der to kunne ligge anføttes, den tredje måtte ligge på gulvet. Noen båt kunne de ikke finne.

De besluttet derfor å gjøre fangsthytten til base for undersøkelser av topografien i de nærmeste omgivelsene siden området ikke var kartlagt tidligere. Glen og Lygon returnerte til sleden for å hente mer forsyninger, mens Waugh rengjorde og ryddet i hytten og hugget ved av noe drivtømmer han fant i fjæra. Deretter falt han i søvn på noen skinnfeller i køyen inntil han ble vekket av en opphisset Alexander Glen. Der de lett hadde vasset over et par mindre bekker dagen før, var det nå en brusende flod. Glen og Lygon prøvde å vade over da Lygon plutselig forsvant i vannet og ble feid nedover elven før han klarte å karre seg i land på den andre bredden. Der rev han av

seg klærne for å vri ut vannet, samtidig som Glen fikk den uforglemmelige opplevelsen av å se en naken mann løpe langs en isbre 70 mil fra Nordpolen for å få varme i kroppen (Glen 1935:243).

Nå måtte de raskt komme Lygon til unnsetning for returen over flomstrykene med proviant han hadde hentet fra sleden. Med stort besvær klarte de å assistere ham velberget over det dypeste og strieste flomløpet, men ved den siste kryssingen gikk det galt: Glen klarte å ta seg over, de to andre ble revet med av vannmassene. Waugh rakk å danne seg et klart inntrykk av at de begge var ferdige, før han befant seg på grunt vann og kunne kravle i land. Lygon ga ikke slipp på bagasjen, og fra en isblokk midt i stryket klarte også han å ta seg over. Våte og nedkjølte hakket de tenner slik at de ikke kunne snakke.

På grunn av en kneskade Lygon hadde pådratt seg under den dramatiske vadingen, måtte de vente et par dager før de iverksatte planen de blant flere alternativer hadde kommet fram til: opp Jäderindalen et stykke, deretter via noen fjellkammer for å prøve å nå vestsiden av Mittag-Lefflerbreen høyere oppe, før nedstigning mot depotet i Ebbadalen. En av vanskene med denne ruten var at de hadde mistet klatretau, isøkser, stegjern og telt. De hadde heller ikke et godt kart, og klokken var blitt ødelagt av ellevannet. Glen mente de hadde tilstrekkelig med proviant hvis de var forsiktede, mens Waugh tydeligvis hadde andre oppfatninger om matrasjoneringen: *“... en halv bolle pemmikan én gang om dagen var den eneste rasjonen”*. Glen så imidlertid litt mer positivt og konstruktivt på situasjonen:

“We had decided that as we could only

afford one hot meal daily, the best time for that meal was in the middle of the day. Night and morning, therefore, we had cold pemmican and, as this is not very appetizing, it meant that we should have all the more room for the feast we had promised ourselves when we got back to Petunia Bay” (Glen 1935:249). [Vi hadde bestemt at vi bare kunne ha ett varmt måltid daglig; det beste tidspunktet for dette var midt på dagen. Morgen og kveld måtte vi derfor spise kald pemmikan, og siden dette ikke er særlig appetittvekkende, betød det at vi ville ha desto større magemål for den festen vi hadde lovet oss selv når vi kom tilbake til Petuniabukta.]

Området i den aktuelle ruten var blitt kartlagt året før av Oxford-ekspedisjonen, så det var ikke totalt ukjent terreng de skulle gå i, og avstanden tilbake til Ebbahytta var ikke mer enn rundt 50 kilometer. Dette innebar to overnattinger under åpen himmel – én i et skar, den siste natten oppe på en flat kampestein. Det siste strekket var imidlertid svært utmattende; de gikk i 24 timer før de fikk Ebbahytta i sikte. Da de kom til en grunn elv de til slutt måtte vade over, nektet Waugh og Lygon å gå et eneste skritt til, selv om de bare var en halvkilometers vei unna målet. Glen var sulten og fortsatte til hytten der han laget seg noe mat. Av omtanke for kameratene som lå igjen på andre siden av elven, fant han fram noe mel som han laget dusin scones av, og fylte med ripsbærsyltetøy. Disse pakket han inn i papir og slengte over elven til de to på andre siden som slengte seg etter dem som målvakter. Etter et par timers hvil kom de seg fram til hytten og sov i 36 timer. Deretter tok de seg inn i tre dager

Fig. 6. Ekspedisjonsruten fra Billefjorden til Wijdefjorden t/r med start fra Ebbahytta. (Basert på kart fra Norsk Polarinstitutt).

før de rodde tilbake til Longyearbyen (Stannard 1986:373).

Gutta på tur

I utgangspunktet hadde de tre turkameratene meget forskjellige fysiske og psykiske forutsetninger for å gjennomføre den planlagte sommerekspedisjonen.

Alexander Glen hadde ekspedisjonserfaring fra Svalbard og var en god skiløper, Hugh Lygon var høy og kraftig og hadde vært en veltrent amatørboxer i tungvektsklassen, mens Evelyn Waugh ifølge Glen var *“still too fat and by no means fit”* [fremdeles for fet og på ingen måte i form] (Glen 1975:20). Han var

Fig. 7. Ebbahytta, bygd i 1910 av det svenske selskapet AB Isfjorden - Belsund. Sterkt medtatt i 1934 iflg. Georg Bjørnnes. Bildet er tatt i 1924. (Kilde: Norsk Polarinstituts bildearkiv, utsnitt av foto).

altså den underlegne av de tre, og for den vanligvis så arrogante Waugh kan ikke dette ha vært helt lett å forholde seg til. Likevel sto han på uten å mukke. De alkoholholdige forfriskningene de med entusiasme hadde inntatt i rikelige mengder under oppreisen, hadde på ingen måte tjent som egnet sportsdrikk for å styrke kondisjonen.

Waugh's beslutning om å dra på sommerekspedisjon til polare strøk var et impulsivt innfall over et glass gin i et komfortabelt møblert bibliotek – en tilfeldig mulighet til å realisere seg selv som heroisk oppdagelsesreisende i beste britiske tradisjon. Det kan en se klart av hans iscenesettelse av seg selv som villmann med blodig bandasje og skjeggstubber på første klasse om bord på hurtigruten *Prinsesse Ragnhild*. Den brutale virkeligheten, eller rettere sagt det fysiske slitet, møtte de optimistiske og glade ekspedisjonsdeltakerne allerede ved

Ebbahytta, og da de endelig var kommet seg opp på breen, var det på ingen måte noen fin turløype med silkeføre som lå milevis foran dem.

Selv om turen innebar visse fysiske utfordringer, gir ikke Glen noen dramatiserende skildring av hendelsesforløpet eller forholdene de møtte. Han hadde jo erfaring med hvordan omstendighetene kunne variere i disse strøkene. I sin framstilling av turen, prøver Waugh å pusse på sitt sikkert noe medtatte selvilde, og marginalisere betydningen av Glens innsats som turleder, ved å vektlegge farer og risiko – og deres gode hell for at de klarte å komme tilbake til baseleiren i god behold (Stannard 1986:372f). Ikke minst poserer han som besserwisser og breekspert etter første gang å ha sett en bre, når han foraktelig avfeier Glens idé om å vente et par dager til flommen hadde gitt seg, slik at de kunne krysse

Ålandselven: “*G. maintained a pathetic belief in the abatement of the flood, but Hugh and I knew that this was its normal condition*” (Waugh 1986:149) [Glen opprettholdt en ynkelig tro på at flommen skulle gi seg, men Hugh og jeg visste at dette var den normale tilstanden ...]

Når det gjaldt alternativ retrett, var Waugh i sitt sedvanlige pessimistiske lune: “*Hugh and I voted for the mountain journey. I did not think it would be successful, but it seemed preferable to waiting*” (ibid.). [Hugh og jeg stemte for fjellturen. Jeg trodde ikke det ville lykkes, men det syntes å foretrekke framfor å vente.]

Ved en vurdering av ulikheten i de to framstillingene og oppfatningen av hendelsesforløpet, kan en trekke inn annet bakgrunnsmateriale som Waughs publiserte brev og dagbøker. Der dagbøkene og brevene underkommuniserer mer emosjonelle/psykiske og fysiske prøvelser, regisserer og overdimensjonerer skjønnlitteraturen/essayet det faktiske forløp. Begge genrer foregir å være en dokumentarisk framstilling av forløp, men ingen av dem kan uten videre sies å være faktiske i sitt innhold. Glens bidrag har mer preg av å være en tradisjonell ekspedisjonsberetning med større krav til saklighet. Beklageligvis sluttet Waugh å føre dagbok 18. juli 1934 – dagen før de bega seg opp på Mittag-Lefflerbreen. Vi har derfor ikke usensurerte, personlige notater å sammenligne mot den litterære essayformen han året etter publiserte om sitt arktiske eventyr.

Selv om Waughs svalbardberetning bare er et kort essay, har det likevel noen trekk som er karakteristiske for hans

reiseskildringer. Ingen av disse bøkene viser noen dyp interesse for stedene han besøkte, menneskene som bodde der, eller hva de gjorde. I stedet var han på jakt etter bisarre personligheter eller hendelser som kunne gi ham stoff for hans elleville form for humor (Johnson 2017). Glens “gamlinger” var for eksempel berømte antarktispionerer og oppdagere fra “the Heroic Age” og erobrere av Sydpolen, det ikke mindre berømte ekspedisjonsfartøyet til Shackleton blir bare omtalt som “a boat”, og fangstmannen Hermann Ritters eksotiske bakgrunn blir heller ikke kommentert (se Ernsted 2012). Waughs bidrag til svalbardlitteraturen må likevel sies å være en forfriskende kontrast til de klassiske, engelskspråklige reiseskildringene av eksempelvis Lamont (1876), Dufferin (1895) og Conway (1897).

Ikke alle deltakerne var ubetinget enige om at det hadde vært en fin tur. I Glens ekspedisjonsberetning framstilles ikke turen som spesielt dramatisk eller krevende, mens Waugh allerede i overskriften til sin versjon av utflukten signaliserer sin opplevelse av det arktiske eventyret: fiasko; et utsagn han i et brev utdypet til: “*Just back from Spitzbergen which was hell – a fiasco very narrowly retrieved from disaster*” (Stannard 1986:374). [Nettopp tilbake fra Svalbard som var et helvete – en fiasko så vidt berget fra katastrofe.]

Kilder

- Conway, W. M. 1897. *The First Crossing of Spitsbergen*. London: J.M. Dent.
- Cooper, A. (ed.) 1991. *Mr Wu and Mrs Stitch: The Letters of Evelyn Waugh and Diana Cooper*. London: Hodder & Stoughton.

- Davie, M. (ed.) 1976. *The Diaries of Evelyn Waugh*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Dufferin, Lord. 1895. *Letters from High Latitudes*. (10th ed.). London: John Murray.
- Eade, P. 2016. *Evelyn Waugh : A life revisited*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Ernsted, K. 2012. Herrman Ritter sagaen. *Polarboken* 2011–2012, 121–135.
- Glen, A.R. 1935) *Young Men in the Arctic. The Oxford University Arctic Expedition to Spitsbergen 1933*. London: Faber and Faber.
- Glen, A.R. 1975. *Footholds Against a Whirlwind*. London: Hutchinson.
- Johnson, P. 2017. When the going got tough. *The Spectator*. Retrieved 15.03.2017, from <https://www.spectator.co.uk/2011/07/when-the-going-got-tough/>.
- Lamont, J. 1876. *Yachting in the Arctic Seas*. London: Chatto and Windus.
- Reymert, P. K. 2012. I Polarnattens Favn – 100-årsjubileum for Øvre Richter Frichs actionthriller fra Svalbard. *Polarboken* 2011–2012, 34–38.
- Stannard, M. 1986. *Evelyn Waugh: The Early Years 1903–1939*. Vol. I. London: J.M. Dent & Sons.
- The Telegraph. 2004. Sir Alexander Glen. *Obituaries*. Retrieved 15.03.2017, from <http://www.telegraph.co.uk/news/obituaries/1456343/Sir-Alexander-Glen.html>.
- Waugh, E. 1935. The First Time I Went to the North. Fiasco in the Arctic. In T. Benson (Ed.), *The First Time I Went to the North* (pp. 149–162). London: Chapman & Hall.
- Waugh, E. 1986. The First Time I Went to the North: Fiasco in the Arctic. In D. Gallagher (Ed.), *The Essays, Articles and Reviews of Evelyn Waugh* (Oppr. publisert i: Theodora Benson (ed.) 1935. *The First Time I* London: Chapman & Hall. Denne utg.: Methuen 1983 1st ed., pp. 144–149). Harmondsworth: Penguin Books.

Svalbard og transportene til Kola under Den andre verdenskrig

Av Gustav Rossnes

Gustav Rossnes er magister i etnologi, og har arbeidet som seniorrådgiver ved Riksantikvaren innen fagfeltet tekniske og industrielle kulturminner. Han har tidligere vært kulturvernleder for Svalbard og Jan Mayen 1983–90, og senere arbeidet flere sesonger med feltundersøkelser for Sysselmannen på Svalbard, og med feltarbeid i Antarktis for dokumentasjon av hvalfangststasjoner på Sør-Georgia og Deception Island.

Innledning

Krigshandlingene under Den andre verdenskrig berørte også de arktiske områdene. De mest omfattende og dramatiske hendelsene på Svalbard knytter seg til evakueringen av Longyearbyen og Barentsburg og de senere ødeleggende tyske angrepene på disse to bosetningene. Allierte styrker med hovedsakelig norsk mannskap holdt stillinger begge steder, samt holdt et visst oppsyn på vestkysten mellom Sveagruva og Ny-Ålesund. Tyskerne forsøkte imidlertid aldri å okkupere øygruppen. Landområdene hadde liten militærstrategisk betydning i seg selv. Men likevel var det i disse årene en viss aktivitet på ulike lokaliteter for å etablere meteorologiske observasjonsposter. Noen av disse stedene var bemannet i perioder, på andre punkter ble det satt ut automatiske værstasjoner. Sikre værprognoser var av stor betydning for

krigføringen lengre sør – og aktiviteten i de arktiske landområdene er derfor ofte karakterisert som en «værkrig» knyttet til den meteorologiske observasjonstjenesten (se Selinger 2001, Rossnes 2014).

De nordlige havområdene derimot, var skueplass for en dramatisk, ressurskrevende, blodig og langvarig krigsinnsats fra begge stridende parter. Etter at tyskernes Wehrmacht ved *Operation Barbarossa* hadde gått til angrep på Sovjetunionen den 22. juni 1941, fikk russerne et stadig mer desperat forsyningsbehov for å kunne drive invasjonshæren tilbake. For å komme sin allierte til unnsetning, klarte Storbritannia og USA å organisere en transportlinje med forsyningskip til havner i Nord-Russland fra august 1941 til mai 1945. Fra tysk side ble denne frakten av krigsmateriell forsøkt hindret med innsats av både fly, ubåter og krigsskip.

De arktiske konvoiene led store tap under de tyske angrepene. Overlevende og skip som ikke ble umiddelbart senket, ble tatt hånd om av de allierte hjelpefartøyene. Konvoifartens grusomme hendelser utspant seg derfor ute på åpent hav eller i lossehavnene under flyangrep. Svalbard var i liten kontakt med følgene av disse krigshandlingene. Men skadeskutte tyske fly hadde mulighet for å kunne nødlande på strandflatene langs den sørlige del av Spitsbergens vestkyst – vraket av en Junkers Ju 88 ligger den dag i dag ved Kapp Borthen sør for Bellsund som et minne om dette. Bare to av de mange skipene

fra handelsflåten som gikk tapt, fikk sin slutthistorie skrevet på Svalbard av de hardt prøvede overlevende.

Den tragiske skjebnen til fartøyene *Dekabrist* og *Chulmleigh* og deres besetninger, er tidligere beskrevet av henholdsvis Oddmund Søreide (Søreide 1994:48 ff), Thoralf Lund (Lund 1990:105 ff), Franz Selinger (Selinger 1988), den russiske skipslegen Nadežda M. Nataliĭ (Nataliĭ 1988) og E. Suzjumov (Suzjumov 1988). Her skal derfor bare hovedtrekkene i deres framstillinger refereres og noen detaljer tilføyes, før de to krigsforlisene settes i sin historiske kontekst – de alliertes konvoitjeneste mellom Storbritannia og Kola (Murmansk og Arkhangelsk) i Sovjetunionen. I Polarboken 1989-1990 har major Hans Erik Sveri skrevet en detaljert oversiktsartikkel om ishavskonvoiene generelt (Sveri 1990).

Til sammen seilte det 78 konvoier i perioden august 1941 til mai 1945. I den første perioden ble skipene samlet og seilte vanligvis fra Hvalfjördur på Island, men etter september 1942 gikk konvoiene fra Loch Ewe i Skottland – en dyppannsbukt ved nordvestkysten av Skottland som er forbundet med Atlanterhavet med et relativt smalt innløp. Dette gjorde det lettere å beskytte bukten mot fiendtlige ubåter.

Ruten forbi det okkuperte Norge til sovjetiske havner var særdeles farlig på grunn av nærheten til det tyske flyvåpenet og den tyske marine med ubåter og overflatestyrker.

Operation FB

Mellom 29. oktober og 2. november 1942, med rundt 12 timers intervall, alternerte

britiske og amerikanske handelsskip om å legge til sjøs mot Russland med ca. 200 nautiske mils avstand mellom hvert skip; deriblant *SS Chulmleigh*. *SS Dekabrist* var det eneste sovjetiske fartøyet i denne gruppen, der hvert skip seilte sin egen rute. Den eneste form for mulig assistanse og beskyttelse, var britiske ubåtpatruljer nord for Bjørnøya og noen armerte trålere langs den generelle seilingskursen. Denne sikkerhetsforanstaltningen var ikke bare illusorisk; det skulle vise seg at den også bidro til det som senere kom til å skje. Fienden ble nemlig oppmerksom på at noe var i gjære da en av trålerne foretok et mislykket angrep på en ubåt (Woodman 1995:298 ff). Av de tretten fartøyene som deltok i *Operation FB*, nådde bare fem fram til destinasjonen; fem skip gikk tapt og tre returnerte til Island da nødmeldingene om fiendtlige angrep begynte å komme inn (Convoy Web 2007).

Dekabrist

Fartøyet var en eldre sovjetisk damper på 7 363 bruttotonn, bygd i 1903. Kaptein om bord var den 47-årige Stephan Polikarpovic Beljaev. Lasteskipet var ingen nykommer i konvoifarten. Tidligere hadde det seilt i konvoiene PQ5 og QP6 (PQ: konvoi til Russland, QP: returkonvoi), og før skipet den 29. oktober 1942 la ut på siste del av sin farlige ferd, fra Hvalfjördur mot Kola, hadde det kommet i konvoi fra New York, lastet med matvarer som mel, kjøtt, smør og hermetikk – meget tiltrengte forsyninger for et krigsherjet land (Convoy Web 2007).

Allerede 2. november ble et av skipene i *Operation FB* senket av en ubåt utfør

Fig. 1. Dekabrist ved kai i Leningrad på 1920-tallet.

Island, og to dager senere, i ti-tiden om formiddagen den 4. november, ble *Dekabrist* angrepet av flere Junkers Ju 88 fra Kampfgeschwader (bombergruppe) 30 Adler (KG30) på Banak (Woodman 1995:299). Angrepet varte rundt to timer, og etterlot skipet i synkende tilstand. Det var håpløst å holde det flytende tross hard innsats, og i 23-tiden måtte besetningen på 80 personer gå fra borde – fordelt på fire livbåter med en del utstyr og proviant. Fartøyet holdt seg imidlertid så vidt flytende. Men i grålysningen dagen etter, kunne mannskapet på god avstand se at to fly kom tilbake og ga det nådestøtet med en bombe midtskips. *Dekabrist* brakk i to og forsvant fra havets overflate.

Angrepet og forliset skjedde sannsynligvis et stykke nord for Hopen – midtveis mot Edgeøya. Planen var å seile de åpne livbåtene mot sovjetisk territorium – en reise på bortimot 500 nautiske mil over et stormfylt, arktisk vinterhav. Sjansene til å overleve kan

ikke ha vært særlig store, men de hadde ikke noe annet valg. Som tidligere nevnt er skjebnen til mannskapet beskrevet av flere forfattere i Polarboken 1987–1988 (Natalië 1988, Selinger 1988 og Suzjumov 1988). Ti døgn etter at skipet gikk ned og med sju døgn i åpen båt i rom sjø bak seg, sto 18 mann og en kvinne skipbrudne på en øde ishavsstrand på Hopen i mørke og snøfokk. De tok seg inn i gamle fangsthytter. På grunn av sult, frostskeer og koldbrann, var det bare fire personer i live den 4. januar 1943: matrosene Borodin og Libanov, den kvinnelige skipslegen Natalië og kaptein Beljaev.

Omsider ble de overlevende observert i det klare vårlyset. Et tysk fly av typen Heinkel He 111 med flykaptein oberstløytnant Rudolf Schütze fra Wettererkundungs-Staffeln im Hohen Norden (værobservasjonsskvadron på Banak), så en person som vinket til dem da de fløy over Hopen på den daglige turen til

Spitsbergen (Selinger 1988:68ff). Tyskerne var bekymret for at det kunne dreie seg om en fiendtlig værstasjon som var blitt opprettet der i løpet av vinteren. Ubåten U-703 som holdt på å sette ut en værbøye 300 nautiske mil nordvest av Lofoten, fikk derfor i oppdrag å undersøke saken. Tidlig om morgenen 25. juli 1943 sjekket de først Kofoedodden før de fant Beljaev i Husdalen. Han var der alene for å reparere på doryen. De to andre mannlige besetningsmedlemmene hadde blitt rammet av skjorbuk, og ble pleiet av skipslegen på en fangsthytte i Hermansensskaret. Beljaev ble tatt om bord som krigsfange, og assisterte ubåten med å finne fram til de andre tre. De tok seg ut til ubåten i den lille skipsjollen. På grunn av videre oppdrag med å sette ut en værbøye 100 nautiske mil nord for Murmansk, ble bare kaptein Beljaev tatt med. De andre måtte ro i land sammen med litt proviant. 3. august ble Beljaev i noenlunde rimelig form satt i fangeleir i Narvik.

To uker senere var *U-703* på tokt i den østlige del av Barentshavet og fikk ordre om å plukke opp restbesetningen på Hopen på hjemturen. Ubåten kom opp og gikk langs sørkysten av Hopen den 7. oktober. I Husdalen fant de Nataliĉ og Borodin som ble tatt ombord med gummibåt.. Matros Libanov ble funnet syk og sterkt avkreftet i en fillehaug i fangsthytten ved Hermansensskaret. Etter mye strev ble også han brakt om bord. Men livet sto ikke til å redde – etter et par timer døde han og ble begravd fra ubåten på sjømannvis. De to siste overlevende ble overført til fangeleir fra Harstad 9. oktober 1943. Kun tre personer av et mannskap på 80 berget altså livet etter senkingen av *SS Dekabrist*.

Chulmleigh

Dampskipet *Chulmleigh* var et relativt nytt fartøy, men likevel en veteran å regne innen krigsforsyningstjenesten. Innen

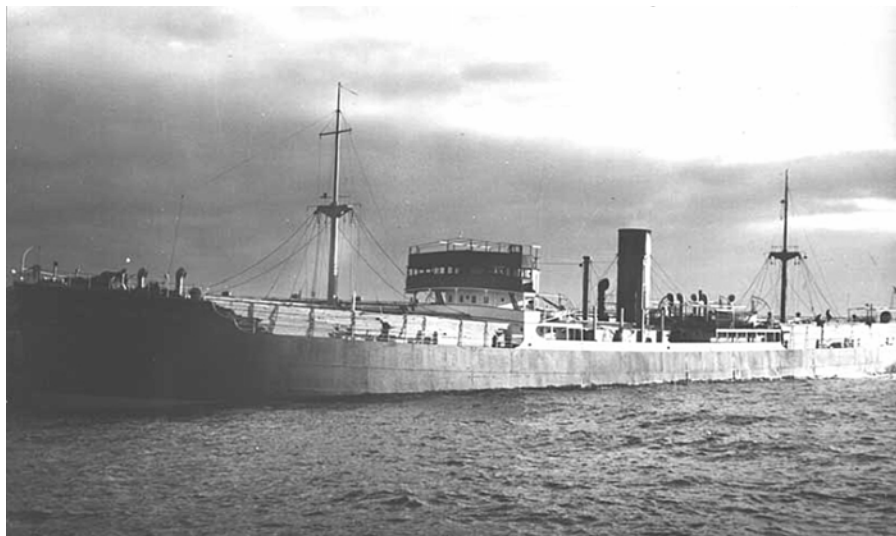

Fig. 2. *SS Chulmleigh* (uboaat.net 2007).

sin siste ferd mot Arkhangelsk i 1942, hadde fartøyet fra 1939 bak seg 56 turer over hele verden – både i konvoier og som enkeltseilende skip (Convoy Web 2017). Fartøyet ble ferdigstilt i mai 1938 ved William Pickersgill & Sons verft i Sunderland, England som en tradisjonell «tramp steamer» på 5 445 tonn. Etter en rekke fraktoppdrag i fjernere farvann, sluttet *Chulmleigh* seg til *Operation FB* for avseiling Hvalfjörður 31. oktober 1942. Besetningen om bord var til sammen på 58 mann. I tillegg til det ordinære mannskapet, var det 18 skyttere. Kaptein var den 35-årige Daniel Morley Williams, og dette var hans første kommandostilling. Ruten var lagt nord for Jan Mayen, deretter sør for Spitsbergen før kursendring østover mot Kvitsjøen. På denne årstiden er det stort sett tussmørke, og skydekke, dis og snøbyger forhindret at det kunne utføres astronomiske observasjoner til hjelp for navigasjonen. En rask peiling de fikk sjansen til, avslørte at deres standard magnetiske kompass hadde 8° misvisning; noe som er vanlig på disse nordlige breddegradene. Dette, i tillegg til at de måtte seile på «dead reckoning» (bestikkberegning eller anslått posisjon), førte skipet ut av kurs. Det gjorde heller ikke stemningen lettere da det etter hvert begynte komme inn nødsignaler fra andre FB-fartøyer som var under angrep (Woodman 1995:300).

Utpå formiddagen den 5. november ble det en åpning i skydekket, men i stedet for stjerner, fikk mannskapet øye på en BV138 – et tysk tre-motors langdistanse patrulje- og bombefly; Luftwaffes viktigste maritime rekognoseringsfly. Frykten for mulige flyangrep etter å ha blitt observert, i tillegg til bekymringene de allerede

hadde om sin usikre posisjon, spredte seg til kaptein og mannskap.

Rundt midnatt regnet kapteinen med at de ville gå klar av Spitsbergen ved kursendring østover. Men summen av feilberegninger av posisjoner, hadde ført *Chulmleigh* litt for langt nord, og i snøbyger og tung sjø gikk fartøyet på et undervannsskjær i det grunne og farlige farvannet ved Sørkapp. Det viste seg umulig å få skipet trukket av grunnen for egen maskin, og av frykt for at skroget skulle brette under påkjennningene, ble livbåter satt på sjøen. Én mann omkom under denne operasjonen. Klokken fire om morgenen den 6. november ble det sendt melding til Admiralitet om at fartøyet måtte oppgis (Woodman 1995:301ff). I svarmelding ble kapteinen beordret til å ta seg fram til gruvesamfunnet Barentsburg i Isfjorden der det var en norsk garnison.

Livbåtene holdt seg nær vraket inntil det ble litt grålysning som kunne hjelpe til å komme bort fra det støvelhavet de befant seg i. Da de begynte å komme ut i åpen sjø, ble det observert fem Junkers Ju 88 som fløy inn og bombet det grunnstøtte skipet. De overlevende i livbåtene ble imidlertid ikke angrepet, og da flyene forsvant, kunne de se at det steg en svart røyksøyle opp fra vraket (Woodman 1995:302).

Siden *Chulmleigh* seilte med verdifullt krigsmateriell, ønsket tyskerne øyensynlig å gjennomføre en fullstendig destruksjon av skip og last, og klokken 15:58 samme dag fyrte ubåten U-625 av to torpedoer mot handelsfartøyet; hvorav én traff. Deretter ble ødeleggelsen fullført med kanonild. Som om dette ikke skulle være nok, ble vrakrestene senere igjen

Fig. 3. Isfjord radio 1933 – hovedbygning og brakke. Hovedbygningen med demontert radiostasjon var blitt ødelagt tidligere under krigen, så det forliste mannskapet på 23 overlevende holdt til i den mindre brakken til venstre i bildet. (Foto: A. K. Orvin ©Norsk Polarinstituttets bildearkiv).

bombet av en Ju 88 (uboot.net 2016).

Besetningen begynte å seile nordover langs sørvestkysten i tre livbåter. Men den minste båten var så dårlig seiler at mannskapet etter en stund måtte fordeles i de to største. 28 mann var i kapteinens båt, 29 i båten under kommando av førstestyrmannen. Mørket hindret etter hvert kontakt mellom de to livbåtene. Kapteinens båt hadde bra framdrift nordover inntil vinden løyet det meste av dagen 7. november, før det blåste opp til storm dagen etter og de måtte kaste ut drivanker og legge bi. Gjennom natten måtte kapteinen stadig kjefte opp det våte og forfrosne mannskapet for å motvirke den nedsatte bevissthetsen som innevarslet dødelig hypotermi. Ved dag gry observerte de til sin forferdelse at de hadde mistet både kysten og den andre båten av syne. Det var blitt

spart på drivstoffet til motoren som var i båten, og nå kunne de styre østover for egen maskin. Etter et par timer kunne de se både Spitsbergen og den andre livbåten. Kapteinen og styrmannen ble enige om at det beste ville være at kapteinens båt dro i forveien mot Barentsburg for å slå alarm om nødsituasjonen. Vinden økte og temperaturen sank, og tidlig om morgenen den 10. november måtte de la det forfrosne liket av overstuerten gå over bord. Kaptein Williams regnet med at de var i nærheten av Isfjorden, og hadde fått Prins Karls Forland i sikte da motoren stoppet og situasjonen fortonte seg enda mer håpløs. Han var på randen av kollaps, og da han mistet bevissthetsen, falt det tunge kommandoansvaret på den 20-årige tredjestyrmannen David Clark. I likhet med de fleste andre, hadde også han

Fig. 4. Kartutsnitt strekningen Kapp Linné/Isfjord radio – Barentsburg. (©Norsk Polarinstitutt).

forfrysninger i hender og føtter (Woodman 1995:302f).

Rett før klokken tolv om formiddagen den 11. november ga Clark ordre om å heise seil, i håp om å få Prins Karls Forland i sikte igjen etter nattemørket. Mannskapet var så redusert av nedkjøling at det tok lang tid før de hadde seilene oppe og kunne styre østover. Da de omsider øynet land, bestemte Clark seg for å komme på fast grunn hurtigst mulig før mannskapets krefter tok fullstendig slutt. Oppmuntret av de fjerne lysglimtene fra brannene i kullagrene i Barentsburg, klarte de ved 3-tiden om morgenen den 12. november å ta seg gjennom brenning og brott og opp på en ukjent strand. De som ennå var ved bevissthet, dro sine bevisstløse kamerater ut av båten og opp gjennom strandgrusen – tre døde ble liggende igjen og én mann døde under landstigningen. Ytterkysten i området er meget uren og farlig for fartøyer, men ved et utrolig sammentreff hadde livbåten gjort landfall i støa til den forlatte radiostasjonen på Kapp Linné. Bygningene sto fremdeles innenfor strandbrinken. I

1933 hadde Norges Svalbard- og Ishavsundersøkelser oppført Isfjord radio for staten; en stasjon med hovedbygning, brakke, smie og båthus (Orvin 1934:24 ff). Radiostasjonen ble gjort ubrukelig for evakueringen av Svalbard 3. september 1941, og hovedbygningen ble beskyttet og ødelagt av en tysk ubåt 20. august 1942 (Bratlien et al. 1988:89). De overlevende karret seg inn i den intakte brakken og kollapset i dyp søvn (Woodman 1995:303ff, Lund 1990:105ff). Mannskapet hadde da vært ute i åpen båt på et kaldt, mørkt og stormfullt arktisk vinterhav i seks døgn.

Det var selvfølgelig en lettelse å komme seg i hus, men etter at de overlevende hadde fått fyr opp i en ovn, meldte det seg et smertehelvet i de frostskaadede kroppene da de etter hvert fikk varme i hender og føtter. En fæl stank av koldbrann bredte seg i hytten, og i løpet av de neste fire dagene døde 13 mann av blodforgiftning som følge av komplikasjoner fra forfrysningene. Ytterligere én mann døde på julaften. Skjebnen til mannskapet i førstestyrmannens livbåt var og er uvisst.

De ni overlevende klarte å holde liv i seg med resterende livbåtrasjoner og hermetikk de fant på stasjonen. Fire forsøk ble gjort av et par av mannskapet som var i best fysisk form, for å hente hjelp fra Barentsburg; men uten skikkelig vinterutrustning, var dette håpløst. De hadde imidlertid klart å ta seg helt fram til Russekeila før de måtte snu, og på returen hadde de funnet en sekk mel i en fangsthytte, samt bokser med kakao og corned beef (Woodman 1995:304).

Lørdag 2. januar 1943 fant to soldater fra den norske garnisonen i Barentsburg det skipbrudne mannskapet på Kapp Linné. Soldatene hadde lagt ut proviant i et depot ved Festningen, og fortsatt mot Russekeila. Derfra skulle de overføre mer forsyninger til en gammel fangsthytte ved Kapp Mineral der det tidligere var lagt ut depot.

I Russekeila ble det i snøen observert spor etter folk – spor som måtte skrive seg fra noen ute på Kapp Linné. Av frykt for at det kunne oppholde seg tyske soldater på den forlatte radiostasjonen, nærmet de to nordmennene seg forsiktig for å oppklare saken. Med klart våpen dekket den ene han som gikk inn og fant de britiske sjøfolkene, og som han antok var overlevende fra handelsfartøyet som var meldt savnet. Evakuering til garnisonen i Barentsburg ble organisert umiddelbart. Her ble de lagt inn på et midlertidig lasarett i den russiske konsulboligen under ledelse av sanitetsløytnant og lege Per Hønningstad. På grunn av frostskaider og koldbrann, måtte det foretas en del amputasjoner av fingre og tær. Men etter god sykepleie, kunne de ni overlevende returnere til Storbritannia i mai 1943 (Leivestad 2004:20).

De arktiske konvoiene

Allerede fra starten av *Operation Barbarossa*, sto det klart for de allierte hvor betydningsfull hjelpen med våpen, krigsmateriell og andre forsyninger til sovjetrusserne var for den videre krigføringen mot Hitler-Tyskland. Transportruten til havnene ved Kvitsjøen gikk i et farlig og vanskelig farvann. Det ble derfor satset store organisatoriske, materielle og menneskelige ressurser for å få fram krigshjelpen fra Storbritannia og USA til havnene i Nord-Russland. I sommerhalvåret var det lyst døgnet rundt, og i tillegg til de fiendtlige angrepene fra tyskernes baser i Norge, ble fartøyene i vinterhalvåret utsatt for arktisk mørke, kulde og vinterstormer; en ytterst krevende og belastende oppgave for skip og mannskaper.

Fra august 1941 og fram til krigens slutt, seilte 78 konvoier i begge retninger med til sammen 581 handelsskip og 368 marinefartøyer; med en total på 1 622 skipsbevegelser. Av disse gikk 85 skip fra handelsflåten tapt og 829 sivile sjøfolk omkom. Royal Navy som eskorterte konvoiene, fikk et hangarskip alvorlig skadet, og mistet dessuten to kryssere, seks destroyere og åtte andre eskorteskip med et samlet tap av marinemannskap på 1 944. Tyskerne mistet slagskipet *Scharnhorst* og indirekte *Tirpitz*, tre store destroyere og over 30 ubåter. Mot disse menneskelige og materielle omkostningene, står betydningen av millioner av tonn vitale forsyninger og tusenvis av tanks, lastebiler, fly og kanoner til den sovjetiske krigføringen (Naval-History.Net 2011a, Convoy Web 2007, Sveri 1990).

Sett i forhold til det totale tap av menneskeliv under ulike episoder av Den andre verdenskrig, er tapene under ishavskonvoiene kanskje ikke så store rent tallmessig. Men de må sees i sammenheng med en ganske iøynefallende og fryktelig statistikk: den arktiske overfarten var den dødeligste av alle konvoitene, og tapene blant allierte sjøfolk i handelsflåten var proporsjonalt høyere enn i noen av de væpnede styrkene (Woodman 1995:447).

De første konvoiene som seilte fra Island i august 1941, kom fram uten tap (bortsett fra et returnerende skip i desember). Men fra mars og ut over i 1942, endret dette seg betydelig (se Naval-History.Net 2011a). Den største og mest uhyggelige katastrofen rammet konvoien PQ17 i juli 1942. Av de 34 handelsfartøyene som la ut på transporten, kom bare 11 velberget fram til Arkhangelsk. Den påfølgende konvoien, PQ18, forlot Loch Ewe 2. september 1942 med 40 handelsfartøyer; hvorav 27 kom fram til Arkhangelsk – altså nok et katastrofalt tap for de allierte. Konvoiene til Nord-Russland ble deretter stanset fram til desember dette året, noe som hadde en betydelig negativ strategisk effekt for Sovjetunionens forsyningssituasjon (uboat.net. 2007).

I denne utfordrende situasjonen, ikke minst på bakgrunn av det politiske kravet fra Sovjetunionen om å opprettholde transporten over Nordishavet, ble mulige alternativer til store konvoier vurdert (Woodman 1995:297 ff). Etter anmodning fra sovjetrussisk side, hadde to russiske skip seilt enkeltvis fra Island til Arkhangelsk i perioden mellom PQ17 og PQ18. Begge fartøyene kom velberget fram, og dette ga støtet til det senere forsøket med

Operation FB, selv om en var innforstått med den høye risikoen uavhengige seilinger innebar. Dette ble klart allerede fra begynnelsen av, da de tre siste fartøyene ble tilbakekalt til Island etter alle nødmeldingene om fiendtlige angrep mot de foregående ti. Bare fem fartøyer nådde fram til Arkhangelsk – altså med et tap på 50 % av de handelsfartøyene som hadde begitt seg ut på overfarten alene.

Svalbard ble berørt av to av skipsforlisene fra ishavsfarten under krigen. *Dekabrist* og *Chulmleigh* seilte under *Operation FB* uten den beskyttelsen som konvoiene tross tidvis store tap, kunne innebære. Når angrep og alvorlige skader på de uavhengige fartøyene inntraff, kunne ikke de overlevende som kom seg i livbåtene, håpe på assistanse fra hjelpefartøyer. De var overlatt til sin egen skjebne og kampen for å berge livet på et stormherjet, øde og vintermørkt polarhav. Kulden og fuktigheten i de åpne båtene påførte mannskapet enorme smerter og lidelser før de bukket under. Selv for folkene i de to båtene som klarte å berge seg opp på en strand, fortsatte påkjennningene de hadde vært utsatt for, å kreve liv. I tillegg til å være fysisk redusert, må det også ha vært en enorm mental belastning å befinne seg isolert og hjelpeløs i et ukjent, ugestmildt landskap.

Heldigvis for de overlevende, klarte de å finne bygninger etter norsk virksomhet i nærheten av stedet der de gjorde landfall. Selv om mange ikke klarte seg etter at de var kommet i hus, var det helt avgjørende for at noen i det hele tatt overlevde de to skipskatastrofene.

Kilder

- Bratlien, K. M., Rønneberg, J., & Øwre, T. 1988. Isfjord Fyr og Radio 55 år – 1933–1988. Polarboken 1987–88, 85–99.
- Convoy Web. 2007. The Website for Merchant Ships during WW2. Russian Convoys Series. Retrieved 28.12.2007, from <http://www.convoyweb.org.uk/russian/index.html?home.htm~rumain>
- Convoy Web. 2017. The Website for Merchant Ships during WW2. Arnold Hague Ports Database : Port Arrivals and Departures : Ship Movements. Retrieved 09.01.2017, from <http://www.convoyweb.org.uk/ports/index.html?home.php~armain>
- Leivestad, Ø. 2004. Longyear City Hospital. Del 10: Helsetjenesten på Svalbard under krigen 1940–1945. Polarboken 2003–2004, 9–27.
- Lund, T. 1990. Kalde krigsår. Den norske inn-sats på og for Svalbard 1940–1945. Bergen: Nordanger forlag.
- Nataliċ, N. M. 1988. D/S Dekabrist's siste ferd. Polarboken 1987–88, 59–64.
- Naval-History.Net. 2011a. Campaign summaries of World War 2 : Russian convoys 1941–45. Naval History Homepage and Site Search. Retrieved 08.01.2017, from <http://www.naval-history.net/WW2Campaigns-RussianConvoys.htm>
- Naval-History.Net. 2011b. World War 2 at Sea: Russian convoys 1941–45: 9. September–December 1942 including Battle of the Barents Sea, Part 1 of 2. Naval History Homepage and Site Search. Retrieved 08.01.2017, from <http://www.naval-history.net/Cr03-55-00BarentsSea.htm>
- Orvin, A. K. 1934. Isfjord fyr og radiostasjon, Svalbard. (Særtrykk av Norsk Geografisk Tidsskrift, Bind V, hefte 2, 1934 ed.). Meddelelse. Vol. 25. Oslo: Norges Svalbard- og Ishavs-undersøkelser.
- Rossnes, G. 2014. Luftwaffen-Wetterstation Taaget i Kvalrossbukta på Bjørnøya: Et kulturminne etter en tragisk og dramatisk krigshistorie. Polarboken 2013–2014, 134–148.
- Selinger, F. 1988. Tyskernes redning av de overlevende fra D/S Dekabrist. Polarboken 1987–88, 68–72.
- Selinger, F. 2001. Von "Nanok" bis "Eismitte". Meteorologische Unternehmungen in der Arktis 1940–1945, Schriften des Deutschen Schifffahrtsmuseums, Band 53. Hamburg: Convent Verlag.
- Suzjumov, E. 1988. På øya Hopen. Hva skjedde med mannskapet på dampbåten Dekabrist. Polarboken 1987–88, 65–67.
- Sveri, H. E. 1990. Ishavskonvoiene. Kapp-løpet mot Kola. Polarboken 1989–1990, 68–94.
- Søreide, O. 1994. Hopen. Ishavsøy og meteorologisk stasjon. Norsk-arktisk værtjeneste. Den tysk-arktiske værtjenesten 1940–45. Øystese: Friske Tankar.
- uboat.net. 2007. PQ-17 – The greatest Convoy disaster. The U-boats – Operations – Convoy Battles. Retrieved 28.12.2007, from <http://uboat.net/ops/convoys/pq-17.htm>
- uboat.net. 2016. Chulmleigh : British Steam merchant. The Allies in WWII – Fighting the U-boats – Ships hit by U-boats. Retrieved 08.01.2017, from <http://uboat.net/allies/merchants/ships/2381.html>
- Woodman, R. 1995. The Arctic Convoys 1941–1945. London: John Murray.
- Wrecksite. 2017. William Pickersgill & Sons Ltd. Wrecks – Shipbuilders. Retrieved 16.01.2016, from <http://www.wrecksite.eu/ownerBuilderview.aspx?2838>

”Tøffe tak” på Nordens tak – noen opplevelser med fly i Arktis

Av Ole Jacob Raad

Ole Jacob Raad (f. 1936) er utdannet siviløkonom. Han har bl.a. drevet sitt eget konsulentfirma, PM International A/S, med personlig effektivitet som spesialer. Han har vært formann i Trondheim Flyklubb.

“Vil du bli med til Svalbard i dag?”

Tirsdag, 4. mai 1976 ringer telefonen min kl. 8 om morgenen og “polarflyversken” Ingrid Pedersen spør om jeg har lyst til å bli med og fly til Svalbard i dag!? Jeg kan ikke annet enn å svare ja, for alt annet ville vært løgn. Ved lunsjtid kjører min kone Aud meg til Norsk Polarnavigasjons (NPN’s) kontor, men hun har det ikke godt idet vi skilles. Planen er at jeg skal returnere med SAS neste dag, men slik skal det ikke gå. Ingrid ville gi meg en opplevelse ved å bli med henne på en flytur til Svalbard.

Bakgrunnen var at da jeg var formann i Trondheim Flyklubb, ble jeg spurt av Ingrids ektemann, Einar Sverre Pedersen, om jeg ville være styremedlem i Svalbardfly, og det sa jeg ja til. Svalbardfly tilhørte NPN som drev prøveboring etter olje på Svalbard. NPN var eiet av brødrene Einar Sverre og Gunnar Pedersen og Ivar Ytreland. De hadde leir på Haketangen sørøst på Spitsbergen og var avhengig av flytransporter. Svalbardfly

eide en Cessna 185, med flykjennetegn LN-RTA, populært forkortet til “Tango Alfa”, som hadde en kombinasjon av ski og hjul, – og to dører! Det siste skal en dag vise seg å bli meget viktig!

Ingrid og jeg kjører til Værnes hvor vi går om bord i ”Tango Papa”, Jon Fordals brune Cessna 210, med flykjennetegn LN-RTP. I et praktfullt vær flyr vi nordover langs kysten. Denne opptakten til Svalbard-besøket er for meg et eventyr i seg selv, langs blått hav, over forrevne tinder og Svartisen. Vi lander i Tromsø og tar taxi inn til Vervarslinga for Nord-Norge hvor vi får se satelittfotos av havområdet mellom fastlandet og Svalbard. Skydekket fra litt sør for Bjørnøya og nordover er som et lett slør hvor vi kan skimte Bjørnøya under skyene. Da sier en at ”dere kan jo ta med årets første post til Bjørnøya!” Vi svarer ja, og de tar radiokontakt med Bjørnøya og varsler vårt komme så de kan gjøre sine forberedelser.

Tyskerne opparbeidet en flystripe på Bjørnøya i 1942 for å etablere en automatisk værstasjon. Det er kun kjent at fem fly har landet der før oss. Det siste kom aldri luften, og mannskapet ble unnsatt av en U-båt.

I fredstid blir post etc. droppet fra fly om vinteren. Ellers blir forsyninger brakt opp med båt når det er isfritt, og da skjer også utskiftning av mannskap.

“Tango Papa” og 40 kg post til Bjørnøya. (Foto: O.J. Raad).

Consolnavigasjon – en ny erfaring

På flyplassen laster vi inn 40 kilo post og tar av med kurs nordover. Ingrid sitter ved stikka, mens min oppgave er å skjøtte navigeringen ved hjelp av “Consol”, noe som er helt nytt for meg. Det er et system som rettleder flygere i områder hvor magnetkompasset ikke er til å stole på og det ikke finnes andre navigasjonssystemer. Det er basert på tre radiostasjoner som sender ut signaler i samme styrke på ulike frekvenser. For å gjøre bruk av det må man ha et ”Consol-kart” som med sine 100 x 70 cm er i største laget i en trang Cessna. Min oppgave er i tur og orden å lytte til styrken av signalene fra de tre stasjonene og ut fra denne plotte inn et skjæringspunkt hvor vi skal befinne oss etter som signalene er sterke eller ”fader ut” i en såkalt ”twilight zone”. Jeg sitter som på nåler og teller “blipp-blipp-blipp”.

Siden havet ikke byr på landemerker å navigere etter, flyr vi i solen over skydekket som er tettere enn forventet. Når vi nærmer oss Bjørnøya, er det ikke til å se igjennom. Men jeg må ha skjøttet jobben bra, for idet jeg mener vi er ved Bjørnøya, er det plutselig en revne i sky-

Consol: (392,5)

- ① ANDØYA LEX
- ② BJØRNØYA L3S
- ③ JAN MAYEN LMC

ADF	NY ÅLESUND	414
	LONGYEAR	350
	ISFJORD	310,5 + 371 ?
	ADVENT	326
	JAN MAYEN	362

Navigatorens jukselapp med “blipp-mønstre” og radiofrekvenser.

laget, og hva annet ser vi enn fast land! Ingrid setter 210'en i stup ned gjennom åpningen i skylaget.

Vi ser det første landemerket, Stappen, steinsøylen som rager rett opp av havet på sørsiden av øya. Selv i mai er det vinter og snø. Etter hvert ser vi ”runwayen” som mannskapet har markert med røde oljefat. Et vellykket samarbeid gjør at jeg finner Bjørnøya, og Ingrid setter oss pent ned på den kl. 21:30. Vi tror vi er det første fly som lander her etter krigen. I juli 2018 får jeg vite at vi landet på Laksvatnet med det eneste norske fly som noensinne har landet på Bjørnøya.

Besøk på Bjørnøya

Vi blir ønsket hjertelig velkommen, og sammen med posten blir vi plassert på en snøscooter-kjelke og kjørt opp til stasjonen. Turen er ikke lang, men med min bekledning blir den bitende kald, og den går så fort at for meg virker den som det

mest risikable på hele turen til Svalbard.

Vi blir servert kaffe, te og snitter i ”stuen” som har tre store vinduer mot nord. De kalles TV1, TV2 og TV3. Aldri er jeg hverken før eller siden blitt så heftig fotografert! Suvenir får vi også, - et ølkrus med kart over Bjørnøya.

Etter et uforglemmelig smørbrød-måltid blir vi kjørt til flyet i en mindre opprivende scootertur. Vi tar av kl. 23:05 og flyr nordover i vårnatten.

Inn i midnattssolens land

Det er ikke uten en viss spenning jeg flyr over svart hav fra fastlandet til Bjørnøya og deretter en times tid før vi igjen ser land ved Sørkapp. Vi har bare én motor, og hvis den plutselig ikke vil mer, er vi fortapt. Riktignok har vi flytevester påspenst, men havner vi i sjøen, vil vi fryse ihjel før en evt. unnsetningsekspedisjon finner oss.

Men det er ikke det vi tenker på der vi

Ingrid Pedersen og forfatteren på stasjonen på Bjørnøya. (Foto: O.J. Raad).

flyr inn i midnattssolen. Det er godt å se Sørkapp dukke opp i nord, selv om det er dårlig med nødlandingsbaner i området.

Vi fortsetter langs vestkysten av Spitsbergen, og i midnattssolens røde lys ser breene ut som om de er dekket av jordbærkrem. Ved Bellsund ser vi den smale Akseløya ligge som en molo på tvers av innseilingen til fjordene innenfor. Når vi nærmer oss Isfjorden, får vi se de karakteristiske lagdelte fjellformasjonene som ble dannet for millioner av år siden, da området lå nær ekvator, og dyr- og planterester sank til bunns og dannet tykke lag av sedimenter. Ved midnatt lander vi i Longyearbyen for en kort stopp. Der står også et par russiske helikoptere. De er store, og midt på gulvet i cabinen står varmeapparatet: En koksovn!

Kongsvegen – “den hvite autostrada”

Etter et kort besøk i tårnet, går vi om bord igjen og fortsetter turen over Isfjorden mot Sveabreen. I 863 meters høyde ligger Kongsvegpasset, og der skifter

breen navn til Kongsvegen. Den ligner en majestetisk bred autostrada av snø der den faller ned mot Kongsfjorden, hvor Ny-Ålesund ligger.

Liv og røre midt på natten

Klokken er kanskje to om natten når vi lander i Ny-Ålesund. Vi blir møtt av ingeniør og “kalenderfotograf” Jens Angard som har sin egen Super Piper Cub der oppe, kalt “*Hufsegufsa*”. Jens kjører oss ned til “byen”. Selv om det er midt på natten, er det lyst som dagen og med full aktivitet. Mange sitter i messa, mens andre jobber med å losse et fartøy.

Planen er at jeg skal reise hjem igjen med SAS-flyet neste dag, så jeg har ikke annen bagasje enn den flydressen jeg går og står i. Problemet er at neste fly til fastlandet er fullt. Årsaken er kanskje at det kommer mange som vil overvære avdukingen av Roald Amundsen-bysten her den, 11. mai. Resultatet er at jeg blir værfast i Ny-Ålesund i en uke, – en av de mest uforglemmelige i mitt liv.

På vei ned over Kongsvegen mot Ny-Ålesund i strålende vær. (Foto: O.J. Raad).

“Tøffe tak”

Dette er uttrykket Ingrid Pedersen brukte i omtalen av det følgende i hennes selvbiografi, og som jeg derfor har lånt i artikkelens tittel. Svalbardfly har påtatt seg å plassere en glassfiberbøye på et isflak ute i polarisen for Norsk Polarinstitutt. Den er pæreformet og nesten meterhøy og skal registrere drift, vind og temperatur som ledd i det som sies å være det hittil største internasjonale klimaforskningsprosjekt.

Men å lande på et isflak er så risikabelt at de vil ha med seg et ledsagerfly ”som kan se hvordan det går...”. Og når jeg likevel er i Ny-Ålesund, kan jeg jo være med ledsagerflyet til isflaket, ikke minst fordi jeg har peiling på Consolnavigasjon, mens piloten Jon Fordal ikke har det. Jeg kan ikke fly 210’en alene, for jeg har ikke utsjekk for fly med vribar propell, så vi må vente til Fordal kommer oppover med SAS-flyet. Ingrid og jeg henter ham i Longyearbyen en ettermiddag, og turen i godvær er alltid like majestetisk over Kongsvegen.

Viktige forberedelser

Før avgang den 8. mai er Svalbardflys Tango Alfa tungt lastet med bensin for 6½ times flyging i vingetankene, pluss 120 liter i kanner for tanking på isflaket og dessuten fullt utstyr for overlevelse hvis de ikke skulle komme i luften igjen. Jon og jeg kan imidlertid ikke gå ned og fylle bensin underveis. Derfor har en mekaniker fra Widerøe i Tromsø kommet til Ny-Ålesund. Han tar ut baksetene i flyet vårt og installerer en 200 liters ståltank bak forsetene. Via en liten pumpe mellom setene våre kan vi pumpe bensin over i

vingetankene når de begynte å bli tomme, – forutsatt at mekanikeren har gjort jobben sin skikkelig. Livene våre vil avhenge av det. Og at det ikke blir røkt om bord.

Turen til isflaket

Kl. 19:25 tar vi av i lettskyet vær. Ingrid har med seg verdens beste polarnavigatør, nemlig ektemannen Einar, som lærte de andre navigatørene i SAS polarnavigasjon ved hjelp av såkalte grid-kart og en retningsgyro som han oppfant. Dette satte SAS i stand til, som det første flyselskap, å fly fra København til Tokyo over Nordpolen.

Når man skal ta av med et tungt lastet fly, er ikke Ny-Ålesund det verste stedet. Ved enden av runwayen i nord skråner terrenget bratt nedover, så når man kommer utfor kanten og får et lite fall, får man som regel flyfart. I hvert fall får Ingrid og Einar det de trenger i dag. På kartet sitt og i sin flight plan har Einar markert målet, 81° N og 0° lengde, ca. 325 km nordvest fra Ny-Ålesund, en strekning tilsvarende Trondheim – Mo i Rana.

Vi flyr langs kysten av Albert I. Land, med Tango Alfa litt forut, men etter hvert forlater vi land og flyr over hav med dravis som er i ferd med å brekke opp. Vi får litt av tiden til å gå med å speide etter isbjørnspor. Etter hvert blir skydekket under oss stadig tettere, og vi har også skyer over oss, så det er grått rundt oss. Når vi nærmer oss målet, må vi skille lag for å gå ned gjennom skyene. Det er litt spennende, for vi må ha god avstand for å være sikre på at vi ikke kolliderer. Men vi må heller ikke komme så langt fra hverandre at vi ikke finner igjen hverandre, for i

Ingrid Pedersen setter ut forskningsbøye på isen i Polhavet med "Tango Alfa". (Publisert etter tillatelse fra Einar S. Pedersen jr.).

disse omgivelsene blir et småfly ikke lett å se. Men, jo da, et godt stykke mot vest ser vi Tango Alfa som en grå flekk, og vi er atter sammen.

Myklanding de luxe

Ingrid og Einar synes å ha funnet et isflak av passende størrelse og gjør en sving i lav høyde for nærmere inspeksjon før de melder at de ville gå ned. Jon og jeg fortsetter å sirkle i noen hundre fots høyde. Isflaten ser meget fin og flat ut, men plutselig viser det seg at den fine hvite flaten ikke er is, men snø, – masser av snø! Tango Alfa bremses brått opp og blir stående med venstre vingespiss begravd i snø. Vi ser Ingrid og Einar stige ut og begynner å lempe ut både bøyen og alt de har med av overlevelsesutstyr for å gjøre flyet lettest mulig for avgang. Jon og jeg kretser rundt isflaket og er meget spent på hvordan det skal gå. For hvis de to der

nede blir nødt til å slå leir på isflaket, kan de bare sende en melding til et passerende rutefly og melde posisjonen, så vil snart en amerikansk atomubåt kunne unnsette dem. Verre vil det være for oss hvis polarnavigatøren blir sittende på isen, og vi lurur på om jeg er dreven nok i Consol-navigasjon til å finne tilbake til Svalbard langt der syd. Magnetkompasset er jo ikke til å stole på, og drivis og svalbardfjell ser meget like ut selv på nært hold.

En dramatisk avgang

Når de skal ta av og Ingrid gir gass, må Einar løfte venstre vinge opp av snøen mens han løper langs flyet og Ingrid kjører i svinger for å utnytte avstanden på snøen best mulig. Når vingen er kommet over snøen, springer Einar bak flyet, og får vel klamret seg til staget under høyrevingen mens han får åpnet den høyre døren og krabbet inn. Hva han skulle gjort

Helskinnet tilbake i Ny-Ålesund etter turen til isflaket nordvest for Spitsbergen. (Foto: O.J. Raad).

hvis Tango Alfa bare hadde hatt dør på pilotens side, vet jeg ikke.

Avgangen blir en av Ingrids mest dramatiske. Da det er "whiteout" og skyggefritt, oppdager Ingrid for sent at det reiser seg en skrugard foran flyet før det har fått flyfart. Hun griper tak i flapshåndtaket og river det opp så flyet øyeblikkelig får større press under vingene og hopper over skrugarden og ned på andre siden, – og flyr! Det knepet har hun lært av Thor Tjøntveit, og bruker det instinktivt i nødens stund. Lykken er at Tango Alfa har manuelle flaps og ikke elektrisk drevne som reagerer meget langsommere. Det ville gitt crashlanding i møtet med skrugarden, – i beste fall havari og fysiske skader, – i verste fall døden.

Jon og jeg ser med usigelig lettelse at de atter er på vingene, og Jon sender en melding som om han er flygeleder og sier "You are airborne at 32" (d.v.s. 32 minutter etter hel time, jeg tror klokken

var 21:32). Det går en stund før Ingrid svarer: "Vänta lite". Det går igjen noen minutter før hun svarer på sitt svenske: "Nu kan jag åter andas..."

Jon overlater stikka til meg, mens han trer av på naturens vegne i en Domuspose. Resten av turen går uten dramatikk og vi lander i Ny-Ålesund etter å ha vært i luften i 4½ time. Jeg har sjelden vært så glad for å få fast grunn under føttene – og en røyk! Men jeg begriper ikke hvorfor jeg ikke tok et bilde av Ingrid og Einar på isflaket. Jeg var kanskje så spent på det som skjedde der at jeg glemte kameraet.

9. mai: Bomtur til Kvitøya

Dagen etter skal vi utføre et lignende oppdrag utenfor Kvitøya, 430 km fra Ny-Ålesund. Vi tar av tidlig på dagen i praktfullt vær og legger kursen mot øst og krysser fjorder og breer, – en flott opplevelse. Men ved Kvitøya får vi skyer

Hytta på Mosselhalvøya, mai 1976. (Foto: O.J. Raad).

igjen, så vi nøyer oss med å gå ned og ta en titt på Norges østligste punkt, øst på øya. Det var her på Kvitøya svenske Andrée og hans menn omkom i 1897 i forsøket på å krysse Nordpolen i ballong. Her er det også "whiteout", og opplevelsen dagen før frister ikke til gjentagelse, så vi setter nesen hjemover.

10. mai: En tur til Mosselhalvøya

I dag får jeg enda en polarhistorisk opplevelse, for Ingrid skal hente den siste av de legendariske fangstmenn, Fredrik Rubach og noen fotografer som har vært en tur til Mosselhalvøya, en diger slette ut mot Polhavet. Siden det er mye bagasje som skal med, må hun fly to turer, så jeg får bli med nordover. Man skal være ekstra heldig for å oppleve en uke med bare finvær, slik vi har hatt.

Mens Ingrid flyr første tur tilbake til Ny-Ålesund, sitter Fredrik og jeg i hytta og han spanderer noen generøse drammer. Og Fredrik forteller! Kanskje han legger

på dobbelt moms i det meste og jager meg huden full, men historiene blir ikke dårligere av det, så jeg har det praktfullt til jeg synes Ingrid kommer alt for tidlig tilbake.

11. mai: Avdukingen av Amundsen

Før jeg drar hjem, får jeg med meg avdukingen av bysten sammen bl.a. "avdukeren" Helge Ingstad, Ingrid, Einar Sverre og Gunnar Pedersen, Sysselmannen, NRK, SAS' plassjef i Longyearbyen og Monica Kristensen som er der i forbindelse med et forskningsprosjekt. Om kvelden er det stor fest i baren, og en helaften sammen med den vitale 77-åringen Helge Ingstad er en stor opplevelse. Hjemturen med SAS dagen etter skjer imidlertid uten dramatikk.

Enda en tur, og mer dramatikk

Den 16. mai året etter er det Jon Fordal

Helge Ingstad ved Amundsensbysten som ble avduket i Ny-Ålesund den 11. mai 1976. (Foto: O.J. Raad).

som ringer og spør om jeg vil bli med til Svalbard. Ingrid har ødelagt en ski på flyet og bedt ham hente en ny på Notodden og fly den oppover. Samme ettermiddag flyr vi til Notodden.

Det er skyet og vi flyr med sikt til bakken da vi nær Kongsberg merker kraftige vibrasjoner i flyet. Vi har fått is på propellen, noe som vesentlig minsker trekkraften og er et av flygeres verste mareritt. Jon flyr så lavt ned mot tretoppene som mulig i håp om varmere luft. Om litt blir flyet roligere og vi slipper havari i tretoppene. På Notodden får vi om bord skia, og returnerer til Trondheim for overnatting.

En minneverdig 18. mai

Neste dag flyr vi til Ny-Ålesund uten problemer. Ingrid får skia, og vi flyr til Longyearbyen for å overnatte.

Hjemreisen foregår med en Aztec med en pilot som heter Bådsvik. På turen nordover har han hatt problemer med batteriene som står til lading og

han lurte på om det er noe i veien med dynamoen. Det viser seg at ladingen har hatt effekt, og med fulladete batterier tar vi av og flyr sydover mot Bodø. Men alt når vi kommer til Sørkapp, er det klart at ikke alt er som det skal være. Det ser ut som om batteriene ikke tar lading. Bådsvik slår av alle instrumenter, belysning og – ikke minst – varme! Av og til sjekker han autopiloten for å sikre at vi er på rett kurs, - mot Andøya som er nærmeste flyplass på fastlandet. Han kaller den opp på radioen, men får intet svar. Han melder at han er ”transmitting blind due to receiver failure” (d.v.s. uten å vite om han blir hørt eller regner med å få svar) og ferden fortsetter. Over oss har vi mørke skyer, og under oss har vi svart hav så langt øyet rekker, og vi fryser! Det sies ikke stort, og det er heller ikke plass for galgenhumor. Hva vi frykter mest er brann om bord. For selv om vi kan klare en kontrollert nødlanding på havet, vil vi ikke overleve i 10 minutter i isvannet.

Det er et understatement å si at halvtimene blir meget lange før vi kan skimte Andøya. Noen har kalt lange minutter for ”tannlegeminutter”. Våre var lengre. Idet vi går inn for landing, er runwayen kranset av brannbiler og ambulanser og alt som hører til ved slike anledninger. Endelig kan vi takse inn til Widerøes lille brakke. Når Bådsvik åpner batteribrønnen forut, er det gloende varmt der. Han sier at batteriene er helt tomme for syre og at blyplatene har vridd seg...

Neste dag fortsetter turen hjem med et par batterier vi har fått låne hos Forsvaret, og kommer oss helskinnet til Værnes. Men det er ikke mye strøm igjen på de batteriene heller, idet vi lander. En slik flytur er vanskelig å glemme.

Hitlers elskerinne, Eva Braun, på Svalbard-cruise

Av Fridtjof Mehlum

Fridtjof Mehlum, forskningssjef ved Naturhistorisk museum ved Universitetet i Oslo i perioden 2007–2018. Han er utdannet biolog og har tidligere arbeidet i mange år som forsker ved Norsk Polarinstitutt. Mehlum har vært leder av Norsk Polarklubb siden 1993.

Innledning

I juli 1939 besøkte Eva Braun, Adolf Hitlers elskerinne, Svalbard på cruise med det tyske cruiseskipet *MS Milwaukee*. Samtidig holdt Hitler på å forberede krigen mot Polen som startet 1. september samme år. Hitlers forhold til Eva Braun var hemmelig, så hun kunne reise rundt i Europa uten å bli gjenkjent. Cruiset varte i 23 dager og gikk fra Hamburg og var innom Island, Svalbard, Fastlands-Norge og Danmark.

Hitler spanderte turen, og Eva hadde med seg sin yngre søster Gretl og sin mor Franziska. Med i reisefølget var også Anni Brandt, som var kona til Hitlers private lege Karl Brandt og Maria Dreesen, som var kona til hotelleieren Fritz Dreesen fra Bonn. Ekteparet Dreesen var gode venner av Hitler.

Kildene

Hvordan vet vi dette? Jo, Eva Braun etterlot seg et betydelig materiale av fotos og film, og noe av filmmaterialet dekker

dette cruiset. Eva Braun arbeidet som assistent for fotografen Heinrich Hoffmann i Munchen, som fungerte som Hitlers personlige fotograf og tok bl.a. mange av propagandabildene som ble brukt for å fremme Hitlers regime. Eva var født i 1912 og var bare 17 år da hun ble introdusert for Hitler første gang. Som assistent for Hoffmann var hun ofte på besøk på Hitlers residens Berghof nær Berchtesgaden og fotograferte Hitler og hans besøkende. Etter at Hitlers forrige elskerinne, Geli Raubal, begikk selvmord i 1931, innledet Eva Braun og Hitler et forhold i 1933. Etter hvert ble hun hans elskerinne og en del av Hitlers indre krets.

Etter krigens slutt fikk amerikanske soldater tak i Eva Brauns foto- og filmmateriale. I følge McCrum og Downing (2013) ble materialet tatt hånd om av US Signal Corps og havnet etter hvert i Na-

Eva Braun ombord i MS Milwaukee. (Kilde: E. Brauns film).

tional Archives and Records Administration i Washington DC. Filmmaterialet ble liggende uregistrert inntil 1972, da den tyske filmmannen Lutz Becker etter mye leting fant filmene i et lager som National Archives hadde i en gammel flyhangar i Maryland utenfor Washington DC. Senere er ulike deler av filmmaterialet vist i en rekke TV-programmer og dokumenterer mange sider ved privatlivet til Adolf Hitler og hans nærmeste krets. Materialet er også tilgjengelig i ulike versjoner på nettet, bl.a. på YouTube og Criticalpast. Det meste av filmmaterialet fra turen til Island, Svalbard og Fastlands-Norge er samlet på en egen DVD (ZeitReisen Video 2006). Klippingen av denne videoen er noe tilfeldig, slik at filmsnutter fra Island, Svalbard og Fastlands-Norge er forvekslet og kronologien helt feil. I

Eva Braun på land i Magdalenefjorden. (Kilde: E. Brauns film).

National Archives i USA finnes det en rekke album med totalt over 2000 av Eva Brauns fotografier. De fleste av disse er ikke systematisert og digitalisert. Det er sannsynlig at det finnes en del bilder fra *Milwaukee*-cruiset også, som kunne gitt enda mer detaljer om turen til Svalbard.

MS Milwaukee i Magdalenefjorden 1939. Legg merke til alle turistene på land. (Foto E. Dick).

Turister ilandsettes på Gravneset 1939. (Foto: E. Dick).

Mer om turen

Ut fra Eva Brauns filmmateriale kan man kjenne igjen mange kjente turistdestinasjoner og dermed danne seg et bilde av hvor cruiset gikk. Det finnes imidlertid en annen kilde som beskriver dette cruiset i detalj og det er Elisabeth Dick som har skrevet en egen bok om cruiset illustrert med 35 fotografier i Agfacolor (Dick 1940). Hun kjente tydeligvis ikke Eva Braun, og det er ingen referanse til Braun i boken.

De startet reisen med Hitlers splitter nye, luksuriøse Condor fly *Grenzmark* fra Munchen til Hamburg, der de gikk ombord i *Milwaukee* den 12. juli. Derfra gikk turen først til Island med besøk i Heimaey i Vestmannaeyjar, Reykjavik, Geysir og Gullfoss. De besøkte også Isafjordur og Akureyri på nordsiden av

Island før de dro videre nordover mot Svalbard. Nord for Island foregikk også den tradisjonelle dåpsseremonien når man passerer polarsirkelen. Eva Brauns film viser at cruisedeltakerne under kong Neptuns oppsyn gjennomgikk både innvortes og utvortes renselse før de ble kastet i skipets svømmebasseng. Underveis, den 18. juli, passerte de Jan Mayen.

Førstestopp på Svalbard var Magdalenefjorden, der de ankom på ettermiddagen den 20. juli. Her var det landgang i seks timer på Gravneset, og i følge bildene var været fantastisk. Det var sol, stille og 7 grader i luften. På kvelden gikk turen nordover til iskanten, og den ble nådd ved 80,6° N. Så gikk det sørover igjen, og neste formiddag ble tilbragt i Krossfjorden. På ettermiddagen ble det lagt inn et sju timers opphold i Ny-

Gullybreen (nærmest) og Adambreen i Magdalenefjorden 1939. (Foto: E. Dick).

Ålesund. Det var temmelig grått vær, men solen kom noe frem på kvelden. I følge Hanoa (1993) hadde Ny-Ålesund anløp av åtte større skip denne sommeren. *Milwaukee* hadde to cruise til Svalbard dette året. Etter oppholdet i Kongsfjorden sto Isfjorden for tur, her ble det spesielt fokusert på breene og fjellene rundt Tempelfjorden. Det ble ikke gjort noen besøk på land i Isfjorden. På turen sørover til fastlandet passerte de Bjørnøya den 23. juli. Her var det tåke og lite å se.

Første stopp på fastlandet var Hammerfest og deretter Nordkapp med tur opp på platået. Videre gikk turen til Lyngseidet, hvor man besøkte en "samelandsby" for turister. På veien videre sørover passerte de Tromsø og fortsatte videre mot Lofoten til Digermulen og Trollfjorden. Besøket til Trollfjorden måtte avlyses pga. tåke.

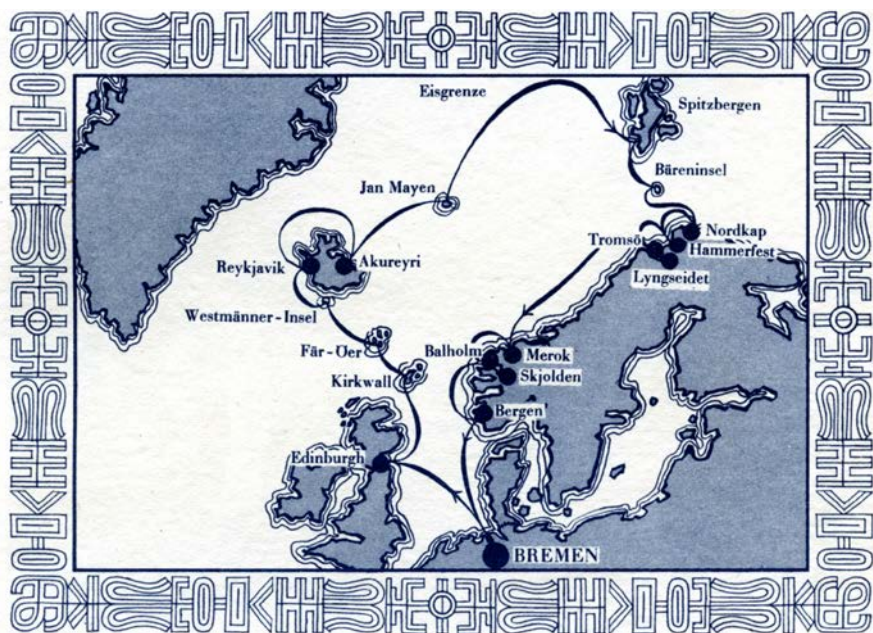
Deretter ble det brebesøk på Svartisen, før de avsluttet med et besøk i fjordene på Vestlandet, nærmere bestemt Sunnfjorden, Geirangerfjorden (med utflykt med bil til Djupvasshytta) og Sognefjorden.

Fjordene på Vestlandet var kanskje spesielt anbefalt av Adolf Hitler, som selv besøkte Sognefjorden og Hardangerfjorden om bord på panserskipet *Deutschland* i perioden 12.-14. april i 1934. På toktet deltok også den øverste militære ledelsen i Tyskland. Det var ikke bare et turistbesøk, men her ble også den fremtidige maktfordelingen i Tyskland diskutert (*Deutschland*-pakten).

Milwaukee forlot norske farvann, og neste anløp var København (med sightseeing i byen og omegnen), mens cruiset ble avsluttet dagen etter (dvs. den 3. august) i Travemünde i Tyskland.

Tysk cruisetrafikk på Svalbard

Cruiseturismen på Svalbard startet på 1890-tallet, og tyskerne var de som startet det hele (Reilly 2009). Den tyske kapteinen Wilhelm Bade blir regnet som "polarturismens far" (Løvland og Sandbo 2011) og ledet en rekke cruise til Svalbard på 1890-tallet. Hapag satte inn sine luksuscruiseskip i denne virksomheten, og deres første tur gikk med det hurtiggående dampskipet *Columbia* i 1893. Cruisetrafikken på Svalbard økte og i tillegg til tyske skip deltok også bl.a. norske, britiske, franske, finske og østerrikske skip i virksomheten. Ved utbruddet av Første verdenskrig ble det en brå slutt, og cruisetrafikken tok seg ikke opp igjen før midt på 1920-tallet. Frem mot Annen verdenskrig var det hovedsakelig tre rederier som sto for den

“Grosse Lloyd-Polarfahrt” med MS Steuben 25 dager sommeren 1939. (Kilde: Norddeutscher Lloyds brosjyre for cruiset).

tyske cruisetrafikken til Svalbard, nemlig Hamburg-Amerikanische Packetfahrt Actien Gesellschaft (Hapag), Norddeutscher Lloyd og Hamburg Südamerikanischen Dampfschiffahrts-Gesellschaft. Skipene fra det sistnevnte selskapet ble regnet som mindre luksuriøse enn skipene fra de to andre. De hadde rimeligere billetter, flere passasjerer og var begynnelsen til masse-cruiseturismen.

Samlebetegnelsen på de tyske cruisene til nordlige strøk var “Nordlandfahrten”. Noen av disse gikk til vestnorske fjorder, andre helt opp til Nordkapp, mens andre også var innom Island og/eller Svalbard. Norske fjorder var spesielt attraktive destinasjoner, og den tyske keiser Wilhelm II ferierte i fjordene langs Norskekysten med sin private yacht *Hohenzollern (I og II)* nesten årlig i perioden fra 1889 og

frem til Første verdenskrig.

På samme tid sommeren 1939 som *Milwaukee* var på sin Nordlandfahrt var Norddeutscher Lloyds cruiseship *MS Steuben* på en tilsvarende tur. Dette skipet var nesten på samme størrelse som *Milwaukee* (bygget 1923, 14660 tonn) og nylig ombygd til luksus-cruiseskip for 484 passasjerer. Brosjyren for dette cruiset viser detaljer i reiseruten og angir de samme destinasjonene på Svalbard i perioden 21.-24. juli som tidligere beskrevet for cruiset til *Milwaukee*. Liksom andre skip tilhørende Norddeutscher Lloyds hadde *Steuben* landgang i Möllerhamna i Krossfjorden, der rederiet hadde satt opp en liten hytte i strandkanten (Hotel Lloyd), som fortsatt besøkes av tyske cruiseskip den dag i dag.

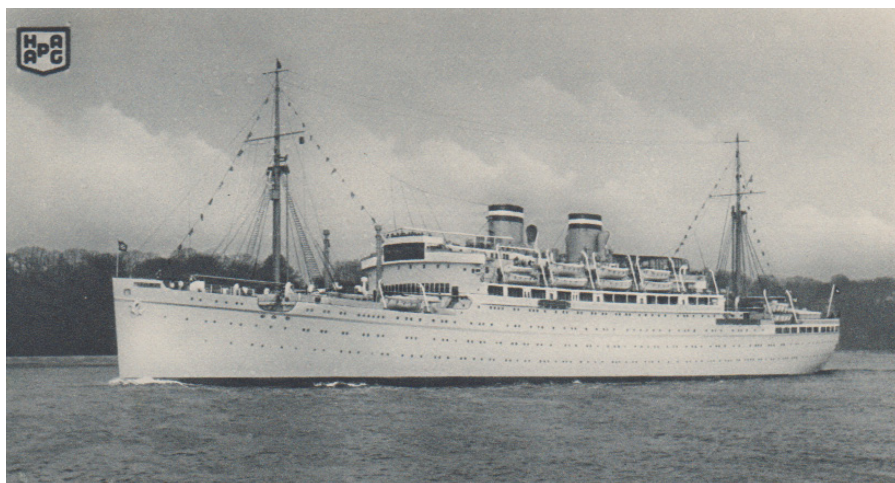
Milwaukee

MS Milwaukee ble bygget i 1929 ved verftet Blohm & Voss i Hamburg for rederiet (Hapag). Skipet var på i underkant av 17000 tonn og var 175 meter langt. *Milwaukee* og søsterskipet *St. Louis* var Tysklands største motorskip da de ble bygget. *Milwaukee* ble brukt både i linje- og cruisetrafikk. Skipet hadde opprinnelig tre klasser: 1. klasse (251 passasjerer), 2. klasse (122 passasjerer) og 3. klasse (330 passasjerer). I 1936 ble det oppgradert til et luksuscruiseskip med bare 1. klasse (559 passasjerer). Det inneholdt bl.a. en stor spa-avdeling (“Kur- und Sportbad”) med bl.a. romersk-russisk bad, inhalatorium og Stanger-bad (til hydroelektrisk behandling) (Schwerdtner 2013). Som på andre luksuscruise var tilbudet stort. Det var levende musikk ombord og annen underholdning, maskeradeball, spillekasino og gode muligheter for trening: ergometersykler, tennis, frisbee, bordtennis og spaserturer på dekk.

Kostymeball på MS Milwaukee. Eva Braun til høyre. (Postkort Hapag).

Skipet var godt utstyrt med solsenger og utendørs svømmebasseng for late dager i varmere strøk. Bevertningen ombord var det neppe noe å utsette på. Vi ser i Eva Brauns filmopptak at det serveres hummer på dekk og at det er livlig i baren. Det er grunn til å anta at de fleste passasjerene på *Milwaukee* var tyskere. Det var innført valutarestriksjoner i Tyskland før krigen, så et luksuscruise ville også være en god måte å bruke penger på for utlendinger med bankkonti i Tyskland uten mulighet til å få overført penger til utlandet.

MS Milwaukee. Skipet ble malt hvit i 1935 og kalt “Der weisse Schwan der Meere”. (Postkort Hapag).

Damesalongen ombord i MS Milwaukee. (Postkort Hapag).

I 1930-årene var det mange tyskere som reiste med *Milwaukee* og andre tyske cruiseskip og kjøpte forholdsvis rimelige billetter gjennom den nasjonalsosialistiske fritidsorganisasjonen Kraft durch Freude (KdF), som var en del av den tyske arbeiderforeningen. Under krigen ble *Milwaukee* brukt av den tyske marinen i Kiel som forlegning for soldater, og ved krigens slutt ble skipet konfiskert av Storbritannia og overtatt av Cunard Lines under navnet *Empire Waveney* for å transportere tropper. Etter en brann i 1946 mens skipet lå i Liverpool sank det og ble erklært totalskadet. Senere ble det sendt til opphugging.

Rederiet Hapag ble grunnlagt i 1847 for å frakte europeiske emigranter til Amerika. I 1970 ble det slått sammen med det andre store tyske rederiet Norddeutscher Lloyd under navnet Hapag-

Lloyd, som vi kjenner det i dag. Dette rederiet driver fortsatt cruisetrafikk til Svalbard.

Kilder

- Dick, E. 1940. *Nordische Farbenwunder. Eine Fahrt ins Reich der Mitternachtssonne*. Breitkopf & Härtel. Leipzig.
- Løvland, B. & Sandbo, G. (red.) 2011. *Hilsen fra Svalbard. Postkort—Frimerker—Poststempler*. Dreyers Forlag. Oslo.
- Reilly, J.T.. 2009. *Greetings from Spitsbergen. Tourists at the Eternal Ice 1827—1914*. Tapir Academic Press. Trondheim.
- Schwerdtner, N. 2013. *German Luxury Ocean Liners: From Kaiser Wilhelm Der Grosse to Aidastella*. Amberley Publishing., UK.
- ZeitreisenVideo 2006. *Eva Braun's Nordlandreise 1939. Bislang unbekannte Filmaufnahmen von Eva Braun's Reise mit der MS Milwaukee*.

Jerngruven som forsvant

Av Ian Gjertz

Ian Gjertz er biolog og har gjennom to tiår forsket på dyrelivet på Svalbard for Norsk Polarinstitutt. Han har også vært naturvernrådgiver hos Sysselmannen i to perioder. I dag jobber han med biologi i Norges forskningsråd. Han er en del av redaksjonskomiteen til Polarboken.

Historier om tidligere tiders fangst og gruvedrift på Svalbard faller gjerne i smak hos unge og uerfarne studenter som besøker øygruppen. I så måte var jeg intet unntak. Jeg hadde mye feltarbeid i områdene rundt det nedlagte marmorbruddet ved London i Kongsfjorden. Stedet er et glimrende eksempel på et mislykket Svalbard eventyr. Som de fleste tilreisende var også jeg opptatt av hvor elendig Northern Exploration Company (NEC) hadde planlagt dette prosjektet. Jeg husker at jeg nevnte dette for Polarinstituttets mangeårige ekspedisjonsleder Thor Siggerud. Han fortalte meg at det fantes verre eksempler på dårlig planlegging fra den perioden, noe jeg hadde vanskelig for å tro. Han viste til at samme selskap hadde planlagt storstilt gruvedrift i Bellsundområdet. Der hadde de funnet både kull og jern i det de anslo som i så store mengder at de kunne bygge opp stålindustri, nærmest et nytt Sheffield!

I årene som fulgte jobbet jeg over det meste av øygruppen og ble slått av hvor mye historie som fortsatt var bevart

i kulturminnene og i stedsnavnene. Fortellingen om et nytt Sheffield hadde jeg ikke glemt, men jeg fant aldri noen stålby i Bellsund. Derimot fant jeg gamle trebygninger flere steder i fjæra i området. Calypsobyen, en samling med hus på en strand uten havn, er mest framtreddende. Stedet hadde rester av en liten kullgruve, lagerbygninger, hus og en radiostasjon. Calypsobyen hadde vært hovedstasjonen til NEC på Svalbard. På nordsiden av Bellsund, litt inne i Van Mijenfjorden, finnes restene av en kullgruve med kabelbane, hus og kulltipp. Stedet heter Camp Morton og var sannsynligvis en del av det planlagte ståleventyret jeg hadde hørt om. Da manglet jeg bare jernforekomsten. Den viste seg å være på østsiden av Recherchefjorden litt sør for Calypsobyen. Der står fortsatt en stor falleferdig brakke, og stedsnavnene der viser til jern. Ser man på kartet finner man både Jarnbekken og Jarnfjellet, men intet synlig spor av en gruve.

Jeg nevnte mine funn for Siggerud, som lo godt og fortalte at gruen var liten og lå høyt oppe i fjellet bak brakkene. Det var til og med laget en liten vei opp mot stedet. Jeg bestemte meg der og da for å finne gruen. Det tok imidlertid mange år før jeg fikk sjansen. Den kom først sommeren 2005 som et ledd i Sysselmannens oppsynsarbeid i området. Da gikk vi opp til gruen, og fikk forståelsen av hvor dårlig planlagt dette gruveprosjektet hadde vært. Jerngruven

Fig. 1. Calypsobyen i forgrunnen, Martinfjella med jerngruven i bakgrunnen. (Foto: Norsk Polarinstitutt 1962).

stod på ingen måte i stil til de store brakkene nede ved sjøen. Det var sprengt ut et lite hull i fjellsiden, rester av noen få trekasser, noen stålbor og en transportabel smie utgjorde det hele. Det var nedlagt mer arbeid i å lage en sti opp i fjellet enn i selve gruvedriften!

Nysgjerrigheten var vekket! Det var på tide å finne ut litt mer om bakgrunnen til denne jerngruven. Adolf Hoel forteller en del i sitt trebinds verk om Svalbard fra 1966. Det er en god kilde, men man skal visstnok ta hans opplysninger med noen klyper salt. Han var neppe helt objektiv da han beskrev de utenlandske gruveinteressene på Svalbard. En annen god kilde er Frigga Kruses nederlandske doktorgradsarbeid ved Universitetet i Groningen, publisert på engelsk i 2013 som *“Frozen Assets”*. Hun har hatt tilgang til mye arkivmateriale som ellers er vanskelig tilgjengelig.

Før Svalbard ble norsk var det nærmest

fritt fram for personer og selskaper som var på jakt etter mineralrikdom. De kom fra mange ulike land og hadde forskjellige mål. Noen skulle finne og utvinne ressursene, Store Norske Spitsbergen Kulkompani er et eksempel på dette. Andre skulle finne naturressurser og deretter selge de videre, slik som NEC. De var britisk og gjorde på det meste krav på omtrent 15 % av hele Svalbard. NEC forsøkte stadig å utvikle enkelte funn med tanke på salg, men det ble sjelden til noe. De var aktive langs vestkysten av Spitsbergen, spesielt i Bellsundområdet og fant der kull, jern, asbest og det de feilaktig trodde var gull.

Den norske geologen Birger Jacobsen lette i 1913 etter jern i Recherchefjorden på vegne av NEC. Han hadde med syv mann og etablerte tidlig i mai leir ved stranden nedenfor det vi nå kjenner som Jarnfjellet. Gruppen undersøkte mye av Martinfjella, fjellkjeden som Jarnfjellet

er en del av, i løpet av den sesongen. De var overbevist om at hele fjellkjeden bestod av malm. Prøvene de tok var svært positive og funnet i Recherchefjorden ble sammenlignet med det svenske jernfjellet i Gällivare. Gällivarefjellet, ligger i Nord-Sverige og malmen fraktes ut over Narvik og Luleå, var regnet som verdens største og rikeste forekomst av magnetitt. Martinfjella skulle være mange ganger større enn det svenske, og prøver av malmen fra Svalbard inneholdt omtrent 60 % jern hvilket er svært høyt. Fordelen med Jarnfjellet var dessuten at det lå ved fjorden, malmen var derfor lett å frakte ut. Det krevdes kun en kabelbane fra fjellet og ned til sjøen. Malmen var i tillegg billig å utvinne fordi Svalbard var herreløst land uten skatter eller offentlig inngripen i virksomheten.

Samme sommer var Arthur Mangham og tre engelske gruvearbeidere i Bellsund

på jobb for NEC og skulle etablere kulldriften i Camp Morton (Arthur var faren til Bert Mangham den tidligere nestlederen i Advent City og deretter vintersjefen for amerikanerne i Longyear City). I juli tok de seg imidlertid tid til å sprengte ut prøver av Jarnfjellet. De sprengte tilfeldig fem ulike steder og samlet inn prøver som skulle sendes til England. De vandret over 10 km av Martinfjella og bekreftet Jacobsens optimistiske syn på malmforekomstene.

Tidlig på sommeren 1914 kom NECs ekspedisjonsskip til Recherchefjorden og landsatte folk før det dro videre nordover. Fartøyet kom tilbake 25. juni og losset bygningsmaterialer på to steder langs østsiden av Recherchefjorden. Det ene ble kalt Camp Campbell og lå på Lægerneset blant restene av tidligere tiders hvalfangststasjoner, det andre lå en drøy km lenger sør og ble kalt

Fig. 2. Iron Mountain Camp ligger i sjøkanten ved foten av Martinfjella og Jarnfjellet. (Foto: Norsk Polarinstitutt 1936).

Fig. 3. Fortsatt står en av de opprinnelige fire bygningene i Iron Mountain Camp. Bygget er svært skjevt og må støttes opp for ikke å falle sammen. Rester av en lignende bygning ligger på bakken til høyre i bakgrunnen. (Foto: I. Gjertz 1996).

Camp Jacobsen, senere omdøpt til *Iron Mountain Camp*. Jacobsen og folkene hans bygget hytter på begge steder og satte i tillegg ut mer enn 200 annekasjonsskilt i området. Så skjedde noe som ingen hadde forutsett – i begynnelsen av august brøt første verdenskrig ut. Dermed hadde engelskmennene viktigere ting å tenke på enn Svalbard. Det ble ingen videre aktivitet i området før mot slutten av krigen i 1918.

Sommeren 1918 stilte den britiske marinen et væpnet fartøy til rådighet for en NEC ekspedisjon. I slutten av august ankom skipet *Recherchefjorden*. Flere forskjellige partier ble satt på land. Et hadde til oppgave å inspisere jernmalforekomstene i Martinfjella. Et annet skulle foreta grundigere undersøkelser med henblikk på å anlegge en taubane for transport av malmen fra malmårene ned til stranden. De

satte også opp et hus på Lægerneset og fire hus ved Iron Mountain Camp. Resultatet av inspeksjonen av jernfeltet var at feltpartiet skrev i sin rapport at verdien av jernfeltet overgikk deres mest optimistiske forventninger. De hadde med seg flere tonn med prøver hjem til England. Med hensyn til taubane var man kommet til at banen på grunn av fjellets steile stigning burde være dobbelt-kablet. Det ble vurdert som uklokt å starte opp gruvevirksomheten før kabelbanen kunne bygges i 1919.

Det er klart at engelskmennene i NEC hadde enorme forventningene til denne jernforekomsten, og ekspedisjonen påfølgende år skulle underbygge dette. Sommeren 1919 bygget NEC en stor radiostasjon i Calypsobyen, bebyggelsen der kom til slutt i 1920 til å bestå av åtte hus. NEC sendte også opp et geologisk feltparti i 1919 ledet av den anerkjente

geologen Charles W. Boise. Han leverte selskapet en utførlig rapport samme høst der han oppsummerte sine to måneder med feltarbeid på selskapets eiendommer. Han slo fast at malmforekomstene i Martinfjella var uten økonomisk betydning! Basert på forventningene etter feltsesongen 1918 må dette ha kommet som et sjokk på selskapet som etter hvert fikk store økonomiske problemer.

NECs feltsesong i 1920 gikk på sparebluss. Det åttende huset ble bygget i Calypsobyen, men det ble ikke gjort noe arbeid i Jarnfjellet. NEC lette fortvilet etter andre inntektskilder og forsøkte å avhende funn for å skaffe penger. Dette lyktes de dårlig med. Sakte men sikkert ble selskapet tappet for penger. Til slutt solgte selskapet seg ut av Svalbard. Den norske stat kjøpte i 1932 alt NEC hadde på Svalbard for 100.000 kr – småpenger!

Men hva med jerngruven? Hvordan kunne folkene som jobbet for NEC ta så feil? Var det noe snusk inne i bildet eller var de bare udugelige? Adolf Hoel, om vi kan stole på ham, skriver at det på den tiden var kjent at jernforekomsten ikke var drivverdig. Han viser til at forekomsten tidligere var blitt undersøkt av de to norske bergingeniørene H. Mørch-Olsen og Birger Johnson samt svensken Nils Brandberg. Disse hadde konkludert med at Jarnfjellet var uten verdi. Så kan man spørre seg om dette var en godt bevart hemmelighet? Mer sannsynlig er det at personene som jobbet for NEC ikke visste nok om geologi, eller bevisst ga feil opplysninger. Dette fordi det tok geologen Boise kun en sommer å komme frem til samme konklusjon som de tre nevnte bergingeniørene. Det er også blitt hevdet at aksjonærene i NEC

Fig. 4. Sveinung Lystrup Thesen og Marit Bekkevold, begge Syssekmannen, med en transportabel smie og noen gamle bor. I hånden holder Sveinung et stykke magnetitt, en jernholdig stein. (Foto: I. Gjertz 2005).

Fig. 5. Marit Bekkevold, Sysselmannen, står like ovenfor gruveinngangen, som har en issvull i åpningen. Innslaget er ikke dypt og står i kontrast til et forventet gruveeventyr som skulle konkurrere med de enorme jerngruvene i nord Sverige! (Foto: I. Gjertz 2005).

bevisst kunne ha overdrevet forekomsten gjennom sensasjonelle presseoppslag for å manipulere aksjekursene (James Macadam, *The Arctic Coal Rush*, masteroppgave ved Downing College 2011, Cambridge 60 sider).

I ettertid skal vi nok være glade for at det ikke ble funnet store mengder

jern i Recherchefjorden. I dag er denne vakre fjorden, med noen av de eldste kulturminnene på Svalbard, en del av Sør-Spitsbergen nasjonalpark. De falleferdige gamle husene, og noen gamle etterlatenskaper oppe i en fjellside, er imidlertid fortsatt i stand til å sette fantasien i sving hos unge Svalbardfarere!

I Roald Amundsens fotspor til Sydpolen med besøk på Bettytoppen

Av Astrid Furholt

Astrid Furholt arbeider som kreftsykepleier og har tidligere deltatt på ekspedisjoner til Grønland, Svalbard og Patagonia. Vinteren 2017/18 fulgte hun Roald Amundsens rute helt til Sydpolen med ski og pulk. Hun er den kvinnen som har gått lengst i hans rute og nådd Sydpolen.

I fire år har jeg planlagt og jobbet for å få til å gå Roald Amundsens rute til Sydpolen. I oktober 2017 kunne jeg og ekspedisjonsmedlemmet Jan S. Sivertsen sette oss på flyet mot Chile.

Allerede 3. november kom vi med første flighten ut til Union Glacier Camp. Der ble vi liggende og vente på flyvær både ved Thiel fjellene, hvor det er fueldepot, og innerst i Hvalbukta, der vi skulle droppes av. Det tok åtte dager før det åpnet seg en mulighet. Den 12. november 2017 startet turen med skiseiling og kiting ut over Rossisen og ut mot kysten hvor Amundsen startet turen sin.

Det var blitt en annen vanskelighetsgrad på denne ruten nå, da det ikke lenger er mulig å lande på isen ute ved kysten der Amundsens overvintringsleir, *Framheim* lå. Årsaken er at isforholdene har endret seg drastisk de senere årene. Derfor ble skiseiling eneste løsningen for å komme seg utover mot kysten, innenfor tidsvinduet for å være på kontinentet på denne tiden av året.

Det ble en tøff start på turen. Etter bare en dags seiling, slo værgudene til med

seks dager hvor stormen raste. Kastene var oppe i 40-50 m/s.

Vi ble liggende værfast i teltet i disse dagene. Deretter fikk vi seilt noen dager før jeg måtte ta den verste avgjørelsen på hele ekspedisjonen, om å snu, for i det hele tatt å ha nok tid til å komme inn til Sydpolpunktet i tide.

Vi snudde halvveis ut mot 82° S. Det ble noen tunge dager å gå innover igjen uten å ha kommet helt ut til kysten. Jeg hadde aldri tenkt på at det var her og så tidlig i turen at jeg måtte se målet mitt om å gå hele Amundsens rute forsvinne. Men dette kontinentet ville det annerledes enn jeg hadde planlagt.

På veien ut hadde vi lagt igjen depoter på hver hele breddegrad, der hvor Amundsen la ut sine depoter, så vi må finne igjen depotene på 83 og 84° S før vi kom inn til hoveddepotet på 85° 08.123' S, 163° 48.461' W, hvor vi tidligere ble satt ut med fly.

Amundsens depot 6 lå på 85° 00' S, 162° 39' W. Vi navigerte etter dette på vei tilbake og var innom stedet han hadde lagt ned sitt depot, før vi gikk bort og gravde opp vårt eget.

Vi gikk litt videre inn mot fjellene, og slo leir ved 85° 09.237' S, 163° 00.978' W, 267 moh. Herfra var det ikke langt å gå inn mot Bettytoppen, bare 2,9 km. Denne toppen oppkalte Roald Amundsen etter familiens husholderske Betty Andersen. Bettytoppen (eller Bettyfjellet) er tidligere omtalt i artikler av Monica Kristensen

Bettytoppen med Amundsens varde som en svart flekk midt i bildet. (Foto: A. Furholt).

og Fridtjof Mehlum i hhv. Polarboken 2013–14 og Polarboken 2015–16.

Dagene før gikk jeg og så inn mot fjellene for å prøve å finne ut hvilken topp det kunne være som var Bettytoppen. Jeg hadde sett et foto tatt fra luften på denne toppen og visste den så litt ut som en T ovenfra. Men ute fra isen så jeg to slike, litt langstrakte topper ved siden av hverandre så en av dem måtte det være. Da jeg kom nærmere dukket det også opp en liten topp foran den ene lange, det var i begynnelsen vanskelig å se om det var en topp for seg eller om det var enden på denne ene lange som lå bak.

Når man går ute på isen, så er det som å gå i bølger, terrenget bølger seg opp og ned, og når man var nede så kunne man ikke se den lille toppen lenger.

Etter hvert som jeg kom nærmere kunne jeg se noe som liknet en svart trekant oppe på den lille toppen foran. Jeg

funderte lenge på hva det kunne være for slags stein som virket så avspisset og rar.

Da vi slo leir på kvelden etter å ha gravd opp hoveddepotet vårt fra 85 graderen kunne jeg fortsatt se denne lille toppen foran oss med noe som nå så ut som en svart trekant.

Den 9. desember startet vi fra leiren for å gå på ski bort til fjellene for å se hvordan det så ut der borte, og også om det var mulig å finne varden.

Jeg hadde sett et bilde fra ekspedisjonen i 2011 til britten Henry Worsley, hvor Amundsens varde med parafinkannen han etterlot i januar 1912 var avbildet. Jeg hadde også sett bilder av Monica Kristensen som la ned en plakett til minne om Amundsens ekspedisjon på en varde hvor det ikke var noen parafinkanne inni. Så spørsmålet var jo om det kunne være to forskjellige varder som her var avbildet.

Jeg valgte å gå rett bort mot den lille

Astrid Furholt ved Roald Amundsens varde på Bettytoppen. På toppen av fjellet til høyre bak i bildet ligger det en annen varde som ble besøkt av Monica Kristensen i 1987. Amundsen-varden er fredet som kulturminne under Antarktis-traktaten. (Foto: A. Furholt).

toppen og se nærmere på denne sorte trekanten jeg hadde gått og sett på de siste dagene.

Da jeg nærmet meg så jeg at det ville være naturlig å gå inn på den fra østsiden og litt bak, her var det en fin overgang rett inn fra isen. Jeg tok av skiene og gikk spent bort mot det som jeg nå tydelig kunne se var en varde. Og der var den, Amundsens varde med kannen inni. Varden lå på $85^{\circ} 10.404' S$, $163^{\circ} 35.477' W$, 403 moh.

Det var den jeg hadde sett på over flere dager, og det slo meg plutselig at selvfølgelig ville Amundsen velge å legge varden sin på et sted som var synlig fra flere steder. Enten du kom fra kysten og inn eller fra Axel Heibergbreen og bortover

langs med fjellene. Det er slik man bygger varder i Norge. De skal være stabile og stå godt og være synlige fra flere kanter. Og med Amundsens intensjon om at dette skulle kunne komme andre ekspedisjoner til gode siden, så var det jo naturlig at den skulle synes godt.

Dette var en utrolig spennende oppdagelse, for kannen stod like intakt inni der. Jeg løftet forsiktig ut en stein, stakk hånden inn og rugget på kannen, som viste seg fortsatt å inneholde parafinen fra den gang. Den virket litt over halvfull. Ved siden av lå også hermetikkboksen med lokk som Amundsen hadde etterlatt. Jeg ristet på den og hørte at det fortsatt var innhold i den. Jeg åpnet ikke for å se hva det var da jeg ikke hadde innhentet

Bettytoppen med Amundsens varde ligger under pilen til høyre. En annen varde som ble besøkt av Monica Kristensen i 1987 ligger under pilen til venstre, ca 1730 m i luftlinje sør for Amundsens varde. (Foto A. Furholt).

tillatelse til å gjøre det.

Jeg fikk tatt bilder av kannen og også av merket som var stanset inn i lokket. På merket stod det: *Bush & Denslow Works, New York, Refiners & Packers.*

Og jeg hadde tatt med et norsk flagg som jeg tok mål av kannen med ved å merke av med en tusj på flaggstangen. Målene var 23,5 x 23,5 cm og høyde 35 cm. Den lille boksen var 11,5 cm høy og hadde en diameter på 8,5 cm.

Nå gjenstod det bare å finne ut hvor plaketten var blitt plassert av Kristensen og hente den og få satt den på riktig varde.

Det lå en varde rett ovenfor Amundsens varde på samme toppen, og dette er varden som det amerikanske sledepartiet ledet av Lawrence Gould under Byrd-ekspedisjonen bygde i 1929, da de fant Amundsens varde. Ved varden etterlot de en god del utstyr, bl.a. en hundeslede, som de ikke trengte til sledeturen tilbake til admiral Byrds base Little

America. Sleden ligger der fortsatt, og den er helt hvit i treverket og finslipt av vær og vind. Sammenføyingene er av lær og hud og er fortsatt intakte og holder sleddedelene sammen. Varden hadde rast ned og lå nå i en haug. Det var tydelig innhold i varden. Det så ut som lerretsekker som hadde et mykt innhold. Dette kunne jeg kjenne ved å dytte borti en liten bit av det som var tilgjengelig mellom steinene. På utsiden lå det også hundeseletøy, og seildukbiter. Ved siden av varden var det i tillegg merket med en bambusstang, som nå var spjælet opp i strimler og stod der som en kvistvase.

Jeg bestemte meg for å lete videre og gå opp på toppen av fjellet som lå bak denne lille toppen med Amundsens varde lå på. Det lange fjellet bak var det som på kartet ble kalt Bettytoppen (eller Bettyfjellet), og da jeg kom opp på høyeste punktet der, mer enn 300 m høyere enn Amundsens varde, så jeg også en varde.

Men denne var ikke bygget på samme måte som Amundsens varde. Den var ikke synlig fra mer enn en side når du kom inn på fjellet, så det tok lang tid å få øye på den da vi kom nedenfra.

Her ved denne varden fant jeg plaketten, dvs. den hadde blåst ned og lå på fjellet foran varden. Jeg kjente igjen varden også fra fotoet til Monica Kristensen.

Denne varden lå på 85° 10.904' S, 163° 44.966' W, og på 745 moh (dvs. 1730 m i luftlinje syd for Amundsens varde). Det er toppen på dette fjellet som på de eksisterende kart på engelsk kalles Mount Betty med 736 m som angitt høyde over havet. Sannsynligvis var det ikke denne toppen men den lille toppen lenger nord hvor Amundsen satte opp sin varde som han kalte Bettytoppen.

Jeg tok plaketten med meg ned og etter å ha brukt fire timer opp og ned, satte jeg den på riktig varde. Jeg la to stener som støtte mot plaketten for at den skulle forbli ved foten av Amundsens varde. Den ligger nå på nordvestsiden av varden. Den er vårt eneste synlige kulturhistoriske minne fra Amundsens sledeparti til Sydpolen.

Det var ett av turens desidert høydepunkter å finne Amundsens varde og hans parafinkanne, og også få beskjed hjemmefra at jeg var den første nordmann der etter Amundsen selv, 105 år etter.

Videre gikk turen opp den storslåtte Axel Heibergbreen, hvor Nansenfjellet med sine over 4000 meter ruvet. Det

hadde vært synlig på lang avstand med sine karakteristiske store flate og liggende striper i fjellet. Det var enormt da vi kom nærmere, og vi fikk gå ganske nært inntil det for å komme opp og rundt inn mot Triangelet, som lå på den andre siden av breen under Don Pedro Christophersens Fjell. Denne høye, hvite toppen hadde vi også sett på lenge. De var to fjell som på avstand skilte seg ut.

Ved siden av Nansenfjellet lå Balchenfjellet, som for meg som sørlending var stas å se. Min far hadde fortalt meg utallige historier om Bernt Balchen og hans flyturer i Arktis og Antarktis, bl.a. som førstemann til å fly til Sydpolen (med admiral Byrd i 1929), og også røverhistorier hjemmefra.

Vi fant veien opp mellom enorme sprekker og i mye løs snø. Det hadde føyet ned fra platået og det var ganske mye snø i dalen. Vi måtte gå flere turer frem og tilbake for å få med alt utstyret opp, og brukte derfor 10 dager opp hele breen og inn på platået. Vi gikk fra havnivå og opp på 3000 meters høyde på bare 55 km.

Vi gikk også forbi Helland-Hansenfjellet, og Engelstadfjellet som omkranset hver sin side av Stillhetens dal.

Da vi kom opp på platået var det som å møte en vegg av kulde og vind. Og her gikk vi litt vest for Djevelens dansegulv, da det rett ved siden av er mindre farlig å gå. Herfra fulgte vi Amundsens rute hele veien inn til polpunktet, hvor vi ankom den 17. januar 2018 kl 18.00 chilensk tid.

Påskan 1969 i Bellsund

Av Svein Magne Olsen

Svein M. Olsen kom til Longyearbyen første gang i 1967 og arbeidet som elektriker hos Store Norske. Han var også på overvintringsfangst i Calypsobyen og deltok i oljeleting på Edgeøya, Hopen og på Sarstangen.

Høsten 1968 kjøpte jeg et vrak av en Varg snøscooter. Den hadde en Rotax motor på 12 Hk. Jeg arbeidet da som elektriker på anlegg i Longyearbyen og takket være formennene på det mekaniske verkstedet og på elektroverkstedet fikk jeg låne det jeg trengte av utstyr. Store Norske Spitsbergen Kulkompani hadde dellager og de var også til stor hjelp. Før jul hadde jeg scooteren i drift og i februar kjørte jeg en langtur ned til Camp Morton ved Van Mijenfjorden der jeg overnattet. Prøveturen gikk bra.

Så kom påskan 1969. Vi var tre kompisar som lånte Camp Morton av Sysselmannen. Vi kjørte hver for oss og møttes på hytta om kvelden. Dagen etter startet jeg fra hytta på Camp Morton med 60 liter bensin på scooteren med kurs for Mariasundet. Nordøst for sundet, på Akseløya, var det rester etter en fangsthytte. Jeg kjørte vestover i Mariasundet og så at det lå en landkall (isfot) mot Midterhuken. Jeg kom meg forbi fjellet på landkallen og så at den gamle fangsthytta på Midterhuken ikke var beboelig. Jeg fortsatte videre mot Van Keulenfjorden. Ved Eholmen var det stor polarbaks og ute på isen gikk en ungbjørn. Jeg sprang

ut på isen etter den. Bjørnen løp fra side til side mens jeg sprang rett fram og halte innpå den. Den falt for en Krag kule ved Systerodden.

Om kvelden kom jeg tilbake til Camp Morton hvor jeg gravde ned skinnet i rønna av Michelsenhuset. Vi møttes alle tre om kvelden, men jeg sa ikke noe om at jeg hadde fått bjørn. Neste morgen startet jeg alene mot Mariasundet. Jeg var innom Eholmen, krysset Van Keulenfjorden og kjørte på land ved den gamle hvitfiskhytta på Kapp Toscana. Hytta var ikke beboelig. Jeg kjørte videre over land langs Malbukta og over til Recherchefjorden og videre til Calypsobyen. Jeg gikk så til den nederste lagerbygningen hvor det i øvre enden var innredet et lite lager og oppholdsrom med komfyr. Det var først dårlig trekk i ovnen, men etter at jeg tettet sprekkene med litt sølvpapir så trakk den fint. Så jeg fikk meg en fin middag og kastet meg på køya for å slappe av.

Men hvor lenge var Adam i paradis? Jeg våknet av et brøl av snøscootere, og inn kom Terje Johansen (kallenavnet hans var Blaver som jo sier sitt) og Kjell Nygaard. De hadde lånt Calypsobyen av Sysselmannen for påskan. Jeg fikk passet mitt påskrevet og ble bedt om å flytte “--- til baksiden av helvete---” osv. Jeg ble helt stum for Terje var utrustet med talemåter minst like bra som den kjente predikanten Åge Samuelsen! Jeg pakket eiendelene mine og var på tur ut da Kjell Nygaard sa de forløsende ord; «*Skal vi*

Terje Johansen til venstre og Svein M Olsen på scooteren foran bistasjonen ved Klokkefjellet påsken 1969. (Foto: S.M. Olsen).

ikke ta en te-knært?» Det ble en trivelig og sen kveld, og med Kjell ble det et livslangt vennskap.

Jeg fikk ligge på gulvet og grytidlig neste morgen dro Kjell og Terje på tur nedover kysten. Jeg flyttet opp et hakk til nedre køye og slumret inn. Jeg hadde så vidt sovnet, så ble jeg vekket. Terje og Kjell hadde skutt hver sin bjørn rett etter start fra Calypsobyen. Under flåingen hadde Terje sprettet opp hånden sin mellom langfinger og pekefinger – et dypt sår. Kjell manglet noen fingre fra sin tid i gruvene i Longyearbyen, så han greide ikke sy såret. Jeg fant en stoppenål som jeg kvasset spiss, og snelletråd. Jeg tok rødsprit fra primusen og hadde på såret, uten at Terje reagerte, og sydde såret sammen. Vi fortsatte alle tre nedover kysten til Kapp Berg hvor vi stoppet opp og kokte kaffe. Vi måtte snu der da Terje fikk sår-feber. Turen ble deretter lagt tilbake mot Calypsobyen. Vi stoppet på Ispynten, odden vest for Dunderbukta, da det ble bulder ute i havet, men vi

skjønnte ikke hva det var. Vi startet ytterst ved Dunderbukta og skulle krysse over bukta. Kjell og Terje hadde nye scootere, men jeg hadde en av de første som kom til Longyearbyen og kjørte derfor sent i forhold til dem. Da jeg kom midt på bukta begynte jeg å se sprekker overalt i isen. Da jeg nærmet meg landkallen på andre siden sto Kjell og Terje og ventet på meg. De tok tak i hver sin side av styret og halte meg i sikkerhet. Bak meg var isen knust av havdønninger!

Vi stoppet ved Klokkefjellet bistasjon og kokte oss mat på primusen. Terje hadde blitt mye verre av sår-feberen, så de startet med kurs fra Klokkefjellet over isen rett mot Akseløya og så til sykehuset i Longyearbyen. Jeg fortsatte til Calypsobyen hvor jeg overnattet, så dro jeg videre med kurs for Longyearbyen. Jeg kjørte over Akseløya til Camp Morton for å hente bjørneskinnet og før videre nordover opp Berzeliusdalen. Men oppe i dalen streiket variatoren på scooteren. Jeg sto der i stor irritasjon og skrudde

og trodde jeg var helt alene da noen plutselig sa “Hei”. Det var to russere fra Barentsburg som hadde kommet uten at jeg merket det. De hjalp meg, vi skrapte spekk fra bjørneskinnet og brukte det til å smøre variatoren. Så jeg kom meg på

jobb, om enn litt forsinket, men det fikk jeg ta igjen på overtid.

Terje kom seg til legen i Longyearbyen. Han fikk penicillin og smertestillende. Syingen av såret fikk han beholde, og jeg fikk skryt fra doktoren.

Isvinteren 1968-1969. Varg scooteren foran husene i Calypsobyen påsken 1969. (Foto: S.M. Olsen).

Otto Salvigsen (13.4.1940 – 1.7.2018)

Av Susan Barr

Trofast polarklubbmedlem og mange-årige svalbardgeolog Otto Salvigsen døde av kreft 1. juli 2018, 78 år gammel. Otto vokste opp i Farsund og valgte fysisk geografi som studie-retning ved Universitetet i Oslo. Etter 4½ år som lektor ved Lyngmyr ungdomsskole i Tvedestrand ble han ansatt hos Norsk Polarinstitut i Oslo 1. januar 1974 i en stilling som forsker III (geolog), med kvartærgeologi som spesialitet. Hver sommer i mer enn 20 år utførte han kvartærgeologisk feltarbeid på Svalbard, og opp-arbeidet etter hvert detaljkunnskap over hele øygruppa. Han deltok også i ekspedisjoner til bl.a. Ellesmere Island i Canada og til Grønland,

og han var med i mange internasjonale prosjekter.

Etter at flyttingen av Polarinstituttet til Tromsø ble vedtatt i 1993 fikk Otto flytte kontoret sitt til Longyearbyen i 1994–95 og hans kone Tone fikk jobb som spesialpedagog ved skolen der. Tone forteller at det var et fantastisk år de opplevde sammen på Svalbard. Etter som Polarinstituttets kontor i Oslo gradvis ble lagt ned fikk Otto kontorplass ved Institutt for geofag, Universitetet i Oslo hvor han jobbet daglig nesten til det siste, selv om ansettelsesforholdet ved Polarinstituttet ble avsluttet 30. april 2000.

Polarinstituttet i Tromsø meddelte i

Otto Salvigsen på feltarbeid på Svalbard i 1985. (Foto: Susan Barr).

forbindelse med Ottos dødsfall at han ble ansett som en ressurs for instituttet bl.a. på grunn av hans evne til å lage gode kvartærgeologiske temakart-beskrivelser for kartutgivelser. Han er særlig kjent for sine grundige studier av eldre strandlinjer med gode aldersdateringer som har gitt kunnskap om landhevingen i ulike deler av Svalbard etter siste istid. Disse studiene har dannet grunnlaget for

rekonstruksjoner av tidligere isdekker og avsmeltingshistorikken.

Vi som jobbet sammen med ham husker ham som en stille, men jovial kollega, kunnskapsrik og lojal, og vi vil savne ham både fra polarklubbmøter sammen med Tone, og fra det årlige lutfisktreffet til tidligere ansatte ved Norsk Polarinstitut i Oslo.

Polarboken korrigerer:

”Fangstfamilien Nøis fra Andøy” i Polarboken 2009–2010 skrevet av John-Eldar Pedersen gir en samlet oversikt over den kjente fangstfamilien Nøis, opprinnelig fra Nøss på Andøya. På side 29 i artikkelen står Nikolai Andreas Johan Nilsen (Nøis) avbildet og omtalt. Det står at Nikolai var i Longyearbyen i 1911-12 og at han døde av tuberkulose våren 1912.

Oskar Nedregård, barnebarnet til Nikolai Nilsen, har i januar 2018 gjort redaksjonen i Polarboken oppmerksom på at det oppgitte dødsåret til Nikolai Nilsen ikke er riktig. Nikolai Nilsen døde ganske riktig i Longyearbyen av tuberkulose, men det var i 1914. Oskar Nedregård har bl.a. timelister fra kullselskapet Arctic Coal Co. som dokumenterer dette. Redaksjonen takker for korrigeringen.

Red.

Polarårboken Glacier

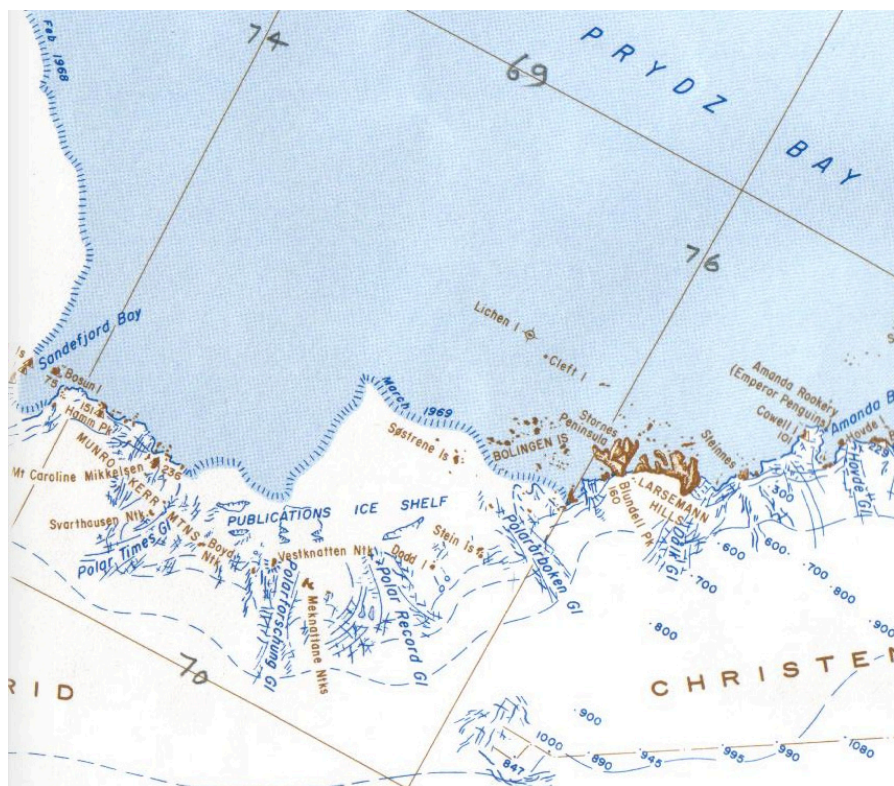
Polarboken, som til og med utgave 1945 ble kalt *Polarårboken*, har fått en isbre oppkalt etter seg i Antarktis. Dette er omtalt på side 207 i *Polarboken* 1956.

Polarårboken Glacier er lokalisert på Ingrid Christensen Kyst ($69^{\circ}36' \text{ S}$, $76^{\circ}0' \text{ Ø}$) i den australske sektoren av Antarktis. Flere andre mindre breer i dette området har også fått navn etter polare tidsskrifter, slik som *Polar Record Glacier*, *Polarforschung Glacier*, *Il Polo Glacier* og *Polar Times Glacier*.

Disse breene går sammen i en istunge som naturlig nok blir kalt *Publication Ice Shelf*.

Navnene ble gitt av amerikaneren Col. John H. Roscoe (1915–2007) i 1952 basert på tolkning av flyfotos fra Operation Highjump (The United States Navy Antarctic Developments Program, 1946–1947) (Kilde: *Geographic Names of the Antarctic*, 2nd. ed. 1995. U.S. Department of the Interior).

Red.

Polarårboken Glacier. (Kilde: <http://rses.anu.edu.au/~rich/maps/prydz1mill.jpg>).

Norsk Polarklubb 85 år

Av Susan Barr

Da Norsk Polarklubb feiret sitt 75-års jubileum i 2008 ble det holdt en helaftens feiring i Gamle Logen i Oslo med HM Dronning Sonja til stede. Bilder fra feiringen finnes i en artikkel i Polarboken 2007-2008 som også gir en innføring i klubbens historie. Denne kan leses på vår nettside <http://polarklubben.org/> under lenken til Polarboken. Historien skal derfor ikke gjentas her, men årets jubileum er det uansett verdt å nevne.

Klubbens formål er fremdeles “*Å samle polarinteresserte mennesker til hygge og nyttige drøftinger om arktiske og antarktiske emner*”, men det opprinnelige noe strenge kriterium for å bli

medlem – som innebar opphold i Arktis og/eller Antarktis – er lempet på slik at alle som er interessert i polarområdene kan bli medlem. Pr januar 2018 har klubben 588 medlemmer. Det holdes vanligvis fire møter i året, med foredrag som spenner over det meste fra faglige emner til private ekspedisjoner til polare strøk. Møtene holdes stort sett i Fridtjof Nansens hjem “Polhøgda” på Lysaker utenfor Oslo. Mange av medlemmene har aldri anledning til å komme på møtene, men betaler med glede den beskjedne kontingenten for å motta Polarboken annet hvert år. Til sammen inneholder bøkene som er blitt publisert siden 1933 (totalt 46

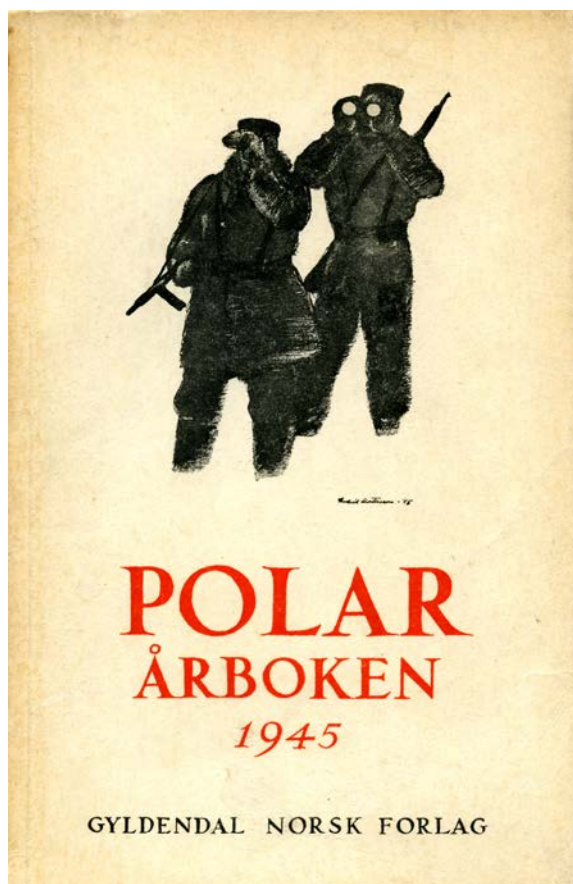

Fra Norsk Polarklubbs julemøte i 1934, som ble avholdt den 14. desember i Ciro selskapslokaler i Oslo. Ved enden av bordet sitter formannen, Adolf Hoel og kveldens foredragsholder, marinbiologen Johan T. Ruud.

inkludert denne) et historisk arkiv over stort og smått i polarområdene som har stor nytte for forskere i dag i tillegg til den generelle opplysningsinteressen det har for polarentusiaster.

Styret består av folk som har lang erfaring med arbeid og forskning i nord og sør og som har Polarklubben som en frivillig, men kjær ekstraoppgave. Møtene med medlemmene på "Polhøgda" gir inspirasjon, og mottagelsen av Polar-

boken blant våre fjerne medlemmer tyder på at Norsk Polarklubb fremdeles er et attraktivt tilbud. Til tross for dette er det rom for flere medlemmer og styret jobber for tiden med forslag på hvordan vi kan nå ut til flere, for eksempel gjennom sosiale medier. Med dype røtter i historien prøver vi å følge med i fremtidens muligheter slik at klubben skal fortsette å ha relevans som en møteplass og formidler av informasjon om polarområdene.

Norsk Polarklubb har utgitt Polarboken siden 1933. Frem til og med 1945 ble den kalt Polarårboken.

Norsk Polarklubb

Klubben hadde pr. 31.12. 2017 totalt 588 medlemmer, derav 159 livsvarige. Klubben har hatt følgende møter i 2016 og 2017, alle på "Polhøgda":

2016

- 17. februar: Forsker Jon Aars, Norsk Polarinstitutt, holdt foredraget: "*Isbjørnbestanden ved Svalbard og klimaendringer*".
- 30. mars: Førsteamanuensis Henrik Friis, Naturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, holdt foredraget: "*Mine-ralressurser i Grønland – før, nå og i fremtiden*".

Møtet var årsmøte. Nytt styre ble: leder Fridtjof Mehlum, styremedlemmer Susan Barr, Torbjørn Severinsen, Trond Eiken og Øystein Wiig, varamenn Magne Bentzen og Monica Sund, revisor Øyvind Finnekåsa.

- 26. oktober: Per Kyrre Reymert holdt foredraget: "*Krigshandlingene i Longyearbyen under Andre verdenskrig*".
- 23. november: Ola Just Haugbo, Fridtjof Nansens Institutt, holdt foredrag om Fridtjof Nansens bolig "Polhøgda" og ga omvisning i huset.

2017

- 15. februar: Førsteamanuensis Geir Søli, Naturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, holdt foredraget: "*Insektlivet på Svalbard – forbausende rikt, men fortsatt dårlig utredet*".
- 22. mars: Jan Wanggaard holdt foredraget: "*Roald Amundsens skute Maud flyter igjen*".

Møtet var årsmøte. Nytt styre ble: leder Fridtjof Mehlum, styremedlemmer Susan Barr, Torbjørn Severinsen, Trond Eiken og Øystein Wiig, varamedlemmer Cecilie Sørensen og Monica Sund, revisor Øyvind Finnekåsa.

- 25. oktober: Cecilie Sørensen holdt foredraget: "*I tjeneste som feltinspektør for Sysselmannen på Svalbard*".
- 22. november: Burny Iversen holdt foredraget: "*Fangst og salg av levende isbjørn. Glimt fra handelen med levende isbjørn, og deres skjebne i sirkus og zoologiske hager. Hvem solgte? Hvem kjøpte? Hvem trente dem? Og hva ble de trent til?*".